

Under ytan

Kulturanalyser av det bortglömda,
dolda och triviala

Red. Lena Marander-Eklund & Fredrik Nilsson

Specialnummer av BUDKAVLEN
Tidskrift för etnologi och folkloristik
Årgång 97
2018

Ansvarig utgivare:

Lena Marander-Eklund

Redaktionsråd:

Fredrik Nilsson

Lena Marander-Eklund

Blanka Henriksson

Niklas Huldén

Maria Holmberg

Sonja Hagelstam

Jacob Löfgren

Lotta Wessberg

Redaktörer för detta nummer:

Lena Marander-Eklund

Fredrik Nilsson

Utländskt redaktionsråd:

Professor, Dr. Silke Göttisch-Elten, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Professor, Dr. Thomas A. DuBois, University of Wisconsin-Madison

Professor Tove Ingebjørg Fjell, Universitetet i Bergen

Docent Kirsti Salmi-Niklander, Helsingfors universitet

Professor Lars-Eric Jönsson, Lunds universitet

Professor Kristin Kuutma, University of Tartu

Grafisk formgivning:

Lena Marander-Eklund & Sonja Hukantaival

Layout:

Sonja Hukantaival

Omslagsbild: Rengöring av Aura Å. Anne Saarinen 2016 / Vastavalo.fi.

Rum: Pixabay (CC0).

Tid: Trollskogen (Öland, Sverige). Karl Brodowsky 2010 (CC-BY-SA-3.0).

Kropp: Högtrycksrengöring med personlig skyddsutrustning (Köln, Tyskland).

CEphoto, Uwe Aranas (CC BY-SA-3.0).

ISSN 0302-2447

Painosalama Oy, Åbo 2018

Innehåll

FREDRIK NILSSON & LENA MARANDER-EKLUND

- Under ytan 1
Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala

RUM

FREDRIK NILSSON

- Under ytan, bakom fasaden 13
En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moralisk geografi

JOHANNA BJÖRKHOLM

- De eliminerade öarna 39
Om osynliggörande i ett läromedel

TORA WALL

- Lekfulla möten och allvarsamma speglingar 67
Stämning och kontrast i Trolska skogen

SANNA LILLBROÄNDA-ÄNNALA

- Polerade fasader och kontroversiella kulisser 85
Välgörenhetsarbete bland hemlösa djur

ANDREAS BACKA

- Den gröna drömmen 111
Självhushållning, mening, motstånd

TID

SONJA HAGELSTAM

- Ett liv på sträckbänken 139
Väntan på hemförlovningarna från krigsfronten

SVEN-ERIK KLINKMANN

- Skivsamlingen som artefakt och minneslåda 171

KROPP

MARIA HOLMBERG

- "Vad har tanten på armen?" 195
Kropp, hälsa och sjukdom i berättelser om diabetes typ 1

<i>LENA MARANDER-EKLUND</i>	
"Du skämmer ut mig i mina vänners ögon"	213
Om en ung kvinnas sexuella handlingsutrymme på 1980-talet	
<i>SOFIE STRANDÉN-BACKA</i>	
Längtan efter förståelse, oro för missförstånd	239
Intervjuaren som den nödvändiga andra	
<i>BLANKA HENRIKSSON & ANN-HELEN SUND</i>	
"It's alive!"	259
Om upptäckten av ett fettberg i Londons kloaker	
Författarpresentation	295

Under ytan

Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala

I denna antologi, tillika specialnummer av *Budkavlen*, fokuseras kulturanalyser av sådant som finns under ytan i reell eller symbolisk mening. Det kan vara något som betraktas som så självklart att dess kulturella dimensioner inte längre uppfattas eller sådant som människor helst inte vill ska förnimmas. Osynlighet kan även bero på att blicken sveper förbi det till synes triviala i vardagen utan att få fäste; att tonläget i samtidskulturen gör att en del ljud hamnar i bakgrunden; att minnet har bleknat i takt med att det, likt artefakter, förpassats allt längre ned i en redan överfylld minneslåda; att praktiker, platser och symboler omges av starka tabun. Metaforen under ytan kan förvisso tyckas något sliten, men möjliggör olika ingångar till sådant som är osynliggjort i både konkret och symbolisk mening.

Volymen visar prov på den kulturanalytiska bredd som karaktäriserar Nordisk Etnologi respektive Nordisk Folkloristik vid Åbo Akademi. Vi arbetar mer eller mindre kulturanalytiskt, men har också våra respektive ämnen, etnologi och folkloristik, i bagaget. Detta gör sig vardagligen påmint genom folkloristens förkärlek

för berättelser eller genom etnologens närmast reflexmässiga fokusering på betydelsebärande artefakter. I antologin är de disciplinära skillnaderna emellertid nedtonade och såväl berättande som materialitet utgör centrala beståndsdelar i flera bidrag. Vad som likaså förenar är författarnas intresse för hur kultur görs, känns, uttrycks, förändras och lärs in i vardagliga processer. Ett dynamiskt kulturbegrepp (se t.ex. Highmore 2002/2010; Christensen, Jespersen, Mellempgaard & Sandberg 2017) utgör därmed ett sammanhållande kitt. I ytterligare ett avseende delar författarna en gemensam utgångspunkt: kulturanalys betraktas som en serie handgrepp eller analytiska strategier (jfr Ehn & Löfgren 2001).

Med hjälp av sådana strategier belyser volymen kulturellt formade praktiker och föreställningsvärldar såsom dessa kommer till uttryck i spritsmugglares strategiska användning av marina och urbana landskap; i självhushållningens vardagspraktiker och drömmar om en alternativ värld; i brev från soldater som berättar om krigets vardagsliv och en längtan till en annorlunda framtid; i intervjuer med före detta lottor som genom att berätta lägger livet, i all sin komplexitet, tillrätta; i massmediala debatter om åländsk identitet och känslan av utanförskap; i LP-skivor som manifestation av både minne och glömska; i insulinsprutans symboliska konnotationer; i berättelser om skambelagd sexualitet; i upptäckten av ett gigantiskt fettberg i Londons kloaksystem 2017; i de stämningslägen som produceras i turistattraktioner och; i välgörenhetsarbetets affektiva sidor. Volymen knyter sålunda an till den affektiva vändningen (se t.ex. Frykman 2012) som, på olika sätt, har placerat känslor i centrum för kulturanalys, men inspireras också av den materiella vändningen som berikat kulturanalysen med nya perspektiv (t.ex. Damsholt, Simonsen & Mordhorst 2009).

Antologin ska inte uppfattas som en handbok i kulturanalys, sådana har redan skrivits (t.ex. Damsholt, Simonsen & Mordhorst 2009, Ehn & Löfgren 2001; Ehn, Löfgren & Wilk 2016; Highmore 2011). Det är emellertid vår förhoppning att hela eller delar av specialnumret kommer att användas i undervisning. En anledning till detta är kulturanalysens normkritiska potential.

Kulturanalys – ett normkritiskt perspektiv

Samhället och människors identiteter kännetecknas av föränderlighet, av flytande gränser, men också en längtan efter stabilitet och ordning. För att uppnå stabilitet måste intryck kategoriseras och placeras i särskilda fack. ”Ordning och reda är kulturens ekonomi” påpekar Billy Ehn och Orvar Löfgren (2001:47). Kategoriseringen sker ofta med utgångspunkt i dikotomier – motsatspar – som medvetet eller omedvetet omfattar värderande klassificeringar såsom god–ond, bra–dålig, fin–ful, stark–svag, moral–omoral, ren–smutsig eller rationell–irrationell. Dikotomierna ges särskild pregnans och explosivitet när de knyts till stereotypa uppdelningar: vi är civiliserade (goda, bra, starka och rationella) medan de Andra är primitiva (onda, dåliga, svaga och irrationella). Varje kategorisering genomsyras på så sätt av emellanåt outtalade normer som kan sättas i spel i relation till exempelvis etnicitet, funktionsförmåga, klass, kön, ras och ålder (se t.ex. Klinkmann, Henriksson & Häger 2017).

Denna kulturens ekonomi är emellertid inte stabil, utan föränderlig, konjunkturkänslig: kategoriseringar och klassificeringar är lika lite som euron och dollarn för evigt fixerade. Det pågår ständigt en kamp om att få definiera vad som är bra respektive dåligt eller att skilja rätt från fel. Kampen om inflytande, tolkningsföreträde, handlar om möjligheten att kunna definiera en hierarkiskt uppbyggd samhällsordning. Genom att blottlägga relationen mellan kategorisering, klassificering och hierarkisering erbjuder kulturanalys ett kritiskt perspektiv som hjälper oss att förstå på vilka sätt samhället (och människans position i detta) är kulturellt organiserat via bland annat språk, medier utbildning och politik (Arvastson & Ehn 2007:11; jfr även Åström, Lönnqvist & Lindqvist 2001). Flera av bidragen i föreliggande volym visar hur denna kulturella ekonomi är organiserad, hur den stabiliseras men också hur den undermineras.

Kulturanalys hjälper oss sålunda att åskådliggöra och kritiskt granska sorteringsprocesser och därmed makt. Det är ett redskap som gör det möjligt att belysa hur normer verkar, får effekt, i möten mellan människor eller i människors berättelser om sig själva och andra

samt i människors möte med den fysiska omgivningen. På så sätt är kulturanalys sammanflätad med en emancipatorisk ambition som rymms inom de flesta kulturvetenskaper: genom att synliggöra hur makt och normer får effekt i vardagen är förändring möjlig.

Rum, tid och kropp

Bidragen har ordnats med utgångspunkt i en traditionell tematisering – rum, tid och kropp. Vi kan nämligen inte förstå människan som kulturskapande varelse utan att placera hen i rumsliga och tidsliga sammanhang eftersom dessa sätter ramar för såväl tanke- som rörelsemönster (Darnton 1987:7). Med rum avses i regel nationellt, regionalt och lokalt avgränsade enheter eller landsbygd, byar och städer. Sådana rum sätter alltså ramar för vad som är möjligt att tänka, säga och göra: människors handlingsutrymmen och praktiker är därmed situerade. Ett exempel på detta är den borgerliga kvinnans begränsade rörelsefrihet i urbana miljöer under 1800-talet (Nilsson 2000:131–144) eller astmasjukas relation till och hantering av offentliga miljöer (Hansson 2007). Men samtidigt som människors praktiker är situerade, så fylls såväl rum som tid med kulturell mening genom människors praktiker (se t.ex. Kuczyński 2018; Löfgren 2018). Etnicitet, genus, och klass kan exempelvis påverka hur människor upplever eller uppfattar urbana rum; hur de anpassar sig för att smälta in eller göra motstånd; hur de etablerar säkra, skyddade eller lugna rum i en föränderlig, kanske hotfull omgivning (jfr Högdahl 2003). Kulturanalyser av rum handlar därmed också om hur människor tar platser i besittning, hur platser laddas med kulturell mening och hur detta meningsskapande förändras över tid.

I föreliggande volym undersöker Fredrik Nilsson relationen mellan rumslig ordning och (o)moraliska geografier. I kulturanalytisk anda betonar Nilsson att rumslig ordning ska förstås processuellt och relationellt; som något som är i ständig tillblivelse och genomsyrat av såväl moraliska underströmmar som starka känslor. Utgångs-

punkten för analysen är 1920-talet då spritsmugglare etablerade subversiva rum som myndigheter på olika sätt försökte kontrollera. Genom att rikta uppmärksamheten mot bland annat undervattensdepåer och lönnkrogar undersöker Nilsson sådant som finns under ytan och bakom fasader i både reell och symbolisk mening.

Johanna Björkholm undersöker de starka reaktioner som uppstod då en ny lärobok i historia publicerades på Åland. I läroboken hade delar av Ålands skärgård osynliggjorts genom att vissa öar inte fanns med i lärobokens kartor. Även om det fanns en till synes rationell förklaring bakom detta (de låg de facto under vatten under en viss tidsperiod) så väcktes starka känslor av exkludering och marginalisering hos en del skärgårdsbor. Lärobokens kartor och debatten kring dessa utgör därmed ett utmärkt exempel på hur ett geografiskt område, genom att knytas till identitetspolitik, kan laddas med högexplosiv kulturell mening. Även om rummets kulturella laddning på detta vis hamnar i förgrunden visar Björkholms studie även hur tid, det förflutna, är kulturellt betydelsebärande och bidrar till att fylla rummet med mening.

I Tora Walls analys av vad som kan benämnas fantasins rum är också rummets och tidens känslodimensioner viktiga inslag. I bidraget undersöks hur turistattraktioner uppbyggda kring folklorskapar särskilda stämningar och känslolägen hos besökarna. Wall diskuterar vad som benämns *emotionella kontraster*, det vill säga platser där allvar, rädsla och det lekfulla samsas om utrymmet. Walls bidrag påminner därmed läsaren om att det kulturella meningsskapande som omger platser är heterogent och komplext.

Sanna Lillbroända-Annalas bidrag problematiserar hur välgörehetsarbetet bland hemlösa djur skapar och försiggår i olika synliga och mindre synliga rum. Studien visar därmed, till viss del autoetnografiskt, hur dessa rum relaterar till det arbete som görs inom en djurskyddsförening som arbetar för de hemlösa djuren på den grekiska ön Rhodos. I bidraget beskrivs hur olika aktörer påverkar och påverkas av dessa offentliga och privata rum. Bidraget byggs upp kring Erving Goffmans teorier om scen och kuliss, och förankras i

privata och offentliga meddelanden, kommentarer och e-postmeddelanden som föreningen fått.

Andreas Backa studerar också formering av alternativa rum, närmare bestämt självhushållningens gröna rum. Backa undersöker de vardagliga mikropraktiker som självhushållningen vilar på, men också de kulturella betydelser, ideal och värderingar som finns under ytan på dessa praktiker. Som indikerats tidigare så kan nämligen studier av sociala praktiker blottlägga underliggande värderingar, attityder och föreställningsvärldar (jfr Green 2008:4).

Vid sidan av rum utgör, som framgått, tid ett viktigt element i kulturanalyser. Billy Ehn och Orvar Löfgren (2001) påminner oss om att människor befinner sig i en konstant rörelse mellan historien, nuet och framtiden. I livsberättelser eller biografiska reflektioner läggs exempelvis livet tillrätta för att på så sätt förstå och skapa ordning eller rent av existentiell mening (jfr Marander-Eklund & Östman 2011). Detta innebär att vi också använder tid för att orientera oss: vi delar in livet i olika tempon och faser där övergångsriter såsom bröllop och begravningar ger stadga. Men vardagslivet har likaså sina mikrofaser i form av arbete, måltider, vila och väntan. Sådana mikrofaser och tidsordningar glöms ofta bort som kulturellt betydelsebärande element, men i denna antologi träder de i förgrunden i två bidrag.

I Sonja Hagelstams studie fokuseras hur tid fylldes med mening under Finlands krig med Sovjetunionen. Hagelstam studerar kriget som en särpräglad tid, en anormal tid som avviker från den normala vardagens tid, men betonar samtidigt att den anormala tiden normaliserades genom att det uppstod en krigsvardag. I studien är det ett särskilt tidsskikt som står i centrum, nämligen då eldupphör hade deklarerats i september 1944. Genom att eldupphör hade deklarerats uppstod ett slags mellanrum mellan krig och fred. Detta rum präglades av väntan, men också glädje, oro och ovisshet inför framtiden. Studien undersöker därvidlag hur soldater genom drömmar och dagdrömmar om framtiden skapade ordning eller stadga i en oviss tid.

I Sven-Erik Klinkmanns bidrag är det inte framtiden som problematiseras, utan dåtid, minnen och glömska. Studien är till viss del autoetnografisk och tar sin utgångspunkt i författarens skivsamling samt hur bostadsbyten påverkar placering av LP-skivor, vilket i sin tur har inverkan på minne och glömska. Klinkmanns studie illustrerar därmed den betydelse som artefakter har i minnespraktiker och minnesstrategier. Artefakter kan fungera som ”minnesdepåer, laddade med känslor och sinnesintryck” (Ehn & Löfgren 2001:114) och det är alltså sådana depåer, bland annat, som Klinkmann undersöker.

Bidragen som behandlar rum och tid, omfattar, som framgått, också känslor. Eftersom känslor inte enbart är nedsänkta i rumsliga och tidsliga sammanhang, utan även kroppsligt förankrade (t.ex. Hammarlin 2008; Marander-Eklund & Illman 2007) är kroppen en viktig undersökningsyta i kulturanalyser. Kroppen är en biologisk organism och erfarenhet, men den är också laddad med politisk och kulturell mening (Lundin & Åkesson 1996; Nilsson 2011). Detta innebär också att kroppen är ett ”fönster både in mot samhällets tanke- och värderingsmönster och ut mot de existentiella frågorna om liv och död” (Ehn & Löfgren 2001:139), något som träder i förgrunden i volymens sista tematiska block.

I Maria Holmbergs bidrag undersöks hur enskilda individer berättar om kropp, hälsa och ohälsa i förhållande till en kronisk sjukdom, diabetes typ 1. Sjukdomen syns oftast inte i det offentliga rummet, men då blodsockermätare och insulinsprutor används gör den sjuka kroppen sig plötsligt närvarande vilket kan väcka starka reaktioner. Holmbergs studie undersöker hur de sjuka lär sig att hantera sådana reaktioner och problematiska rum samt hur de, i en del fall, utvecklar strategier för att fortsätta att dölja vad som uppfattas som en avvikande kropp.

I Lena Marander-Eklunds bidrag är det inte den sjuka kroppen som är utgångspunkt för analysen, utan narrativ kring den skambelagda kroppen. I studien undersöks hur sexualmoral och tabun kommit till uttryck i föräldrars inställning till föräktenskapligt sex. Bidraget utgår från en intervju med en kvinna som var ung på 1980-talet.

Med hjälp av denna intervju väcker Marander-Eklund angelägna frågor om reglering av sexuella beteenden och skam samt förändring respektive kontinuitet avseende sexualmoral i en tid som enligt somliga präglas av sexuell frigörelse.

Hur känslor tar oss i besittning är också föremål för analys i Sofie Strandén-Backas bidrag som undersöker vad som benämns identitetsbegär och hur detta påverkar den fältarbetande kulturanalytikern. Med utgångspunkt i en studie av lottor, som Strandén-Backa genomfört tidigare, synliggörs en friktionsyta mellan å ena sidan informanternas behov av att få sin historia berättad på ett sammanhållet sätt och å den andra forskarens tematisering och därmed sammanfogning av delar ur olika berättelser till en analytisk helhet. I studien av lottor framgick det nämligen att informanterna inte alltid var glada eller tacksamma över att få vara med i en vetenskaplig studie. Vissa uttryckte snarare oro inför att missförstås. Genom att lyfta fram och problematisera informanternas oro undersöker Strandén-Backa kulturellt betydelsebärande element i livshistorien och berättandet samtidigt som den vetenskapliga praktikens möjligheter och begränsningar skärskådas.

I specialnumrets sista bidrag går vi återigen under ytan i både reell och symbolisk mening. Blanka Henriksson och Ann-Helen Sund tar med sig läsaren ned i Londons kloaker, till de avtryck och lämningar av kroppsliga praktiker som ansamlas där. I fokus står det omtalade fettberg som upptäcktes 2017. Författarna reflekterar kring hur fettberget laddas med kulturell mening, men också hur denna laddning varierar: fettberget gör något med betraktaren samtidigt som fettberget låter sig användas på olika sätt. Därigenom belyser författarna, bland annat, hur frågor om moral–omoral samt rent–orent gör sig påminda och förhandlas i mötet med sådant som finns eller helst ska finnas under ytan. På detta vis avslutas volymen med ett bidrag som hanterar ett i det närmaste klassiskt kulturanalytiskt problemområde.

Vi, redaktörerna för detta nummer av *Budkavlen*, önskar rikta ett stort tack till författarna som medverkar i detta nummer, till Sonja Hukantaival som gjort layouten. Likaså riktar vi ett tack till Svenska

litteratursällskapet i Finland som understött *Budkavlen*. Dessutom vill vi tacka de två anonyma granskarna som åtog sig att granska manuskriptet som helhet.

Litteratur

- Arvastson, Gösta & Ehn, Billy 2007. *Kulturnavigering i skolan*. Malmö: Gleerups.
- Christensen, Søren, Jespersen, Astrid P., Mellemsgaard, Signe & Sandberg, Marie (red.) 2017. *Kultur som praksis. Etnologiske perspektiver på individualitet og fælleskab, kultur og historie*. Köpenhamn: Hans Reitzels forlag.
- Damsholt, Tine & Simonsen, Dorte Gert & Mordhorst, Camilla (red.) 2009. *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Darnton, Robert 1987. *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*. Stockholm: Ordfront Förlag.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.
- Ehn, Billy, Löfgren, Orvar & Wilk, Richard 2016. *Exploring everyday life. Strategies for ethnography and cultural analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Frykman, Jonas 2012. *Berörd: plats, kropp och ting i fenomenologisk kulturanalys*. Stockholm: Carlsson.
- Green, Anna 2008. *Cultural history*. New York: Palgrave MacMillan.
- Hammarlin, Mia-Marie 2008. *Att leva som utbränd: en etnologisk studie av långtidssjukskrivna*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Hansson, Kristofer 2007. *I ett andetag: en kulturanalys av astma som begränsning och möjlighet*. Lund: Lunds universitet.
- Highmore, Ben 2002/2010. *Everyday life and cultural theory: an introduction*. London: Routledge.
- Highmore, Ben 2011. *Ordinary lives: studies in the everyday*. London: Routledge.
- Högdahl, Elisabeth 2003. *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds.

- Klinkmann, Sven-Erik, Henriksson, Blanka & Häger, Andreas (red.) 2017. *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Kuczynski, Anna-Liisa 2018. *Minoritetsgrupper och kulturella möten i trängda situationer. Identifikationer och kulturell gemenskap*. Åbo: Åbo Akademi.
- Löfgren, Jakob 2018. ...*And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'.* *Intertext and folklore in discworld-fandom*. Åbo: Åbo Akademi University.
- Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.) 1996. *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Marander-Eklund, Lena & Illman, Ruth (red.) 2007. *Känslornas koreografi: reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Hedemora: Gidlund.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.) 2011. *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlund.
- Nilsson, Fredrik 2000. *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Nilsson, Fredrik 2011. *I ett bolster av fett. En kulturhistoria om övervikt, maskulinitet och klass*. Malmö: Sekel Förlag.
- Åström, Anna-Maria, Lönnqvist, Bo & Lindqvist, Yrsa 2001. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Rum

Under ytan, bakom fasaden

En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moralisk geografi

Av vissa tecken att döma synes Kriegers Flak [...] utnyttjas för smuggling. Sannolikt sänkes spriten och avhämtas vid lämpligt tillfälle. Platsen utmärkt med vanlig fiskeboj med säregen förankring. Upptäckten gjord vid dagens rekognoscering av Kriegers Flak.¹

Kriegers flak är en grund plats strax utanför den svenska territorialgränsen i södra Östersjön. När spritsmugglingen ökade under 1920- och 1930-talen användes platsen som spritdepå. Större fartyg lastade enorma mängder sprit i tyska hamnstäder och transporterade denna till flaket. Här lastades spriten över till mindre båtar som, ofta i skydd av mörkret eller i mycket hög hastighet, förde lasten till den svenska sydkusten. Eftersom flaket fanns på internationellt vatten kunde svenska myndigheter inte ingripa, utan tvingades avvakta tills dess att spriten hade förts över territorialgränsen. Kriegers flak kom därmed att omdefinieras av myndigheterna. Istället för att vara en ofarlig plats för fiske utgjorde flaket ett potentiellt hot genom att vara en bas för subversiva och omoraliska verksamheter. För smugglarna framstod däremot platsen sannolikt som en frizon.

Även i städer genomgick platser liknande kulturella transformationer när de användes på nya, oväntade sätt. Fridfulla koloniområden fungerade som hemliga spritlager, bakom legitima affärsfasader drevs illegala spritbutiker och i hyreskaserner öppnades lönnkrogar. I föreliggande studie befinner sig sådana transformationer av plats i fokus. Studien undersöker på vilka sätt rumslig ordning – hur en plats förväntas användas och av vem – utmanades genom smugglarnas rumsliga praktiker. Eftersom studien undersöker hur ordning utmanas blir det också viktigt att visa hur myndigheterna försökte bemöta och hantera vad som uppfattades som en destabiliserad ordning.²

Ur ett kulturanalytiskt perspektiv ska rumslig ordning förstås processuellt och relationellt, vilket innebär att rumslig ordning alltid är i tillblivelse: det pågår ständigt en politisk och/eller moralisk kamp om att få definiera vad som bör ske och vem som bör finnas på en specifik plats. Rumslig ordning färgas alltså av vad statsvetaren Haim Yacobi (2016), bland andra, benämner moraliska geografier, vilka ligger till grund för hur myndigheter reglerar, uppfattar och övervakar rumslig ordning: "[Moraliska geografier] exploit a set of unspoken, ethical claims that produce, reproduce, and morally and politically support discourses and actions of the state" (Yacobi 2016:3). Men maktthavares strävan efter rumslig ordning kan alltså utmanas, den rumsliga ordningen är aldrig ett faktum utan en strävan. Undersökningen av rumslig ordning fördjupas i föreliggande studie med hjälp av begreppen monotopi respektive heterotopi samt strategi och taktik.

Enligt den franske filosofen Henri Lefebvre har myndigheter och samhällsplanerare en önskan om att göra städernas heterogena, svåröverblickbara rum transparenta och homogena (Lefebvre 1970/2003:48). Därigenom antyds att målet är att skapa monotopiska rum. Men människors bruk av platser låter sig inte utan motstånd införlivas i denna ordning (Lefebvre 2003:51, 156–157). I en avhandling om EU:s strävanden efter ett homogent europeiskt rum hävdar den svenska etnologen Beate Feldmann Eellend, i linje med Lefebvre, att: "Det levda rummets oreglerade heterotopia är

något annat än det planerade rummets enhetliga och hegemoniska monotopia som eftersträvas av EU. Heterotopiska levda rum [...] ger med sin annorlundahet uttryck för potentiell motmakt mot de krafter som skapar reglerade och rationaliserade rumsliga ordningar” (2013:164). Med heterotopi avses alltså platser där en alternativ ordning råder. Michel Foucault (1984) lyfter fram bordeller som exempel och menar att de normer som genomsyrar sådana platser kan undersökas i sig, men betonar samtidigt att heterotopin får sin särskilda betydelse i relation till andra platser. Genom att representera en alternativ ordning så bekräftar exempelvis bordellen ordningen/normerna i det omgivande samhället (Foucault 1984:5). Heterotopiers annorlundahet kan därmed utgöra en grogrund för kulturella fantasier och drömmar, men även en känsla av hot. De genomsyras av kulturellt meningsskapande och kan destabilisera ordning (Dumm 1996:43).³ Rumslig ordning formas sålunda i relationen mellan monotopi–heterotopi.

För att belysa denna relation adderas begreppsparet strategi–taktik. Enligt den franske filosofen Michel de Certeau refererar strategier till den rumsliga (monotopiska) ordning som beslutsfattare eller samhällsplanerare eftersträvar. Taktiker, däremot, refererar till handlingsutrymmen som människor etablerar i relation till de övergripande strategierna. Sådana taktiker kan utmana makten: ”Strategies are able to produce, tabulate, and impose the spaces, when those operations take place, whereas tactics can only use, manipulate, and divert these spaces” (de Certeau 1984/1988:30). Med hjälp av dessa rumsliga koncept formuleras föreliggande studies frågeställning: med vilka taktiker bidrog spritsmugglarna till att skapa handlingsutrymmen som utmanade den rumsliga ordningen under 1920- och 1930-talen? och; med vilka strategier försökte myndigheter producera ett monotopiskt rum?

Studiens material består av polisrapporter, domstolsmaterial, rapporter från tull respektive gränsbevakning, statliga utredningar och nyhetsrapportering i massmedia. Dessa olika materialkategorier har varit föremål för en tematiserad närläsning där begreppen rumslig ordning och moralisk geografi har styrvt vad blicken fastnat

vid. En tematisk eller teoretiskt driven ansats innebär sålunda att källmaterialet filtreras med en blick som sällar bort sådant som inte är relevant för frågans besvarande. En sådan ansats har en betydande fördel. Om forskaren inför ett omfattande material så underlättas arbetet om blicken är kalibrerad på förhand (Nilsson 2017). Studien inleds med ett par avsnitt som fokuserar på det marina landskapet och i de senare delarna flyttas fokus till urbana miljöer.

Smugglarbutiker på internationellt vatten

Den illegala sprithanteringens tilltog successivt under 1920-talet och försiggick i industriell skala vid 1930-talets inledning (Lundin & Nilsson 2015). Anledningen var bland annat att en längre period av frihandel avbröts av första världskriget och att nationsgränserna därefter skärptes. Samtidigt utvecklades alkoholpolitiken i olika riktning i staterna runt Östersjön. Sverige – men också Norge och Finland – införde restriktioner som begränsade tillgången till sprit. I Norge och Finland infördes totalförbud, i Sverige kunde medborgare som efter prövning bedömdes som skötsamma få ett särskilt tillstånd köpa en liten mängd sprit per månad. Begränsningarna i Sverige var därmed knutna till ett moraliskt projekt. I Baltikum och Tyskland var alkoholpolitiken betydligt mer liberal, vilket innebar att spritsmuggling framstod som en lukrativ verksamhet i Östersjöområdet. Så kallade depåfartyg, ibland lastade med hundratusentals liter sprit, avgick från bland annat Danzig, Kiel och Stralsund till grunda platser på internationellt vatten. Tidigare nämnda Kriegers flak var en sådan, Herthas flak i Kattegatt var en annan uppmärksammas plats. Trafiken dit var periodvis så tät att *Stockholms Dagblad* meddelade att ”smugglarbutiken vid Herthas Flak” försåg hela Skåne med sprit (15/2 1928). Året därpå konstaterade en journalist fascinerat att:

De mörka höstnätterna närma sig och smugglarnas säsong närma sig. Spritgrossörerna i Holland och Tyskland och Danmark ha länge förberett sig och äro som bäst i farten med att lägga upp

depåer på de vanliga affärscentra i Nordens hav. (*Dagens Nyheter*, 18/8 1929)

Regelrätta flytande marknader föreföll växa fram i det marina landskapet, vilket innebar att den rumsliga ordningen rubbades. På flaken skulle ju primärt fiske pågå, inte försäljning av sprit. Men samtidigt som den rumsliga ordningen destabiliserades så var samma ordning paradoxalt nog en förutsättning för smugglingen. Som nämnts hade myndigheter inte juridisk rätt att ingripa mot handeln på internationellt vatten, vilket smugglarna var medvetna om. I en skrivelse konstaterades exempelvis att spritfartygen höll sig utanför territorialgränsen och till följd av detta hade den svenska kustbevakningen inte haft möjlighet att: ”Komma i närmare beröring med de egentliga smugglingsfartygen utan endast sett dem långt till sjöss liggande bi eller strykande utefter kusten”.⁴ Smugglarna drog alltså nytta av den rumsliga ordning som internationell rätt skapade. De rörde sig i en marin terräng som hade skapats av makthavarna, men använde denna på oväntade och oönskade sätt. De skapade sina egna handlingsutrymmen i en terräng, eller rumslig ordning, formad av politiska beslut (jfr de Certeau 1988:37). Detta utrymme försökte staterna runt Östersjön minimera genom etablering av ett nytt internationellt regelverk.

I syfte att försvåra smuggling genomfördes 1924 ett möte i Helsingfors där företrädare för flera stater i Östersjöområdet deltog. Beslut om utförselkontroll av vin och sprit, samt rätt att ingripa mot fartyg även om dessa befann sig utanför staternas territorialgränser, fattades. Inledningsvis godkändes den så kallade Helsingforskonventionen enbart av Sverige, Finland och Norge, men samtliga stater runt Östersjön skulle så småningom ansluta sig (Larsson 1992:49–50). Enligt konventionen skulle varje nation – om det förelåg misstanke om smuggling – ha rätt att beslagta fartyg som befann sig inom ett avstånd på tolv sjömil från kusten. I realiteten var detta en radikal förändring eftersom territorialgränsen fanns tre sjömil från kusten. Konventionen gav också staterna rätt att förfölja och stoppa fartyg utanför territorialgränsen om jakten påbörjats innanför. Kritiker av konventionen efterfrågade dock en än mer radikal hållning

som skulle göra det möjligt att beslagta fartyg oavsett på vilka avstånd från kusten de befann sig. Även en utflyttad gräns gjorde det nämligen möjligt för spritsmugglaren att, som kritikerna uttryckte saken, ”i lugn och ro planera sitt anfall” strax utanför gränsen. Därför ansågs det viktigt, åtminstone enligt *Stockholms-Tidningen* (ST), att radera denna frihetszon: ”Det är otrygghet som måste skapas för i olovligt ärende stadda spritfartyg” (9/10 1925).

Genom konventionen försökte således makthavarna etablera rums-
lig ordning. Men eftersom smugglarna inte enbart drog nytta av de
möjligheter som det marina landskapets yta erbjöd så förblev myndigheterna i en känsla av otrygghet. Smugglarna använde nämligen även andra och mer djuplodande taktiker som bidrog till att ordningen utmanades.

På grunda platser på internationellt vatten, som här Herthas flak, uppstod regelrätta spritmarknader. I en del fall etablerade smugglarna spritdepåer under havsytan. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

Under ytan

Sådant som finns under ytan syresätter fantasier eller drömmar (Lefebvre 2003:130) och möjligtvis kan detta förklara den omfattande ryktesflora som omgav smugglarnas undervattensverksamhet. Under senare delen av 1920-talet och det inledande 1930-talet cirkulerade nämligen rykten om spritfyllda torpeder som avfyrades mot den svenska kusten. Men det var inte bara fantasier. Kieler Nachrichten berättade att ”smugglarna på senare tiden börjat använda sprittorpeder, vilka vid hög sjö avskjutas i riktning mot kusten, för att bringa spriten i land”.⁵ Torpeder förekom alltså (som det verkar), men vanligtvis användes de på andra sätt.

När Tabor 1928 lämnade Kiel var fartyget, enligt danska myndigheter, försett med ”Torpedoinretning til nedsækning af Sprit”.⁶ Vid samma tid strömmade meddelanden in från det svenska vicegeneralkonsulatet i Stralsund rörande smugglarnas submarina praktiker i södra Östersjön. Det kom bland annat information om att spritdunkar, för att undgå upptäckt, målades gröna innan de sänktes på grunda vatten.⁷ Huruvida tysken Jürgen Hansen, som spelade en huvudroll i smugglingen på Östersjön, använde denna färg när han sänkte spritdunkar är oklart, men han misstänktes ha etablerat en särskild undervattensdepå i närheten av Plantagenets grund.⁸ Här finns det anledning att påminna om att undervattensdepåerna inte enbart fanns, eller förmodades finnas, utanför territorialgränsen. I en biografi över den svenske storsmugglaren Ernst Bremer nämns att sänkbara torpeder användes i skärgården på den svenska västkusten.

Då de kommit till sydsidan av en stor holme, lät Bremer draggen gå, så körde man fram och tillbaka några gånger, och plötsligt tog draggen fast. Bottennapp eller torpeder?, det var frågan. Bremer och Edvin halade in dragglinan allt vad de orkade, och snart kom en 3,5 meter lång järnbeslagen tingest upp till ytan. Den bestod av 17 kannor sprit, som stodo tätt sammanpackade mellan fyra vinkeljärn, vilka löpte utefter dess kanter. I vinkeljärnens ändar gingo långa bultar i kryss, vilka kunde skruvas till

och från med muttrar. Kannorna sutto alltså fast i en slags ram.
Detta var en så kallad torped. (Ehnebom 1929:92)

Smugglarnas submarina bruk av det marina landskapet kan, i likhet med verksamheten på flaken, betraktas som en taktisk förmåga att hitta sprickor eller handlingsutrymmen i en terräng som myndigheterna hade ambition att kontrollera. För att skapa rumslig ordning aktiverade därför myndigheterna ytterligare andra åtgärder.

Flygspaning och "ljusbombning"

Samtidigt som Helsingforskonventionen signerades så moderniserades den svenska tull- och kustbevakningens teknologiska utrustning. Man fick successivt tillgång till snabbare båtar och i en del fall utrustades dessa med radioutrustning. Därigenom skulle samordnade aktioner kunna genomföras. Helsingforskonventionen, myndigheternas snabbare båtar och radioutrustning skulle idealt sett skapa ett transparent, kontrollerbart marint rum. Även flygspaning var en betydelsefull metod i detta avseende. Flygplanens strategiska potential hade uppmärksammas under första världskriget. När rörelser på marken omöjliggjordes av skyttegravar och taggtråd kunde piloterna skaffa sig överblick och i viss mån kontroll över skeendet (Virilio 1984/1996:17). Med hjälp av flygplanet skapades helt enkelt nya förutsättningar att överblicka ett territorium. Blickens strategiska betydelse i skapande av rumslig ordning kan knappast överskattas, det är en visuell praktik som kan förändra främmande krafter till "objects that can be observed and measured, and thus control and 'include' them within its scope of vision" (de Certeau 1988:36). Det ska därför inte förvåna att myndigheterna försökte förstå på vilka sätt modern flygteknologi kunde vara nyttig i kampen mot smuglingen, oavsett om denna skedde på det marina landskapets yta eller i dess djup.

I augusti 1924 avslutades en utredning om hur så kallade "flygbåtar" kunde användas i kampen mot smuglingen.⁹ Utredningen påpeka-

de att nationsgränsen inte kunde bevakas effektivt med fartyg: "Att med ett fåtal sådana fartyg kunna omsluta kusterna med en oge-
nomtränglig bevakningskedja är icke möjligt". Utöver att nations-
gränsen var allt för utsträckt så var fartygens storlek ett problem i
skärgårdsmiljöer. Deras storlek och djupgående innebar att de inte
kunde "gå in i alla kryphål eller till alla gömställen" som fanns i vad
som kan definieras som ett heterotopiskt marint landskap; kom-
plext, oöverblickbart och till viss del onåbart. Dessutom ansågs
landskapets topografi utgöra ett problem på fler sätt: "På grund av
svårigheten att från fartyg överskåda ett större skärgårdsområde är
det dessutom svårt att observera eller förfölja ett misstänkt fartyg".
Flygplan däremot erbjöd möjligheter att "överskåda" även svår och
vidsträckt terräng. Men det fanns utmaningar. Mörker och dimma
försvårade exempelvis spaning från luften, särskilt som smugglarna
färdades med släckta lanternor eller gömde sig i "skuggor från klip-
por och skär".¹⁰ Fördelarna var dock så pass stora att utredningen
förordade flygplan. Den höga hastigheten komprimerade rummet,
vilket innebar att vidsträckta områden kunde "avpatrulleras
på relativt kort tid". Inte ens undervattensdepåer skulle undgå
upptäckt: "Dessutom torde man under synnerligen gynnsamma
väderleks-, sikt- och belysningsförhållanden eventuellt kunna
räkna med att upptäcka i vattnet nedsänkta spritpartier".¹¹ På detta
vis blev det marina landskapet överblickbart, idealt sett.

I samband med att utredningen överlämnades till Generaltullsty-
relsen delade även en ingenjör E. Sparrman med sig av sina syn-
punkter. I likhet med utredarna menade han att rummets såväl yta
som djup blev kontrollerbart genom flygspaning. Inte ens mörkret
skulle nödvändigtvis utgöra ett problem.

Dels kunde flygbåten utrustas med strålkastare, dels användas så
kallade "Ljusbomber". Det äro utomordentligt starkt lysande och
långbrinnande fyrverkeripjäser vilka äro fästade under en liten
fallskärm, som samtidigt att den håller ljusbomben svävande
[...] tjänar den även som reflektor i riktning nedåt. Sådana "Ljus-
bomber" har utexperimenterats och med stor framgång använts
redan under kriget för spaningar och angrepp nattetid. Den

belysa intensivt ett stort område och det är inte så lätt att slingra sig undan [...] Även möjligheten att gömma sig bakom skuggan av ett skär finnes inte, enär ljuset kommer uppifrån.¹²

Drömmen om monotopin skulle alltså kunna förverkligas om ljuset användes som ett vapen. Sparrmans hänvisning till första världskriget äger sin rimlighet eftersom detta anses vara det första så kallade ljuskriget där starka strålkastare var viktiga vapen (Virilio 1996:15, 70). Myndigheternas vilja att skapa en monotopi med hjälp av flygspaning omsattes i handling i landets södra delar samma höst (Nilsson 2016) och viljan att skingra mörkret kom även till andra uttryck.

Att skingra mörkret

Den socialdemokratiska riksdagsmannen Magnus Bengtsson var djupt involverad i diskussionerna om hur att stoppa smugglingen. I debatten ställde han sig – precis som flera andra – kritisk till en övertro på snabba båtar.

En yrkessmugglare är inte så fullständigt blottad på all förslagenhet att han närmar sig svenska kusten under dagen eller vid klart väder. Han vet allt för väl, att det mest lämpliga tillfället för sådana tilltag är en mörk natt med passande vind. När han så närmar sig kusten släcks ljusen ombord, motorn fränkopplas, seglen hissas och han skall förföljas av en gemen otur, om han inte gladeligen drar tulljakterna vid näsan. (efter *Lanternan*, nr 7 1921)

Mörkret har alltid skapat möjligheter att undvika eller undkomma överhetens granskande blickar. I samband med 1800-talets många revolutioner i Europa försökte exempelvis de upproriska krossa gatubelysning för att på så sätt förhindra eller försvåra användandet av militär trupp (Garnert 1993:90, 123–124). Mörker kan alltså er-

bjuda taktiska handlingsutrymmen och då smugglingen ökade verkade myndigheterna naturligtvis för att skingra detta.

I slutet av 1924 tog Generaltullstyrelsen emot en skrivelse från chefen för ett av landets kustbevakningsdistrikt. I skrivelsen fästes uppmärksamheten på behovet av att utrusta kustbevakningens fartyg med strålkastare till följd av att smugglarna arbetade i skydd av mörkret.¹³ Några veckor senare uppmanade han styrelsen att godkänna inköp av utrustningen: ”Strålkastarna böra ju ej användas i onödan. Meningen vore att kunna ’svepa över’ en bukt eller att hastigt och effektivt kunna belysa en farkost”. Skrivelsen fortsätter: ”Då jag anser, att strålkastare skulle vara ett synnerligen kraftigt vapen för kustbevakningen, får jag härmed hemställa att framställningen måtte tillstyrkas”.¹⁴ I likhet med den så kallade ljusbombningen från flygplanen gjordes alltså även här en koppling mellan ljus och vapen. Året därpå, 1925, svarade Generaltullstyrelsen att ett större inköp inte var aktuellt innan tekniken hade prövats. När proven genomförts skulle frågan diskuteras igen.¹⁵ Osäkerheten inför strålkastarens nytta ska inte överraska, det handlade om en ny teknik.

De första strålkastarna hade förvisso utvecklats redan under rysk-japanska kriget 1904, men teknologin utvecklades ytterligare under första världskriget då man förstod strålkastarnas betydelse. De kunde på ett tidigare okänt sätt lysa upp slagfältet eller specifika mål (Virilio 1996:15, 69–70). Den moderna belysningstekniken utvecklades sålunda strax innan smugglingen tog fart, vilket kan förklara osäkerheten inför det nya ”vapnet”. I Mölle, på skånska västkusten, hade man 1926 stationerat en tulljakt. I ett brev till Generaltullstyrelsen begärde distriktschefen Borg att tulljakten skulle utrustas med ”strålkastare för att vid behov kunna med belysning tillräckligt verksamt undersöka ifrågavarande terräng”.¹⁶ Generaltullstyrelsen biföll Borgs önskan och uppmanade honom att återkomma med ett utlåtande när utrustningen hade testats. Nöjt kunde han rapportera att strålkastaren hade fungerat fullt tillfredsställande och tullkryssarens befälhavare ansåg sig ”haft god nytta av den särskilt vid utforskandet under mörker av Kullens klippstränder”. Trots att utrustningen tycktes fungera menade Borg, efter överläggningar

Myndigheterna försökte på olika sätt skapa ett transparent marint landskap och man prövade bland annat moderna strålkastare. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

med befälhavarna på övriga jakter i distriktet, att strålkastare inte borde installeras på alla båtar.¹⁷ Några år senare tycks fortfarande belysningen ombord på kustbevakningens båtar svagt utvecklad. När riksdagens revisorer hade undersökt materialfrågor med utgångspunkt i förhållanden i Göteborg kunde man konstatera att de båtar som användes var sjövärdiga, men ”strålkastare saknades å samtliga ovannämnda båtar” (SOU 1931:23, s. 25).

I syfte att skapa en upplyst marin monotopi experimenterade kustbevakningen således med strålkastare, men under 1920-talet och det inledande 1930-talet tycks dessa försök inte ha resulterat i en riktad satsning på ljus teknologier. Under 1920-talet gav dessutom svenska myndigheter mer eller mindre upp försöken att etablera

rumslig ordning i det heterotopiska marina landskapet. Istället riktades uppmärksamheten mot vad som uppfattades som problematiska platser i den urbana geografin.

På ungarshotell och i lyxrestauranger

Spriten transporterades som framgått till den svenska kusten med hjälp av båt och torpeder. När spriten förts i land lastades den på lastbilar eller bilar och fördes därefter till särskilda lager i landets olika städer. Från dessa lager distribuerades spriten till langare som sålde mindre kvantiteter tappade i ölflaskor. Langarna rörde sig ofta i miljöer som skulle kunna benämnas samhällets skugg- eller baksida och en del av dessa miljöer har skildrats av Sammanslutningen för smugglingsbekämpande. Föreningen anställde 1925 en person som under ett års tid rörde sig inkognito i smugglarmiljöer. Enligt *Bland langare och langarekunder – Några iakttagelser rörande den olaga sprithandeln*, en rapport som författades med utgångspunkt i hans undersökning, såldes den illegala spriten på pissoarer, i portgångar, på enklare restauranger och ungarshotell. Inte minst de sistnämnda föreföll problematiska: ”I det stora hela leva gästerna här ett oerhört rått, smutsigt och glädjelöst liv. Den personliga hygien är under all kritik. Samtalen i denna miljö röra sig huvudsakligen kring spritlangning, lyckade tiggeri- och stöldkupper” (Bergvall 1927:9). Skildringen kan säkert ha påverkats av uppdraget – målet var att bilda en front mot smugglingen – men den mörka bilden kan äga sin riktighet. I likhet med andra länder drabbades Sverige av massarbetslöshet och ett ökat utanförskap under mellankrigsperioden (Olofsson 1996:209–201). Oavsett om ungarshotellen verkligen var problemhärda eller inte, så bidrog rapporten till att fylla det urbana landskapet med kulturell mening. Men det var inte enbart ungarshotell som kom att uppfattas som problematiska platser.

Smugglarna gjorde i en del fall upp affärsavtal på mer eller mindre luxuösa restauranger och hotell. I början av 1923 varnade till ex-

empel tyska myndigheter för stundande affärssuppgörelser på dansk mark: "Smugglarna skola träffas i förstklassiga hotell i Korsör".¹⁸ Den i smugglarsammanhang välkände Birger Wikström gjorde, för att nämna ytterligare ett exempel, upp affärsavtal på bland annat hotellet Zur Sonne i Stralsund.¹⁹ Andra platser för illegala affärssuppgörelser var Savoy i Malmö, Hotell Kronprinz i Kiel och restaurangen Aalborgkælder i Köpenhamn. I Stockholm förefaller Berns salonger ha varit en viktig arena för smugglarna. Där gjorde den så kallade smugglarsocieteten "upp nya fälttåg vid braskivorna" – åtminstone enligt memoarer publicerade av en före detta spritpolis (Blomberg 1968:120). Effekterna av liknande braskivor noterades i flera polisutredningar. Vid ett affärstillfälle hade en av smugglarna varit "sjuk, enär han närmast föregående afton bjudit på en 'allt för kraftig' supé".²⁰ Sådana utsvävningar föreföll även ett par smugglare ägna sig åt i Malmö. Enligt polisen hade tre danskar bott på ett pensionat i staden: "Under vistelsen å pensionatet hade de samtliga uppträtt synnerligen 'elegant och flott', därvid de givit personalen rikligt med drickspenningar".²¹ Platser som dessa kan förstås som kompensatoriska rum (jfr Foucault 1984:8) där ett sorglöst liv iscensattes samtidigt som krisen i bokstavlig mening stod för dörren men eftersom det var smugglare som intog arenorna så påverkades även platsernas kulturella laddning. Här rörde sig vanligtvis legitima affärsmän, men när smugglare flyttade in sin annars ljusskygga verksamhet i kristallkronornas sken blev gränsen mellan ljus-mörker, ondska-godhet, moral-omoral, oklar. En liknande ambivalens omgav andra platser som bidrog till att destabilisera den rumsliga ordningen.

Bakom legitima fasader

Den rumsliga ordningen kan utmanas genom spektakulära demonstrationer, men också genom "small acts of resistance". I det sistnämnda fallet handlar det om motståndsfickor som uppstår när "existing places are remade in contrary ways" (Tonkiss 2005/2012:64). Sociologen Fran Tonkiss benämner sådana platser "hidden public

spaces”, till exempel privata lägenheter som används för att gömma dissidenter eller som fungerar som arenor för alternativ musikkultur (2012:68). Lönnkrogar och försäljning av sprit bakom legitima butiksfasader kan, som vi ska se, förstås på ett liknande sätt.

Enligt den rapport som Sammanslutningen för smugglings bekämpande publicerade 1927 hade myndigheternas skärpta insatser resulterat i att den öppna langningen på ungarshotell avtog (Bergvall 1927:47). Samtidigt ersattes denna av handel bakom legitima fasader. I Malmö hade till exempel två poliser upptäckt att den notoriske smugglaren Magnus Löv använde sin tavelbutik som spritlager och försäljningsplats.²² Löv hade setts bära ut en koffert samt en handväska till en väntande bil. I väskorna fanns sex styck- en 10-litersdunkar fyllda med sprit. Ytterligare en polis kallades till platsen och butiken samt ”skafferier, källare och vindskontor” undersöktes. I dessa utrymmen hittades mer sprit, vilket också var fallet när Lövs garage inspekterades. Den tidigare nämnde smugglaren Birger Wikström etablerade på ett liknande sätt en fasadverksamhet i Stockholm. I ett meddelande till en tysk smugglare meddelade han att: ”Jag har nu bosatt mig i Stockholm och driver en sjukvårdsaffär [...] Under nuvarande förhållanden skulle jag anse det lämpligast om du ville komma med något lämpligt förslag för ordnandet av en affär”.²³ Även mataffärer omvandlades i en del fall till spritcentraler. I Malmö sålde Maria Persson ungefär 100 flaskor pilsnerdricka i veckan i en förvisso illegal speceriaffär. Vid en undersökning av affären hittade polisen dessutom två ”10-liters bleckdunkar” ren sprit och ytterligare några liter utspädd sprit.²⁴ Detta var på intet sätt unikt för Malmö. I Stockholm använde kvinnliga innehavare av butiker eller matställen i flera fall den legitima fasaden som täckmantel för sprithantering i stor skala (Blomberg 1968:103). I materialet som ligger till grund för föreliggande studie framträder även kaféer som viktiga arenor för hanteringen av illegal sprit. Polisen i Malmö upptäckte att Café Helenehem till viss del endast var en täckmantel. Kaféet, som drevs av Alfrida Fast, hade fungerat som förvaringsplats för smuggelsprit: 37 dunkar sprit hade gömts i en ”förut grävd fördjupning, omedelbart söder om bostadshuset och inom räckhåll

för en å gårdsplanen bunden schäferhund”.²⁵ Fast hade också sålt cirka 50 liter brännvin på kaféet.²⁶

Det etablerades även regelrätta lönnkrogar. Den ovan nämnde Magnus Löv bedrev exempelvis en omfattande verksamhet i sin bostad. I samband med en rättegång meddelade ett vittne att: ”Skulle alla de personer vittna mot Löv, som köpt sprit av denne, så finge de icke plats i rådhusrättens sessionssal, utan vore det lämpligt att förhyra Knutssalen för ändamålet”.²⁷ Ett annat vittne skildrade verksamheten:

[...] och hade Herta Heiner ofta i sällskap med sin man besökt makarna Löw i deras gemensamma bostad, därvid det inträffat, att Löw bjudit på spritdrycker. Under makarna Heiners besök hade i Löws bostad vanligtvis uppehållit sig en hel mängd andra personer, vilkas namn Herta Heiner ej kunde erinra sig. Huvudsakligen hade det varit ”stockholmare” och ”danskar”. I Löws bostad hade de besökande ofta spelat kort, och hade det vid flera tillfällen inträffat, att de besökande sammanskjutit penningar och för desamma köpt spritdrycker av Löw, varpå de inköpta dryckerna gemensamt förtärts i Löws bostad.

Även Maria Persson öppnade en lönnkrog i sin lägenhet. Verksamheten uppdagades efter det att en bagarmästare spelat kort hemma hos henne tillsammans med ytterligare tre män. Bagarmästaren hade, enligt honom själv, lurats av de övriga och valde då att anmäla händelsen till polisen (Nilsson 2015:135–136).

Illegala spritbutiker, kaféer och lönnkrogar utmanade den rumsliga ordningen. Ur myndigheternas perspektiv representerade sådana platser en hotande omoralisk geografi. Så var även fallet med koloniträdgårdar som vid denna tid kom att användas för illegal sprithantering.

I paradiset

Lefebvre påminner oss om att trädgårdar och parker fungerar som simulerade naturområden i städer (2003:26). I ljust av detta ska koloniträdgårdarna förstås som paradisiska frizoner i städer som annars präglades av högt tempo, hårt industriellt arbete samt trånga och osunda lägenheter. Kolonirörelsen växte nämligen fram vid sekelskiftet 1900 som en reaktion på urbanisering och industrialisering där koloniträdgårdarna erbjöd ett ljust, friskt alternativ (Bergquist 1996:60, 66–69). Men kolonirörelsen genomsyrades också av strävanden efter ordning: koloniverksamheten ansågs motverka såväl spritmissbruk som brottslighet (Almén & Andersson 1995:62). Detta moraliska projekt utmanades genom smugglarnas praktiker.

1930 greps en taxichaufför i Malmö misstänkt för olaga införsel av och olaga befattning med sprit.²⁸ Vid ett tillfälle hade han kört till en koloni i Malmö där han, tillsammans med en passagerare, hade lastat in tolv 10-litersdunkar sprit. Dunkarna levererades sedan till olika platser i staden. Samma sak upprepades vid ett flertal tillfällen de kommande veckorna och det verkar som om spriten vid dessa tillfällen hade förvarats nedgrävd i koloniträdgården. Mönstret återkommer i förhör med andra kända smugglare i Malmö. Den tidigare nämnde Birger Wikström hade till exempel vid ett tillfälle kontaktat en skräddarmästare som ägde en koloni. De kände varandra sedan tidigare och nu ville Wikström förvara eller gömma sprit i kolonin. Enligt förhören hade fem eller sex 10-litersdunkar placerats i ett mindre redskapsskjul i kolonin.²⁹ Kolonier fungerade emellertid inte enbart som hemliga lager, utan också som lönnkrogar och spritbutiker. Typografen Frans Billqvist uppgav under förhör att han hade köpt och sålt sprit som hade förvarats i en koloni på koloniområdet Odlaren i Malmö. Vid något tillfälle hade spriten också späts ut på platsen och delar hade druckits upp i en annan koloni på området.³⁰ Vid inspektionen av kolonin hittades flera tomma dunkar inne i ett skjul.

Kolonierna fungerade alltså som hemliga lagerutrymmen, lönnkrogar och spritbutiker, men också mötesplatser och gömställen

I Malmö tycktes lugna koloniområden förvandlas till spritcentraler och därmed adderades kulturell mening; det moraliska projektet underminerades av spritsmugglingens omoraliska geografi. Källa: Malmö stadsarkiv.

för flyende smugglare. När polisen 1925 hade beslagtagit en bil som användes för hämtning av sprit flydde föraren – tillika en av de mest betydelsefulla smugglarna – till en kolonistuga i Malmö.³¹ Myndigheterna misstänkte dessutom att den ökände smugglaren Magnus Nilsson regelmässigt lät utländska kumpaner övernatta i sin koloni.³² På detta sätt kom koloniträdgårdarna att framstå som en hotande ordning snarare än skötsamma paradiser. Men de representerade dessutom vad Foucault i en diskussion av den orientaliska trädgården benämner ”otherness”: en plats där växter och utsmyckningar från olika delar av världen tycks upplösa gränsen mellan hemma och borta, nära och fjärran (Foucault 1984:6). Om trädgårdarna i Foucaults mening representerade ”otherness” genom att växter från olika delar av världen samlades på en plats (1984:6), så representerade kolonierna annorlundahet genom att vara samlings- och distributionsplatser för sprit och människor från olika delar av Östersjöregionen. Nyttjandet av kolonierna kan därmed – för att återknyta till Fran Tonkiss (2012) – betraktas som ”small acts of resistance” som utmanade den rumsliga ordningen.

De var platser i marginalen som erbjöd de marginaliserade ett visst handlingsutrymme.

Avslutning

Föreliggande studie har undersökt hur rumslig ordning utmanades genom smugglarnas rumsliga praktiker samt på vilka olika sätt myndigheter försökte skapa ordning. En viktig kulturanalytisk utgångspunkt var att rumslig ordning ska förstås processuellt och relationellt: det pågår ständigt en kamp om att få definiera vad som bör ske och vem som bör finnas på en specifik plats. Med hjälp av begreppsparen heterotopi–monotopi respektive strategi–taktik formulerades studiens frågeställning: med vilka taktiker bidrog sprit-smugglarna till att skapa handlingsutrymmen som utmanade den rumsliga ordningen under 1920- och 1930-talen? och; med vilka strategier försökte myndigheter etablera ett monotopiskt rum?

Rumslig ordning utmanas när platser används på nya sätt (av nya sociala kategorier) och som därmed omladdar platsen i kulturell mening: "The meaning of space is altered as its use is changed" (Tonkiss 2012:144). Det kan konstateras att smugglarna använde det marina landskapet på nya, oväntade sätt. Grunda platser på internationellt vatten förvandlades till spritdepåer och flytande marknader. Men man etablerade också olika submarina praktiker. I det marina landskapet skapades annorlunda uttryckt en heterotopi och en omoralisk geografi såväl över som under havsytan. För att etablera rumslig ordning infördes Helsingforskonventionen samtidigt som nya teknologier såsom flygplan och strålkastare försiktigt testades. Myndigheterna gav emellertid upp försöken att skapa ett monotopiskt marint landskap och fokuserade istället på att vinna kontroll över det urbana rummet. I städerna etablerades nämligen också nya praktiker som utmanade den rumsliga ordningen. Lönnkrogar, hemliga spritbutiker och spritdepåer öppnade i kolonier, lägenheter och bakom fasaden på legitima verksamheter. Dessutom rörde sig smugglarna både på samhällets baksidor och på mer fa-

shionabla arenor. Även här omdefinierades platserna, de tillskrevs ny kulturell mening, som i viss mån löste upp dikotomier såsom nära–fjärran och moral–omoral.

Genom att belysa sprickorna i de landskap som skapas av makthavare har föreliggande studie synliggjort hur rumslig ordning och (o)moraliska geografer formas i spänningsfältet mellan heterotopi–monotopi. Studiens kulturanalytiska perspektiv understryker att rumslig ordning formas relationellt och processuellt, vilket innebär att människors taktiska, kreativa användning av plats inte ska underskattas. Människan är historiens subjekt, även om handlingsmöjligheterna är kringskurna (jfr Lindqvist 1987:22).

Noter

1 Rapport 14/11 1931, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1931, E4B:2, Riksarkivet.

2 Studien baseras på en större undersökning av hur spritsmugglingen organiserades under 1920- och 1930-talen (Lundin & Nilsson 2015). I denna var dock rummets kulturella dimensioner av underordnad betydelse.

3 Heterotopibegreppet har kritiserats för att vara strukturalistiskt, att skapa tydliga, fasta dikotomier (t.ex. Chatzidakis et al. 2012), men har samtidigt utvecklats och används mer ofta för att diskutera hur annorlundahet produceras samt hur människor etablerar platser där nya identiteter, gemenskaper och normer provas i ett spänningsfält mellan disciplin och motstånd (jfr Budz 2009:19).

4 Skrivelse till kustbevakningsinspektör Posse 12/1 1925, Kustbevakningen i Trelleborg 1923–1926, B1:1, Landsarkivet Lund.

5 Notering 16/1 1931, Kriminalpolisen i Malmö F2:1, Malmö stadsarkiv.

6 Tullkammarens i Helsingborg arkiv –1981. Ämnesordnade handlingar, huvudserie, 1920–1930, Angivelser och div. upplysningar F1:4, Landsarkivet Lund.

7 Skrivelse till Rohde 19/4, 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rohdes brev) 1929–1930 E4B:1, Riksarkivet Stockholm.

8 Rapport 30/6 1932, Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932 E1:2, Landsarkivet Lund.

9 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.

10 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handling-

- ar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 11 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 12 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 13 Skrivelse 12/12 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 14 Skrivelse 20/12 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 15 Skrivelse 22/1 1925, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 16 Skrivelse 2/3 1926, 19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Landsarkivet Lund.
- 17 Skrivelse till kungliga Generaltullstyrelsen, 12/11 1926, 19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Landsarkivet Lund.
- 18 Meddelande 8/1 1923, Tullkammarens i Helsingborgs arkiv – 1981, Handlingar rörande tullverkets fastigheter, 1920–1930, F1:4, Landsarkivet Lund.
- 19 4/4 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2B:9, Malmö stadsarkiv.
- 20 15/3 1924, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1924, A2B:3, Malmö stadsarkiv.
- 21 28/3 1934, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, 1934, A2B:16, Malmö stadsarkiv.
- 22 22/12 1927, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, del II, 1927, A2A:44, Malmö stadsarkiv.
- 23 18/1 1934, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1933–1937, E4B:4, Riksarkivet.
- 24 Rapport, 31/8 1926, Kriminalpolisen i Malmö, A2A:42, Malmö stadsarkiv.
- 25 Promemoria 3/9 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2A:53, Malmö stadsarkiv.
- 26 Promemoria 22/9 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2A:53, Malmö stadsarkiv.
- 27 24/10 1932, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, 1932, A2A:62, Malmö stadsarkiv.
- 28 Promemoria 3/5 1930, Kungliga generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:13, Riksarkivet.
- 29 Rapport 15/10 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:16,

Riksarkivet.

30 Rapport 27/9 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:19, Riksarkivet.

31 Promemoria 22/2 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Spritpolisens rapportkopior, A2B:9, Malmö stadsarkiv.

32 14/11 1930, Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932, EI:2, Landsarkivet Lund.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Landsarkivet, Lund

Kustbevakningen i Trelleborg, 1923–1926, B1:1, Skrivelser, rapporter, PM

Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932 E1:2, Skrivelser, rapporter, PM

Tullkammarens i Helsingborg arkiv – 1981, F1:4, Ämnesordnade

handlingar, huvudserie, 1920–1930, Angivelser och div. upplysningar

Tullkammarens i Helsingborgs arkiv – 1981, F1:4, Handlingar rörande tullverkets fastigheter, 1920–1930

19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Skrivelser, rapporter, PM

Malmö stadsarkiv

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:42, Rapportkopior 1926

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:44, Rapportkopior, del II, 1927

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:53, Rapportkopior 1930

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:62, Rapportkopior 1932

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:3, Rapportkopior 1924

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:9, Rapportkopior 1930

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:16, Rapportkopior 1934

Kriminalpolisen i Malmö, F2:1, Spritpolisens handlingar, Spritpolisens anteckningar m.m. 1931

Riksarkivet, Stockholm

Kungliga generaltullstyrelsen II, E1:5, Gränschefen, Inkomna handlingar
1924 1/1–30/6

Kungliga generaltullstyrelsen II, E1:8, Gränschefen, Inkomna handlingar
1925 1/1–30/4

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:13, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:16, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:19, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:1, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rohdes brev) 1929–1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:2, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1931

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:4, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1933–1937

Tidskrifter och dagstidningar

Dagens Nyheter 18/8 1929

Lanternan – Organ för Svenska Tullmannaförbundet, nr 7 1921

Stockholms Dagblad 15/2 1928

Stockholms-Tidningen 9/10 1925

Litteratur

Almén, Pontus & Andersson, Bo 1995. *Kolonirörelsen i Malmö 100 år.
1895–1995*. Malmö: Föreningen för samhällsinformation.

Bergvall, John 1927. *Den olaga rusdryckshanteringen och samhället*.

Utgiven av Sammanslutningen för smuglingens bekämpande.

Stockholm: Bokförlags A.B. Tidens tryckeri.

Bergquist, Magnus 1996. *En utopi i verkligheten. Kolonirörelsen och
det nya samhället*. Göteborg: Skrifter från Etnologiska föreningen i
Västsvrige, 21.

Blomberg, Gustaf Adolf 1968. *Bakom polisens kulisser*. Stockholm:
Nordiska Museet.

Budz, Michele 2009. A Heterotopian Analysis of Maritime Refugee
Incidents. *International Political Sociology*, 3.

- Certeau, Michel de 1984/1988. *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Chatzidakis, Andreas, Maclaran, Pauline & Bradshaw, Alan 2012. Heterotopian space and the utopics of ethical and green consumption. *Journal of Marketing Management*, Vol. 28.
- Dumm, Thomas L. 1996. *Michel Foucault and the politics of freedom*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Feldmann Eellend, Beate 2013. *Visionära planer och vardagliga praktiker. Postmilitära landskap i Östersjöområdet*. Stockholm: Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet.
- Foucault, Michel 1984. *Of other spaces: Utopias and heterotopias*. Architecture/ Mouvement/ Continuité.
- Ehnebom, Pär 1929. *Bremer – Spritsmugglarkungen. En verklighetsskildring*. Göteborg: Ewald Elanders Bokförlag.
- Garnert, Jan 1993. *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*. Stockholm: Carlssons.
- Larsson, Ulf 1992. Mellankrigstidens anti-smugglingspolitik. *Argus*. Årsbok för tullmuseum och Tullhistoriska föreningen.
- Lefebvre, Henri 1970/2003. *The urban revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lindqvist, Mats 1987. *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*. Stockholm: Liber.
- Lundin, Johan A. & Nilsson, Fredrik 2015. *Spritsmuggling på Östersjön. En kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse*. Göteborg: Makadam Förlag.
- Olofsson, Jonas 1996. *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning. En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830–1920*. Lund: Lund University Press.
- Nilsson, Fredrik 2015. "Två hypermodernt klädda och väl kolorerade damer". Om kvinnlighet och kriminella nätverk. Larsson, Marianne, Anneli Palmesköld, Helena Hörnfeldt & Lars-Eric Jönsson (red.) *I utkanter och marginaler. 31 texter om kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Nilsson, Fredrik 2016. Ett dödande engagemang. En tulldetektivs fatala jakt på spritsmugglare. *Budkavlen*, årg. 95.

- Nilsson, Fredrik 2017. Snedvridningar – kulturanalytiska ledtrådar.
Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.) *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences.
- SOU 1931:23. *Betänkande och förslag angående anskaffning, underhåll och drift av för tulltjänsten erforderlig fortskaffningsmateriel*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri Aktiebolag.
- Tonkiss, Fran 2005/2012. *Space, the city and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Yacobi, Haim 2016. *Israel and Africa. A genealogy of moral geography*. Routledge Studies in Middle Eastern Geography. London & New York: Routledge.
- Virilio, Paul 1984/1996. *War and cinema. The logistics of perception*. London: Verso.

De eliminerade öarna

Om osynliggörande i ett läromedel

Tidernas Åland ger en beskrivning av Ålands historia från början av stenåldern, cirka 5200 f.Kr., fram till Svenska tidens slut år 1809. Faktatexter blandas med berättelser och bilder. Här kan du läsa om ålänningar som utvandrade till det ryska riket på 900-talet, om hur det gick till att bygga Finströms kytkä [sic!], om spionen Stefan Löving och mycket mer.

Så presenterade Mariehamns bokhandel ett lokalhistoriskt läromedel som utkom hösten 2008. Det låter ju som en helt vanlig historiebok, men faktum är att den skapade debatt och fick delar av örikets befolkning att känna sig osynliggjorda.

Utgivningen av en lärobok leder till reaktioner

Den här artikeln handlar om reaktioner på utgivningen av en lokalhistorisk lärobok på Åland utgående från de texter som publicerades i dagstidningarna.¹ Boken, *Tidernas Åland*, finansierades av landskapsregeringen, och skulle enligt förhandsinformationen

”göra den åländska historien konkret för både elever och lärare” (Othman 2008:8). Det visade sig dock att delar av den åländska skärgården inte fanns med på alla bokens kartor, vilket ledde till starka reaktioner från skärgårdsbor. De upplevde att historieboken blev ett sätt att osynliggöra dem, i detta fall genom att förneka deras plats i historien. Här blir alltså det bortskurna och ignorerade det som bildligt talat hamnar under ytan och är av intresse – men det visade sig också att osynliggörandet aktualiserade starka känslor, som tydligt låg precis under ytan och synliggjordes av bokutgivningen.

Källmaterialet består av en samling texter ur dagstidningen *Nya Åland* från hösten 2008. Där ingår såväl artiklar som insändare, ledare och SMS-kommentarer. Till stora delar reflekterar materialet en debatt med olika typer av inlägg, men för att återge debattens kontext använder jag också artiklar där historieboken presenteras och där utgivarna kommer till tals.

Blanka Henriksson och Andreas Häger (2017:62–65) har studerat debatt som form, och konstaterat att den har sina karaktäristiska särdrag. Utgångspunkten är att debatt är en form av kommunikation och att de deltagande debattörerna har en agenda. Debatt handlar om specifika ämnen och i inläggen finns en uttalad inställning till det aktuella ämnet. Genom (förment) logisk argumentation strävar deltagarna i debatten efter att övertyga en motpart. Det samlade källmaterialet kan ses som en enda utvidgad men sammanhängande debatt. Även de artiklar som analyseras låter nämligen röster komma till tals som stämmer in på denna beskrivning.

Källmaterialet består av förhållandevis städade meningsutbyten. Det finns många olika typer av debatter, och de skiljer sig rejält från varandra. Nätdebatt karaktäriseras till exempel av många snabba inlägg, ett språkbruk som ligger nära talspråk och raljerande ordvändningar. Debatt i dagstidningarnas publicerade insändare är vanligen utformad enligt andra stilregler. Debattartiklar karaktäriseras i sin tur av att skribenterna öppet går in för att påverka sin publik, till skillnad från rapporterande journalistik där skribenten förväntas ha en objektiv inställning. I debatter används ofta ett

tillspetsat språk, speciellt på nätet, och ironi är ett vanligt förekommande stilmedel (Henriksson & Häger 2017).

Debatter om historieböcker är ett intressant källmaterial i och med att läromedel är avsedda att forma skolelevers syn på världen och på samhället. Susanne V. Knudsen (2006:61) anser att läroböcker är både speciella och specialiserade böcker samt att de ingår i en utbildande diskurs. Denna diskurs förutsätts vidare förmedla objektiva fakta. Skolans läroböcker kan betecknas som ett slags brukstexter, eftersom de inte har framställts för att fungera som konstnärliga texter (jfr Hellspong 2001:13). Läroböcker, även i historia, är till största delen uppbyggda av pedagogiska texter, det vill säga texter som reproducerar befintlig kunskap och som är framställda för att användas i pedagogiska sammanhang (Selander 1988:17–18). Debatter om denna typ av litteratur handlar på sätt och vis också om vilken syn på omvärlden och på det förflutna som man önskar att yngre generationer ska få med sig från skolan.

Jag vill understryka att jag här inte behandlar lärobokens texter eller innehåll – jag har inte ens läst den – utan mitt material utgörs av medias rapportering samt av den debatt och de reaktioner som utgivningen orsakade. Artikeln har därmed ett konstruktivistiskt perspektiv, där det inte är viktigt att ta ställning till hur historieskrivningen borde se ut eller ”hur det egentligen var”. I stället är det de reaktioner som utgivningen av läroboken orsakade samt de normer och värderingar som uttrycks i debatten som är intressanta.

Att upptäcka kulturellt baserade mönster

Jag använder kulturanalys utgående från närläsning, det vill säga att forskningsmaterialet inte läses som vilken annan litteratur som helst. I likhet med Karin Gustavsson (2017:126–127) anser jag att man genom att läsa om och återvända till källor som redan har studerats kan göra nya upptäckter. Gustavsson menar att det finns flera kunskapsskikt i källorna och att bland annat vissa ord skapar

mönster. Genom att flytta uppmärksamheten mellan skikten kan man då följa olika spår som anknyter till varandra.

Jag söker efter kulturellt baserade mönster också på andra plan än där liknande ord används. Även sådant som vid första anblicken verkar som obetydliga detaljer kan vara byggstenar i sådana mönster (jfr Gustavsson 2017:134, Jönsson & Nilsson 2017:158). Ett mönster bildas då tillräckligt många individer följer samma kulturbaserade normer (jfr t.ex. Öhlander 1994:36). Genom att studera enskilda individers reaktioner, i detta fall på utgivningen av en historiebok, kan forskaren närma sig detta kulturellt baserade mönster.

Karin Gustavsson (2017:127) poängterar även vikten av att vid när läsning kritiskt granska vilka fakta som lyfts fram och vad som förtigs. På så sätt riktas sökarljuset även mot de tomrum som finns, mot det som har valts bort och varför. Detta framstår som särskilt relevant vid analys av reaktioner på osynliggörande. Rent metodiskt närmar jag mig de kulturellt baserade mönstren genom att benämna de förhållanden och fenomen som framstår som relevanta. På så sätt framträder mönstren och blir tydligare (jfr Gustavsson 2017:126–127).

Jag använder mig av kontrastering som mitt huvudsakliga kultur-analytiska verktyg för att upptäcka mönster i källmaterialet. Detta är en metod som enligt Lars-Eric Jönsson och Fredrik Nilsson (2017:158) ”gör det möjligt att skapa distans till det självklara och invanda, att finna grundläggande kulturella teman, samt att söka efter det atypiska, eller kulturella brytpunkter och avvikelser”.

Kontrastering är ett av de klassiska verktygen inom kulturanalys som Orvar Löfgren och Billy Ehn introducerade för traditionsvetare. Metoden utgår från vad något betyder och är därmed nära förknippat med vad det inte betyder. Man kan kanske tänka att kontrastering innebär att kulturella fenomen identifieras av vad de inte är. Kontrastering blir på så sätt ett verktyg för att upptäcka kulturellt baserade mönster (Ehn & Löfgren 1982:107–109).

Genom att fråga mig vad något är och samtidigt vad det inte är framträder relevanta kategorier som jag benämner för att göra mönstren ännu tydligare. Genom kulturanalys och kontrastering synliggörs de kulturellt baserade mönstren som gör att en debatt om en lokalhistorisk lärobok, något som vid första anblicken kan uppfattas som ganska trivialt eller som en överreaktion, egentligen är en del av en mycket mera djupgående och omfattande process som handlar om osynliggörande och om känslor av utanförskap.

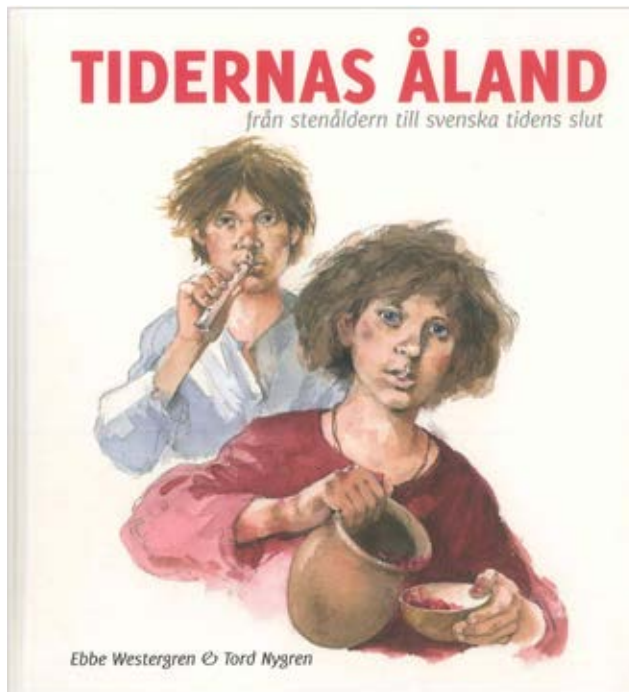
Förväntningar på en lärobok

Tidningsmaterialet som jag analyserar behandlar en åländsk historiebok som gavs ut i augusti 2008, *Tidernas Åland. Från stenalldern till svenska tidens slut*, en lokalhistoriskt inriktad lärobok för årskurs 4–6. Ålands landskapsregering bekostade utgivningen av läromedlet (Tillema 2008:8).

Det framkom att det fanns en tydlig beställning bakom utgivningen. Dåvarande vicelanträd och kulturminister Britt Lundberg sa i media att bokprojektet hade utbildningspolitiska och självstyrelsepolitiska intentioner (Tillema 2008:8). Lundberg förklarade att den nya boken skulle göra lokalhistorien konkret. Boken skulle bli ett verktyg för de åländska skolbarnen att först lära sig sin egen historia och vidare att ge dem förutsättningar att applicera sina kunskaper universellt (Othman 2008:8).

Den pedagogiska visionen för boken var att barnen skulle kunna leva sig in i historien, och därför var den också rikt illustrerad (Tillema 2008:8). Författaren, arkeologen Ebbe Westergren, sa:

– Åländska skolelever har alla förutsättningar till en högklassig historieundervisning. Många behöver bara titta ut genom fönstret för att ta del av kulturhistoriska lämningar. Nu hoppas vi att läroboken ska hjälpa både elever och lärare att ta till sig historien på ett mera konkret och levande sätt [...] (Othman 2008:8).

Tidernas Åland, ett lokalhistoriskt läromedel som utgavs 2008. Bokens författare var arkeologen Ebbe Westergren medan Tord Nygren stod för illustrationerna.

Inför utgivningen poängterades också vikten av att boken fyllde en lucka i tidigare läromedel, eftersom den gav en översikt över den åländska historien. Lärarna hade dittills fått använda det material som de kunde hitta, och en del av undervisningsmaterialet betecknades som urgammalt (Othman 2008:8). Dessutom fanns förhoppningen att lärare genom boken skulle få förslag på intressanta platser för historiskt inriktade studiebesök i närheten av de åländska skolorna (Tillema 2008:8).

Tidernas Åland var sammantaget ett läromedel som den åländska administrationen hade satsat en hel del på och som skapade stora förväntningar. Därför är det inte förvånande att ett relativt storslaget boksläpp, där boken presenterades officiellt, arrangeras-

des. Tillställningen anordnades på Ålands Museum, med medeltidsmusik, festtal och historiskt drama på programmet vid sidan av själva bokpresentationen (Tillema 2008:8).

Beskurna kartor väcker reaktioner

Då *Tidernas Åland* väl utkom visade det sig dock att alla inte delade entusiasmen över boken. En insändare med rubriken ”Skolbyrån får underkänt”, undertecknad av ledningsgruppen för Kultur i skärgården genom Christian Pleijel och Anita Husell-Karlström, publicerades i *Nya Åland* den 2 september 2008. Där kan man läsa:

Vi, som arbetar med skärgårdens kultur, identitet och historia, uppskattar det som skrivits och ritats [...] om hur skärgården drabbades av Stora och Lilla Ofreden, om strömmingsfisket och om 1808 års händelser i Kumlinge. Det är bra gjort och det gör oss verkligen glada! Men vi blir ledsna vi när vi ser på bokens kartor, där man konsekvent har klippt bort den östra skärgården. (Pleijel & Husell-Karlström 2008:22)

De pekade på fyra beskurna kartor i boken, där delar av skärgården inte fanns med. Problemet var enligt insändaren att detta uteslöt de skolelever som bor på de aktuella öarna från historieskrivningen:

Inte får man publicera en karta över Åland i en skolbok med texten ”Mörkare blå färg visar Ålands landyta i dag” och sedan inte visa hela Ålands landyta? Inte får man ge skolbarn i uppgift att leta efter platser i sin hemort där människor kan ha bott på stenåldern, utan att hemorten är med på kartan? (Pleijel & Husell-Karlström 2008:22)

Det var alltså inte bara det faktum att delar av skärgården inte fanns med på kartorna som irriterade skribenterna. Framför allt såg de problem i att bildtexter och uppgifter i anslutning till kartorna gav intrycket att alla skolelever i landskapet Åland borde kunna placera

Landskapet Åland är en ögrupp bestående av 16 kommuner, där Mariehamn utgör den enda staden. Lantmäteriverkets generalkarta, september 2018.

in sig på kartorna – men eftersom kartorna var beskurna kunde ju inte alla göra det. Kartor är ett sätt att geografiskt avbilda tillvaron. Hur man avgränsar kartorna är dock inte naturgivet, utan där spelar kulturella och politiska faktorer in (jfr Idvall 2000).

Enligt insändaren handlade problemet med de beskurna kartorna i förlängningen inte bara om skolans historieundervisning, utan om hur man skapade delaktighet i det åländska samhället i stort, om tillhörighet och en känsla av gemenskap – och i det här fallet hur delar av samhället lämnades utanför dessa strävanden. Skribenterna framhöll att kartorna var ett tecken på hur Skolbyrån – alltså en myndighet inom landskapet – förhöll sig till invånarna, samt att de förmedlade vad som var centrum respektive periferi och viktigt respektive oviktigt (Pleijel & Husell-Karlström 2008:22).

Insändaren avslutades med konstaterandet att gruppen bakom den hoppades att boken inte skulle användas i undervisningen ens på Fasta Åland ”eftersom vi inte önskar att barnen ska få en sådan här snedvriden bild av vad Åland är” och man gav vitsordet underkänt för *Tidernas Åland* (Pleijel & Husell-Karlström 2008:22).

Författarna till den ovan presenterade insändaren lyfte själva fram två centrala kontrasteringar som *Tidernas Åland* aktualiserade, nämligen centrum–periferi som sammanflätas med motsatsparet viktig–oviktig. Det är följaktligen skärgården som faller under kategorierna periferi och oviktig. Dessutom kan man tolka insändaren som att den behandlade det outtalade motsatsparet innanförskap–utanförskap, på så sätt att skärgården blev utanför den åländska gemenskap som boken var tänkt att åstadkomma.

Varför blev reaktionerna på de beskurna kartorna så starka? Owe Ronström har undersökt öar och öbor i flera studier och enligt honom tenderar öar att framställas som motsatsen till det moderna fastlandet (Ronström 2008:14–15). Ronströms utgångspunkt är Gotland, men hans tankar kan överföras till den åländska miljön. Då det gäller Åland får man tänka i termer av Fasta Åland, det vill säga huvudön och det största landområdet där landskapets enda stad Mariehamn ligger. Den åländska skärgården, det vill säga de omkringliggande öarna dit man tar sig med färja eller båt kan då ses som en motpol (NE [2018]). Det finns dock även ett potentiellt motsättningsförhållande mellan öriket Åland i stort och det finländska respektive rikssvenska fastlandet.

Ronström menar att öar tenderar att framställas som motsatser till det moderna projektet. Då utgår man från att det moderna livet, framsteg och utveckling finns i fastlandets städer. På det som Ronström kallar ”öiga platser” (eng. *islanded places*), såsom öar och byar, anses däremot den gamla goda tiden, med en långsammare takt, leva kvar (Ronström 2008:14–15). Två grupper av kategorier omger öiga platser. Den positiva aspekten innebär föreställningar om närhet, värme och samhörighet. Mindre stress, envishet och motstånd hör också hit. Till avigsidan hör uppfattningar om inavel, skärgården som avkrok och stagnation. Invånarna ses då som

tröga, misstänksamma och ovilliga att agera (Ronström 2008, Ronström 2003:6).

Diskurser om öar utmålar ett särskilt slags invånare med ett speciellt slags medvetande, enligt Ronström (2003:6–7). Ett särpräglat tankesätt impliceras, en ö-mentalitet och en ö-identitet. Kategorier som avstånd, marginalisering och särprägel utgör diskursernas kärna. Ö-diskurserna drar upp en gräns till omvärlden och innanför gränsen upprätthålls uppfattningen om en betydelsefull likhet bland invånarna, säger Ronström. Ständiga förhandlingar om vad denna likhet betyder förs dock bland öborna.

En effekt av ö-diskurserna är att många öbor har en känsla av underlägsenhet, menar Ronström. Makten kommer nämligen alltid utifrån: affärsledare, kommunfullmäktige och andra auktoriteter är från fastlandet (Ronström 2003:6–7). Enligt Ronström vill många turister uppleva en form av det förflutna i samtiden, och samtidigt hålla åtminstone några aspekter av urban modernitet inom räckhåll (Ronström 2008:14–15). Då blir öiga platser ett alternativ som till synes kan erbjuda båda. Öbor kan känna sig tvungna att understöda bilden av avlägsenhet, som är viktig för turistbranschen, samtidigt som de kämpar mot uppfattningar om underlägsenhet som den bilden för med sig (Ronström 2003:7). Insändaren ovan, där kategorierna periferi och oviktig framhölls i förhållningssättet gentemot skärgården, passar väl in på Ronströms iakttagelser.

Upprördheten i insändaren handlade delvis om att det är ett läromedel som presenterade den beskurna versionen av landskapet Ålands karta. Detta är ett exempel på att läroböcker förväntas förmedla en objektiv sanning, och att de upplevs som speciella böcker. I detta fall sanktionerades bokens pondus ytterligare av att landskapsregeringen – ett myndighetsorgan med högsäte på Fasta Åland – finansierade den. De beskurna kartorna verkar alltså ha upplevts som maktutövning, som ett sätt för inflytelserika fastlänningar att utesluta delar av skärgårdens befolkning från den åländska gemenskapen.

Ett kollage av tidningsmaterial som behandlar *Tidernas Åland*.

Att ta sig makten att beskära en karta

Följande dag, den 3 september 2008, behandlades *Tidernas Åland* i flera texter i *Nya Åland*. På första sidan återfinns rubriken "Kartmiss skall kompletteras" och konstaterandet att Skolbyrån efter kritiken skulle komplettera läroboken med en lärarhandledning till boken. I en stor artikel med rubriken "Kartmiss stör i historiebok" konstaterade Patrik Dahlblom (2008:6) att boken fått beröm för innehållet och sitt pedagogiska upplägg, men att kartorna utgjorde ett problem.

Företrädare från Kultur i skärgården, som författade den inledande insändaren, intervjuades. Projektledaren Anita Husell-Karlström sa att det kändes som om vissa delar av den åländska skärgården gjordes historielösa, medan ordförande Christopher Pleijel framhöll att föreningen uppmärksammat att man "inte bara kan klippa

bort skärgården”. Han såg en vinst i att hela Ålands befolkning nu visste detta och att lärarna var medvetna om vad som saknades då boken väl nådde skolorna (Dahlbom 2008:6). Här återfinns den underliggande dikotomin skärgård–fastland i kombination med kontrasterna historierik–historielös. Man kan också tolka uttalandena som att det är diskursen om ö-mentaliteten som ligger i bakgrunden. Öbornas utgångspunkt är en känsla av marginalisering och underlägsenhet, och därför reagerade de hårt då delar av skärgården saknades på fyra kartor.

Skolbyrån kommenterade reaktionerna med att kartorna i boken ”inte är geografiska”, i stället sades de visa ”historiska fakta”. Detta innebar att områden som saknar fornlämningar från aktuell tidsperiod inte hade tagits med på kartorna, vilket enligt Skolbyrån är ett traditionellt sätt att presentera dylik information på. Man betonade också att boken skulle kompletteras med ”alternativ till att besöka en forntida boplats i de områden där sådana inte finns” (Dahlbom 2008:6).

Vicelantråd Britt Lundberg fick möjlighet att kommentera protesterna, och hon ansåg att det var ett dåligt val av redaktionen att använda de beskurna kartorna. Hennes förklaring var att de bortskurna öarna låg under vatten – med andra ord bokstavligen under ytan – vid den aktuella tidpunkten, men hon framhöll att kompletteringar behövdes så att inga missförstånd skulle uppstå (Kullman 2008:6). Förklaringsmodellerna till varför utgivarna hade valt att skära bort delar av skärgården handlade alltså om att det inte fanns någonting att visa på kartorna då bosättning under äldre perioder behandlades. Problemet som lyftes fram inom debatten var dock att bildtexter och uppgifter i anslutning till kartorna antydde att alla åländska elever borde kunna hitta sin hemort på dem. Detta kommenterades inte av utgivarna.

Skolböckers texter framställer enligt Susanne V. Knudsen (2012:3) ofta minoriteten som en del av majoriteten. I hennes exempel framhävs det norska i(nom) samerna, vilket innebär en normalisering på nationell nivå – där majoriteten utgör normen (2006:68). I Skolbyråns kommentar kan man se tendenser till att minoriteten – här

skärgårdsborna – görs till en del av majoriteten – befolkningen på Fasta Åland, vilket tycks ha gjort det svårt för utgivarna att ta till sig kritiken från representanter för skärgårdsborna.

I samma tidning fanns även en reaktion på *Tidernas Åland* i spalten ”Messa Nyan”. ”Nå Kulturministern – vad säger du nu om skolboken? Skandal är det att kartorna är kapade. Dra in boken och tryck ny!”, skrev en läsare ([040] 2008:18). Denna SMS-kommentar är en helt annan form av debattinlägg. Här ser vi en, kort, raljerande och anonym reaktion på det inträffade. Formatet begränsar textens längd, och vi får enbart veta att de beskurna kartorna väckte starka reaktioner – men inte varför. Det faktum att titeln ”Kulturministern” används ger dock en vink om att författaren ville påverka – eller pika – landskapets makthavare. I det här skedet var det dock huvudsakligen inom *Nya Ålands* artiklar som debatten fördes. Olika åsikter framfördes och debattörerna försökte övertyga läsarna om att deras ståndpunkt eller handlande var logiskt och korrekt.

Nästa dag, den 4 september, återfanns under rubriken ”Kartor visar historiska fakta” ett svar från Skolbyrån vid Ålands landskapsregering till ledningsgruppen för Kultur i skärgården bland insändarna i *Nya Åland*. Landskapsregeringens representanter konstaterade att ”det är tråkigt att bokens kartor uppfattas vara bristfälliga”, men vidhöll att de var ”utformade enligt det innehåll som behandlas” (Skolbyrån 2008:24). De konstaterade dock att bildtexterna kunde missförstås som att kartorna visade hela Ålands landyta idag. Vidare upprepades att avsikten inte var att beskriva alla historiska platser på Åland geografiskt, utan att de områden där det inte finns fornlämningar från respektive period hade lämnats bort från kartan. Åter framhöll man från Skolbyråns håll att detta är ett traditionellt sätt att presentera information på i läromedel i historia (Skolbyrån 2008:24).

I det här skedet valde Skolbyrån också att bemöta de känslor av utanförskap som bokutgivningen orsakade:

Kritiken mot kartorna gäller inte bokens kunskapsmässiga innehåll utan handlar om identitet och tillhörighet. Det är olyckligt

att kartorna ses som geografiska Ålandskartor – speciellt som detta skapar en känsla av att ”återigen ha blivit lämnad utanför” – när de i själva verket är avsedda att visa historiska fakta. Skolbyrån beklagar att bokens innehåll på den här punkten är tolkningsbart. (Skolbyrån 2008:24)

Till slut framfördes förhoppningen att lärarna ”trots den nedslående kritiken” skulle se boken som en helhet och att de på ett positivt sätt skulle komma att behandla Ålands historia. Dessutom framhöll Skolbyråns representanter att *Tidernas Åland* skulle kompletteras med en lärarhandledning (Skolbyrån 2008:24).

Utgivarna upprepade alltså de förklaringar som getts i den tidigare artikeln, men beklagade här också att kartorna kunde förstås på andra sätt än så som utgivarna tänkt sig. Här är det även viktigt att notera att insändaren från Skolbyrån kontrasterar kunskapsmässigt innehåll mot identitet och tillhörighet. Det är till och med möjligt att tolka kategorin ”historiska fakta” som en motsats till kategorin ”upplevt utanförskap” i Skolbyråns insändare. Detta skulle bli tongivande i debattens kommande inlägg.

Företrädare för Kultur i skärgården fick kommentera insändaren och sade sig vara glada att Skolbyrån tagit till sig kritiken. De ansåg att förslaget med en kompletterande lärarhandledning var utmärkt och menade att det inte behövdes någon ny upplaga av *Tidernas Åland* eftersom det inte fanns en lärare som inte skulle ha vetat om kartmissen vid det laget (Kommentar 2008:24).

Susanne V. Knudsen (2006:61) har framhållit att läroböcker är skrivna utgående från en tänkt ”normal-elev”. Normal-eleven är en speciell form av tilltänkt läsare, som mera konkret förmedlar normer för hur läsaren förutsätts vara. Normal-eleven utgör mallen för hur texterna utformas. Bland annat vad som tas för givet respektive vad förklaras ingående avgörs utgående från vem som utgör normal-eleven. Likaså vad som poängteras respektive vad som inte berättas samt rubriksättning, kapitlens placering och utformningen av läroböckerna är faktorer som utgivarna bedömer med normal-eleven i tankarna, enligt Knudsen (2006:69–70).

Om man utgående från debattinläggen så långt försöker skapa sig en bild av normal-eleven för *Tidernas Åland* kan vi konstatera att denna helt tydligt inte var bosatt i skärgården. Om som så vore fallet skulle man ha inkluderat också öarna i bokens kartor – oberoende om kartorna var ämnade som geografiska avbildningar eller om man ville visa historiska fakta som var relevanta för normal-eleven.

Knudsen menar också att läroböcker bidrar till normalisering av vissa grupper eller kategorier. Normaliseringen sker ofta mellan raderna och ett exempel är att en normal-elev utan uttalad etnicitet i Norge självklart kommer att vara "etniskt norsk" och icke-samisk. Samtidigt konstrueras då även "den Andre" utifrån texterna (Knudsen 2006:69–70). Detta kan anknytas till Dorthé Staunæs begrepp *troublesome* – det vill säga bekymmersam – som innebär en individ som genom sin blotta existens synliggör normaliseringar med påföljden att normerna kan ifrågasättas. Den "avvikande" individen blir då bekymmersam för "normalsamhället", eftersom hen får uppmärksamhet att riktas mot en i övrigt osynliggjord normalisering av vissa kategorier (Staunæs 2003:102–103). Med andra ord kan en bekymmersam elev synliggöra exkluderade grupper, med resultatet att även de dominerande grupperna blir tvungna att reflektera över förhållningssätten grupperna emellan.

Eleverna från skärgården kan tolkas som bekymmersamma i denna bemärkelse, eftersom de synliggjorde normer i form av de kategorier av elever som boken *Tidernas Åland* hade skrivits för. Vidare kan vi konstatera att tydliga maktrelationer framkommer i texterna. Skärgårdsbor upplevde att makt utövades gentemot dem, och genom insändare och intervjuer gjorde de motstånd så gott det gick. Tydligt är dock att de upplevde att makten kom utifrån, det vill säga från myndigheterna i landskapets enda stad Mariehamn, vilket innebär Fasta Åland.

Från kritik av lärobok till exkludering

Bland insändarna i *Nya Åland* den 4 september fanns även en annan reaktion på utgivningen av *Tidernas Åland*. Under rubriken ”Skärgårdsbon som en andra klassens medborgare!” skrev Mia Hanström uppgivet om återkommande incidenter som ökade känslan av exkludering bland skärgårdsborna:

Så har de[t] hänt igen! Man tyckte inte att det var så viktigt med skärgården, så man kapade bort den på bilder i de[t] nya åländska läromedlet. [...] Små händelser i sig, men det är ett ofta omedvetet men systematiskt bortglömmande och bortrationaliserande. (Hanström 2008:24)

Hon konstaterade att historielärarna förstås kan förklara att vissa öar låg under vattnet under äldre tid, men att det underliggande budskapet ändå är att skärgårdens innevånare inte är så viktiga, eller att de kanske inte ens riktigt hör till Åland (Hanström 2008:24).

Jag förstår exkludering som en form av maktutövning. Enligt Michel Foucault är makt inte statisk, utan den lever och ändrar form utifrån människors sätt att interagera. Vi utsätts alla för makt från andra människor, men samtidigt är vi själva också maktutövare. Detta innebär att makt kan förstås som en form av dialog som förs människor emellan (Foucault 1980). Exkludering kan då ses som en effekt av maktrelationer – ett utanförskap är en konsekvens av maktutövning och hur vi interagerar med varandra. Debatten om *Tidernas Åland* kan tolkas som att sätten som kartorna beskars på, de upplevelser som detta resulterade i och de insändare som blev följden bildar en dialog som speglar maktrelationer.

Hanström framhöll i insändaren att det inte är första gången som skärgården glöms bort och hon talade till och med om att exkluderingen är systematisk, vilket implicerar planering. Med andra ord förmedlade hon att makt utövas gentemot henne som skärgårdsbo. I citatet ovan återfinns även här kategoriseringen oviktig som förknippas med skärgården, vilket underförstått medför att den kontrasteras mot Fasta Åland och kategoriseringen viktig.

Susanne V. Knudsen (2006:67) har i sin tur betonat vikten av att se exkludering som en praktik som möjliggör motstånd och förhandlingar om betydelser. Detta innebär att man inte bör uppfatta maktutövning som något enkelriktat. Maktrelationerna innebär att de som maktutövandet riktas emot har möjlighet att reagera på det tryck som de utsätts för. Hanströms insändare kan enligt detta uppfattas som ett försök till motstånd.

En aspekt av läroböcker är enligt Knudsen att informationen de förmedlar koncentreras och att det underliggande budskapet till eleverna förstärks då berättelser med liknande innehåll upprepas igen och igen. Berättelserna utgör därför en maktaspekt i läroböcker i historia – till exempel så att berättelser som inkluderar kategorier som stridande män i historieskrivningen samtidigt exkluderar moderskap och anti-militarism, enligt Knudsen (2006:68).

Hanström framhöll i insändaren att återkommande uteslutning av skärgården – hon nämnde bland annat en cykelkarta och information om skördefesten på Åland som andra exempel på denna exkludering – skapade mönster och normer:

Vi som jobbar med att stärka unga skärgårdsbors självkänsla skulle önska att vi slapp dessa kontinuerliga osynliggörande[n] [...] Normen på Åland är en ålänning som bor på fasta Åland, vi andra ska vara tacksamma att vi får vara med! (Hanström 2008:24)

I det här skedet hade *Tidernas Åland* fått en undanskymd roll i diskussionen, boken nämndes enbart som "det nya åländska läromedlet" i Hanströms insändare. I stället flyttades fokus mot elevernas reaktioner och förväntade känslor av utanförskap, eller om man så vill, av exkludering. Dikotomin skärgård–fastland är tydlig i insändaren. Vi ser här också att skärgårdsbon Hanström upplevde att budskapet koncentrerades genom upprepning i olika sammanhang. Ur Hanströms insändare kan vi utläsa att normen som impliceras, inte bara i *Tidernas Åland*, utgörs av Fasta Åland. Skär-

gårdselevernas perspektiv får därmed träda i bakgrunden i undervisningsmaterialet – och även i livet i stort – enligt insändaren.

I det här skedet bestod debatten främst av insändare, som på olika sätt utgjorde reaktioner på tidigare tidningsmaterial om läroboken. Debattdeltagarna argumenterade för sina ståndpunkter, men här börjar en glidning från innehållet i *Tidernas Åland* och mot exkludering av skärgården i stort framträda. Det faktum att en av de huvudsakliga debattörerna var Skolbyrån och övriga representanter för landskapet gav debatten något av en slagsida, i och med att debattörerna befann sig i rejält olika maktpositioner. Försättningsvis gav *Nya Ålands* redaktion debattörer utrymme i artiklar och kommentarer på insändare, vilket visar på att debatten upplevdes vara av allmänt intresse.

Tidningsmaterialet om *Tidernas Åland* kan sägas kulminera den 5 september, då ledaren "Öarna som skolbyrån glömde" av tidningens dåvarande redaktör Karin Erlandsson publicerades. Där argumenterade hon för att läroboken är problematisk dels av rättviseskäl, dels av pedagogiska skäl. Hon konstaterade inledningsvis att skolelever på Brändö och Kökar inte ges samma förutsättningar som andra åländska barn att "lära känna sina rötter" – "[r]ötterna finns helt enkelt inte utsatta på kartan" (Erlandsson 2008:23). Erlandssons ledare handlade om exkludering av skärgårdsbefolkningen – och det inte enbart utgående från *Tidernas Åland*.

Erlandsson framhöll att två olika förklaringar till de beskurna kartorna hade framförts, dels att det inte finns fornlämningar från de perioder som behandlas och dels att öarna låg under vatten. Hon konstaterade att resultatet av de beskurna kartorna hur som helst gjorde att öarna inte gavs en plats i historieskrivningen. Hon framhöll att det dock var viktigt för barn att se hur det såg ut i förfluten tid och "[a]tt det inte finns fornlämningar på Brändö och Kökar är lika intressant som att det finns åtta gravrösen i Eckerö" (Erlandsson 2008:23). Med andra ord underkände Erlandsson argumenten för att delar av kartan utan fornlämningar kunde skäras bort genom att peka på att en frånvaro också utgör en del av helhetsbilden.

Karin Erlandsson fortsatte sedan att diskutera de beskurna kartorna i termer av utanförskap, eller om man så vill, exkludering:

Att beskära den åländska kartan så att Kökar och Brändö inte är med måste rimligen skapa en känsla av utanförskap för de som bor på Kökar och Brändö. Problemet är dessutom att det inte är en enstaka första gång. På Ålands flygplats har länge funnits en karta över Åland. Där Brändö skulle finnas har man istället klisstrat över en detaljkarta över Mariehamn. Dylika missar är inte små för dem det berör, särskilt inte om de upprepas så ofta att den ofullständiga kartan blir norm. (Erlandsson 2008:23)

Erlandssons resonemang kan här enligt min teoretiska ram förstås som att det handlar om normer och normalisering, samt att budskapet koncentreras så att man med tiden lär sig att skärgården kan förbises, igen och igen.

Erlandsson (2008:23) konstaterade att skärgårdsborna är vana vid att deras behov anses sekundära medan stadsbornas förutsättningar beaktas. Då kan en lärobok med beskurna kartor, eller som Erlandsson skrev, som eliminerar ens hemö, bli droppen som får bägaren att rinna över. Här är det olika kartor som diskuteras, men som Owe Ronstöm påpekade så är känslan av marginalisering mycket bredare förankrad än så bland skärgårdsbefolkningen. Detta tycks vara fallet även i den åländska skärgården.

I citatet ovan återfinns en rad underliggande kontraster. Stad (Mariehamn) ställs mot skärgård, och om man så vill det välintegrerade gentemot det isolerade eller med Ronströms terminologi det moderna som motsats till bakvattnet. Det faktum att man just på landskapets enda flygplats för reguljär trafik, ett centralt nav i det moderna samhället, valde att kapa bort en del av skärgården från kartan framstår som ett gott exempel på de mekanismer som fick skärgårdsbor att återkommande känna sig exkluderade från den åländska gemenskapen.

Karin Erlandsson framhöll att det omgivande samhället påverkar barn. Om den ö som man bor på saknas i en lärobok som behandlar

hemområdet motverkar detta en identitet som är gemensam med den närmaste omgivningen, menade hon. I det här fallet blir det enligt Erlandsson den åländska omgivningen och identiteten som blir utan Brändö- och Kökarbarn, eftersom de kommer att känna sig utknuffade ur den. Det är alltså åter exkludering som utgör det centrala problemet enligt ledaren, och det som skärgårdsbor exkluderas från är ett slags gemensam åländsk identitet.

Som Erlandsson skrev: ”Det är en onödig miss som skolbyrån gjort. Än en gång har skärgårdens perspektiv slarvats bort. Det är inte roligt att få ett bevis på att man lätt blir bortslarvad” (Erlandsson 2008:23). Här ser vi åter ett exempel på bekymmersamma elever, nu från Brändö och Kökar. Med sin blotta existens visar de att den annars självklart accepterade normal-eleven finns. Man kan tolka reaktionerna från landskapets myndigheter på Fasta Åland, det vill säga Skolbyrån och kulturministern, som att de utgör representanter för dominerande grupper och de bekymmersamma eleverna bidrog till att de tvingades tänka igenom sitt agerande. Då kan uttalandena i tidningen förstås som försök att försvara sitt tillvägagångssätt. Utgående från artikelns teoretiska referensram ser jag detta som ett exempel på Foucaults tankar om att makt utövas och ändrar form då människor interagerar. Här tycks myndigheterna hamna under press på grund av läroboksutgivningen.

Det faktum att det är en lärobok, en bok som man förväntar sig objektiva texter från, gjorde att upplevda missförhållanden blev extra känsliga och ledde till starka reaktioner. Som Erlandsson (2008:23) beskrev situationen i ingressen till ledaren: ”Nu rasar Brändö- och Kökarborna, och det med all rätt”. Hon ansåg alltså att det fanns en förståelse för att skärgårdsborna kände sig uteslagna. Enligt den teoretiska ramen kan skeendet förstås som att återkommande användning av beskurna kartor etablerade bilden av att skärgården inte är viktig, eftersom budskapet med tiden koncentreras.

Debatten visar att skärgårdsbefolkningen varken har valt eller önskat bli eliminerade på kartor eller från den åländska gemenskapen. Detta innebär att makt utövades gentemot dem. I debatten utmålas makten ligga hos administrationen på Fasta Åland, och den utövas,

måhända slentrianmässigt, bland annat genom vad som anses vara viktigt nog att ta med på kartor. Genom en stark reaktion, bland annat i form av insändare kan skärgårdsborna försöka undvika att detta sker. Vi ser alltså ett utrymme för och försök till motstånd genom debatten om de saknade öarna.

De sista inläggen i debatten utgjordes sedan av SMS-kommentarer som publicerades under några dagar efter den sista omgången insändare och ledaren. Den 6 september berömdes Mia Hanströms insändare i spalten ”Messa Nyan”. Signaturen ”J” tackar för den fina insändaren och skriver att hen helt håller med ([J] 2008:22).

Samma dag fanns också en reaktion på Karin Erlandssons ledare bland SMS-kommentarerna. Signaturen ”Rätt ska vara rätt” är irriterad, eftersom ledaren försetts med en bild på en karta med bildtexten ”Så här ser öarna ut som inte fick vara med ut”. Men, konstaterar hen nu, kartan i ledaren skar i sin tur bort byn Kyrkogårdso på Kökar och där finns det också skolbarn, vilka nu alltså exkluderas genom ledarens bild ([Rätt ska vara rätt] 2008:22). Här ser vi ytterligare ett lager av motsvarande problematik – det är känsligt att beskära kartor, särskilt då man samtidigt insinuerar att man omfattar hela landskapet eller åtminstone tidigare bortskurna delar av detta.

Den sista SMS-kommentaren publicerades den 8 september. Då fick Erlandssons ledare beröm och den betecknas som ”Otroligt bra skriven”. Skribenterna konstaterar att de känner precis likadant angående *Tidernas Åland* ([0457] 2008:22). Därefter tycks polemiken kring *Tidernas Åland* ha ebbat ut, åtminstone i dagstidningarna.

En bok som synliggjorde maktrelationer

Den här artikeln har behandlat reaktioner på att osynliggöras genom analys av ett utvidgat debattmaterial om det lokalhistoriska läromedlet *Tidernas Åland*. Genom att rikta sökljuset mot de kategorier som framkommer vid en analys av materialet och deras underförstådda kontraster har jag kunnat närma mig ett kulturba-

serat mönster, som har kopplingar till upplevelser som inte enbart berör utgivningen av ett enskilt läromedel i historia. Det handlar i stället om hur makt utövas och om upplevelser av exkludering och utanförskap. Analysen har riktat sökljuset mot en del av de normer och värderingar som uttrycks utgående från reaktionerna på den aktuella historieboken.

De kontrasteringar som återfinns i källmaterialet innebär att skärgården ställs både mot fastlandet, främst Fasta Åland, och staden, det vill säga Mariehamn. Staden och fastlandet står för det välinTEGRerade och moderna i debatten, medan skärgården kan tolkas som isolerad. Vidare blir också kontrasteringen centrum–periferi tydlig. Samtidigt framställs skärgården som historielös, vilket kontrasteras mot det historierika fastlandet. Därmed kan vi också lägga till dikotomin viktig–oviktig till listan, åtminstone då det gäller undervisning i historia. Enligt flera av debattörerna förmedlas dock dessa kategorier även i andra hand, och då på så sätt att skärgården underförstått framstår som oviktig.

Allt detta stämmer mycket väl in med diskurserna kring ö-mentaliteten. Sammantaget bidrar kontrasteringarna till att den aktuella synen på vålden och historien gör att skärgården och dess invånare positioneras som underlägsna. Maktrelationerna är till deras nackdel, eftersom makt är något som kommer utifrån – från fastlandet. Samtidigt ser vi, som redan konstaterats, exempel på motstånd, vilket stämmer väl in i diskursen om ö-mentaliteten i form av det som av omvärlden upplevs som envishet och motsträvighet.

Den röda tråden i debatten om *Tidernas Åland* utgörs av de maktrelationer som tidningsmaterialet påvisar och där skärgårdsbors känslor av exkludering blir resultatet. Det står mycket tydligt att representanter för gruppen skärgårdsbor inte var det minsta intresserade av att bli lämnade utanför genom att kartor beskars i läromedlet. Tvärtom, genom att protestera skriftligen utnyttjade de det utrymme för motstånd som finns inom maktrelationerna. Det som skärgårdsbefolkningen upplevde sig exkluderade från var enligt tidningsmaterialet ett slags gemensam åländsk gemenskap eller identitet, som åtminstone till någon del utgick från föreställningen

om en gemensam historia. De representanter för skärgårdsborna som tog sig ton i tidningsmaterialet var till stora delar aktivt engagerade i att på olika sätt skapa livskraft i skärgården. Man kan tänka sig att de reagerade hårdare än folk överlag ute i skärgårdens stugor då de såg beskurna kartor, men några närmare slutsatser om detta låter sig dock inte dras utgående från det befintliga källmaterialet.

Med andra ord: makt utövades gentemot skärgårdsborna genom beskurna kartor och det var bokens utgivare som befann sig i en maktposition. Det faktum att myndigheter i form av Skolbyrå, med finansiering av landskapsregeringen, stod som utgivare för *Tidernas Åland* gjorde att exkluderingen fick undertoner av att vara officiellt sanktionerad. Då utgivarna i förhandsinformationen gick ut och sa att en avsikt med läroboken var att stärka skolelevernas åländska identitet blev det ännu mera tydligt att alla ålänningar inte fanns med i den historieskrivning som boken förmedlade – och då aktualiserades följaktligen frågan om det var meningen att denna osynliggjorda grupp skulle ingå i den tänkta gemensamma åländska identiteten.

Jag är övertygad om att det inte var utgivarnas avsikt att exkludera delar av landskapets befolkning. Debatten tyder på att det var tanklöshet och slentrian som låg bakom – Skolbyråns representanter hänvisade till exempel flera gånger till att det är ”tradition” att beskära kartor i historiska läroböcker. Användningen av ordet tradition här är intressant. Det verkar betyda att man brukar göra på detta sätt. Som folklorist är jag van att tradition uppfattas som ett processinriktat begrepp, som att människor genom sitt handlande upprätthåller traditioner. Här tycks dock utgivarna mena att om man kan hänvisa till att något är en tradition så behöver man inte överväga vilka konsekvenser ens handlingar får eftersom handlingen då är legitimerad. Tydligt hade utgivarna inte lyckats sätta sig in i hur de beskurna kartorna upplevdes av de grupper som blev osynliggjorda. Inte desto mindre handlar förfarandet om maktutövning. Utgivarna tog sig makten att beskära kartor utan att tänka igenom följderna.

Detta är ett utmärkt exempel på att läroböcker skrivs med en normal-elev i åtanke. Även om det aldrig skrivs ut så ser vi mellan raderna att normal-eleven bor på Fasta Åland, har en rik historia utanför skolans fönster och en självklar plats inom den åländska identiteten och gemenskapen. Normal-eleven bor däremot inte i skärgården, i ett område där man på grund av landhöjningen inte kan påvisa förhistoriska lämningar och där hemöen tenderar att elimineras genom beskurna kartor. Eleverna i skärgården blir då bekymmersamma, eftersom de synliggör den här underliggande normen – också för utgivarna som tvingas tänka igenom sina etablerade handlingsmönster.

Inför utgivningen av *Tidernas Åland* fanns som vi sett tydliga förväntningar på att historieundervisningen skulle kunna användas som ett medel för konsolidering av gruppen ålänningar. I praktiken fungerade dock innehållet i läroboken tvärtom exkluderande gentemot en del av landskapets befolkning. Reaktionen från utgivarna då detta påpekades blev att inta försvarsposition. Man beklagade att skärgårdsborna kände sig exkluderade, men gjorde egentligen inte heller i det skedet någonting för att inkludera dem i den åländska gemenskapen.

Utgivarna upplevde knappast att de befann sig i en maktposition under arbetet med boken, men reaktionen på kritiken utgör ännu ett exempel på maktutövning, här genom att avfärda känslan av utanförskap som någonting som saknar kunskapsmässig grund. Det framstår som att utgivarnas, som i praktiken också representerar myndigheterna, sätt att kontrastera kunskapsmässigt innehåll och historiska fakta mot längtan efter en gemensam identitet och känslor av exkludering träffade en öm tå. Därefter kom den fortsatta debatten inte att fokusera på läroboken, utan på en ständigt underblåst känsla av utanförskap och osynliggörande.

På sätt och vis kan man se de beskurna kartorna som ett sätt att framställa minoriteten – öbor – som en del av majoriteten – fastlänningar. Analysen visar reaktioner på ett budskap som koncentreras av ständiga upprepningar. Det var inte första gången som skärgården skurits bort. Det koncentrerade budskapet, som lyder

utanförskap och oviktighet, gör att reaktionerna på vad som kan vara obetänksamhet kan bli oväntat hårda. Samtidigt etableras ett handlingssätt som innebär att det blir ”tradition” att skärgården kan exkluderas. Jag ser därför debatten om *Tidernas Åland* som ett exempel på att starka reaktioner på något som vid första anblicken framstår som trivialt kan vara ett tecken på ett större och kulturellt baserat mönster som återfinns under ytan.

Noter

1 Arbetet med den här artikeln inleddes under projektet ”Bitar av samma pussel? Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland”, som finansierades av Svenska litteratursällskapet i Finland. Inom projektet använde vi olika former av debatter som källmaterial, och det är från den utgångspunkten som jag har arbetat. I mitt delprojekt undersökte jag debatt om skolans läroböcker i historia. Det visade sig att exkludering är ett återkommande tema då det gäller skolans historieböcker (Björkholm 2017). Här går jag nu vidare från att tidigare ha undersökt vilka grupper som saknas i historieskrivningen i skolans läroböcker. I stället intresserar jag mig för reaktioner på att känna sig exkluderad från ”sin egen” historieskrivning.

Käll- och litteraturförteckning

Tidningsmaterial

- [040] 2008. SMS-kommentar, Messa Nyan. *Nya Åland*. 3.9.2008.
[0457] 2008. SMS-kommentar, Messa Nyan. *Nya Åland* 8.9.2008.
Dahlblom, Patrik 2008. Kartmiss stör i historiebok. *Nya Åland* 3.9.2008.
Erlandsson, Karin 2008. Öarna som skolbyrån glömde. *Nya Åland* 5.9.2008.
Hanström, Mia 2008. ”Skärgårdsbon som en andra klassens medborgare!” *Nya Åland* 4.9.2008.
[J.] 2008. SMS-kommentar, Messa Nyan. *Nya Åland* 6.9.2008.
Kartmiss 2008. Kartmiss skall kompletteras. *Nya Åland* 3.9.2008.
Kullman, Annika [ak] 2008. Lundberg förstår skolbokskritik. *Nya Åland* 3.9.2008.

- Kommentar 2008. Kommentar till Skolbyrån vid Ålands
landskapsregering. *Nya Åland* 4.9.2008.
- Othman, Sara 2008. Historien från litet till stort. *Nya Åland* 13.6.2008.
- Pleijel, Christian & Husell-Karlström, Anita 2008. Skolbyrån får
underkänt. *Nya Åland* 2.9.2008.
- [Rätt ska vara rätt] 2008. SMS-kommentar, Messa Nyan. *Nya Åland*
6.9.2008.
- Skolbyrån vid Ålands landskapsregering 2008. Kartor visar historiska
fakta. *Nya Åland* 4.9.2008.
- Tillema, Linnea 2008. Åländsk historiebok klar. *Nya Åland* 9.8.2008.

Litteratur

- Björkholm, Johanna 2007. Språklöshet eller tomrum? De svenskspråkiga
i Finland framställda genom skolans läroböcker i historia. Sven-Erik
Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger (red.) *Föreställda
finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*.
Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 811.
Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1982. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*.
Lund: Liber.
- Gustavsson, Karin 2017. Kunskap ur tomrum. Lars-Eric Jönsson &
Fredrik Nilsson (red.) *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund
Studies in Arts and Cultural Sciences vol. 13. Lund: Lunds universitet,
institutionen för kulturvetenskaper, etnologi.
- Foucault, Michel 1980 [1976]. Two Lectures. Colin Gordon (ed.) *Power/
knowledge. Selected interviews and other writings 1972–1977*. Brighton:
Harvester.
- Hellspong, Lennart 2001. *Metoder för brukstextanalys*. Lund:
Studentlitteratur.
- Jönsson, Lars-Eric och Nilsson, Fredrik 2017. Efterord. Lars-Eric Jönsson
& Fredrik Nilsson (red.) *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund
Studies in Arts and Cultural Sciences vol. 13. Lund: Lunds universitet,
institutionen för kulturvetenskaper, etnologi.
- Henriksson, Blanka och Häger, Andreas 2017. Tidningsdebatt om hot
mot den finlandssvenska minoriteten. Sven-Erik Klinkmann, Blanka
Henriksson & Andreas Häger (red.) *Föreställda finlandssvenskheter*.

- Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 811. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Idvall, Markus 2000. *Kartors kraft. Regionen som samhällsvision i Öresundsbrons tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Klinkmann, Sven-Erik, Henriksson, Blanka & Häger, Andreas (red.) 2017. *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 811. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Knudsen, Susanne V. 2006. Intersectionality – A theoretical inspiration in the analysis of minority cultures and identities in textbooks. Éric Bruillard, Bente Aamotsbakken, Susanne V. Knudsen & Mike Horsley (eds.) *Caught in the web or lost in the textbook?* http://www.iartem.no/documents/caught_in_the_web.pdf (28.3.2013)
- Knudsen, Susanne V. 2012. Views and voices: indigenous people in Australian teaching and learning materials 2000–2011. *IARTEM e-Journal* 5.
- Mariehamns bokhandel [2018]. *Tidernas Åland – Mariehamns bokhandel Åland* (online). <https://bokhandel.ax/alandsbocker/historia-och-kulturtheristoria/tidernas-aland/> (24.2.2018)
- NE [2018]. *Nationalencyklopedin, Åland* (online). <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/%C3%A5land> (24.2.2018)
- Ronström, Owe 2003. "Oh! Island in the sun". Telling the Gotlandic story. *Journal of Indian Folkloristics*. Volume V. No 1–2.
- Ronström, Owe 2008. Gotland and Heritage Production. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*. Volume 2 Number 2.
- Selander, Staffan 1988. *Lärobokskunskap. Pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841–1985*. Lund: Studentlitteratur.
- Staunæs, Dorte 2003. Where have all the subjects gone? Bringing together the concepts of intersectionality and subjectification. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 11:2.
- Öhlander, Magnus 1994. Kulturbegreppet, kritiken och praktiken. *Kulturella perspektiv*, nr 1 1994.

TORA WALL

Lekfulla möten och allvarsamma speglingar

Stämning och kontrast i Trolska skogen

Ta med hela familjen på ett skogsäventyr i Trolska Skogen. Här upplever du sagan på egen hand i din egen takt. Vindlande stigar tar dig till gästfria tomtar och rakt in i trollfamiljens boning. Som besökare i Trolska skogen får du en spännande uppgift att lösa. (Trolska skogens facebookside, citat 1.)

Besöksmålet Trolska skogen ligger i Mellanfjärden, ett litet kustsamhälle i Hälsingland, söder om Sundsvall och norr om Hudiksvall. Dit kommer barnfamiljer för att uppleva sagoäventyr inspirerade av folklöre och för att möta folktrons väsen.

Upplevelseattraktioner som denna är utformade för att vara lockande, roliga och spännande och de har barnfamiljer som främsta målgrupp. Som en etablerad gren inom turistnäringen är de ett välkänt och återkommande inslag i många barnfamiljers fritidsliv (Hanefors & Mossberg 2007; Mossberg 2015; Jonsson 2010). Turism som fenomen och turism ur ekonomisk synvinkel har utforskats inom olika akademiska områden (se exempelvis Aronsson 2004; Löfgren

1990; Klintberg 1996; Gavin & Phipps 2005; Pine & Gilmore 2011; Sjöholm 2011), men anläggningar som Trolska skogen, som riktar sig specifikt till barn och är byggda kring folklore, har inte fått lika mycket uppmärksamhet.

Artikeln bygger på materialet till mitt avhandlingsprojekt ”Trolska skogen: narrativ och nutida föreställningsvärld inom turismens ramar”. Det består i sin helhet av deltagarobservationer och intervjuer gjorda under arton fältarbeten som utfördes mellan 2012 och 2017. De flesta fältarbeten tog plats i Trolska skogen, men jag har också besökt Tomteland (ett sagoäventyrsland i Dalarna) och andra platser med liknande verksamhet såsom sago/sägenvandringar, spökvandringar och jultomteverkstäder. Att studera en avgränsad plats eller företeelse är en vanlig metod inom folkloristisk och etnologisk forskning och den ger möjlighet till fördjupad analys av dess olika lager (jämför exempelvis med Lotten Gustafssons [2002] avhandling om medeltidsveckan i Visby).

Under fältarbetena har jag studerat olika aspekter av Trolska skogen. Miljöer, performans, narrativ och förmedlande texter som tillsammans bildar den helhet som besökarna upplever. Mitt första intryck av Trolska skogen, om jag skulle formulera det i några få ord, var att det är en lekfull och stämningsfylld plats. Under de fältarbeten som sedan följde, och analysen av materialet som så småningom tog vid, var detta första intryck inte något som jag reflekterade särskilt mycket över. Men när jag började fundera på temat under ytan, slog det mig att det kunde vara något att utforska närmare. Jag bestämde mig därför för att utgå ifrån tesen att det bakom det underhållande och humoristiska i Trolska skogen döljs något djupare men att den lekfulla ytan förvillar betraktaren och gör det lätt att förbise speglingar av föreställningar och kulturyttringar som göms strax under den.

Artikelns första syfte är därför att tränga under ytan på Trolska skogen som företeelse, för att undersöka vilka föreställningar som finns under det omedelbara intrycket, och lyfta dessa för närmare granskning. Jag utgår från det lekfulla – som i Svenska Akademiens Ordbok definieras som något eller någon som gärna leker och

skämtar, är glad, uppsluppen, munter – och sätter det i kontrast till det allvarliga, som en kulturanalytisk strategi för att bryta hemma-blindheten och se även det som på ytan kan tyckas självklart med nya ögon (Ehn & Löfgren 2012:31).

Artikelns andra syfte är att utforska Trolska skogens olika stämningar för att analysera hur de uppstår och vilken betydelse de har för Trolska skogen som plats och berättelse. Hur skapas stämningarna? Vad berättar de? Stämningen på en plats rymmer mycket: genom den förmedlas intryck och associationer som vi påverkas av, men inte alltid medvetet lägger märke till. Som företeelse är stämning svår att sätta ord på, och som underlag för kulturanalys problematisk att göra begriplig och handfast. Stämning är dessutom en individuell upplevelse, en känsla som föds i mötet med objektet (Ahmed 2004). Två personer kan vara på samma plats, vid samma tidpunkt och ändå uppleva stämningen där på helt olika sätt.

En text som den här skrivs alltid, som jag ser det, åtminstone delvis ur ett autoetnografiskt perspektiv. Det är till viss del min upplevelse av stämningarna i Trolska skogen under fältarbetena som ligger till grund för texten. Samtidigt har min intension under fältarbetena varit att se bortom min egen upplevelse, att genom att iaktta, lyssna och prata med besökarna få en bild av deras upplevelser av platser, väsen och äventyr.

För att göra stämningarnas betydelse i Trolska skogen gripbar använder jag mig av Billy Ehns och Orvar Löfgrens tankar kring stämning som analytiskt verktyg. I sin studie av stämningen på en järnvägsstation väver de samman teorier kring hur upplevelser av olika stämningar och atmosfärer medvetet skapas eller uppstår i samspel mellan en miljö och människorna som vistas i den. Begreppsverktygen rekvisita och rytm hjälper dem att etnografiskt observera stationen som en scen för vardagsdramatik (Ehn & Löfgren 2012:64), ett verktyg som jag finner intressant att applicera på mitt eget material. Jag tar vidare fasta på deras bruk av arkitekturfilosofen Gernot Böhmes tankar kring hur atmosfärer skapas i byggda miljöer. Böhme är speciellt intresserad, skriver Ehn & Löfgren, av hur ljud, ljus, rymd, doft och färg tillsammans skapar olika

stämningar (2012:64–65). I denna artikel ska således stämningen analyseras genom att studera hur ovanstående sinnesintryck smälter samman och formar en upplevelse i Trolska skogen. Begreppen rytm och rekvisita används som stödverktyg för att observera samspelen mellan platsen, objekten och människorna i rörelse.

Trolska skogen som besöksmål

Trolska skogen som besöksmål vänder sig främst till familjer med barn i åldrarna 2–9 år, men där arrangeras ibland också evenemang som riktar sig till vuxna. Verksamheten har ett nära samarbete med Mellanfjärdens hotell med restaurangen Sjömärket samt Mellanfjärdens teater och ingår genom detta i ett större turistsammanhang. Drivkraften bakom Trolska skogen är delvis ekonomisk med en ambition om att skapa arbetstillfällen i bygden, men det finns också en ideell förening knuten till Trolska skogen som arbetar för en levande glesbygd och för att sprida kunskap om skogen samt om äldre tiders folketro.

Tanken bakom verksamheten formuleras så här på hemsidan:

Idag står Trolska Skogen på två ben – det ideella där vi fortsätter kurser, där vi tar hand om skogen och det vi tillsammans byggt upp och där vi utvecklar arbetet med barn och ungdom. Det andra benet är den ekonomiska föreningen där vi arbetar med driften och anställningar av sommarens och julens personal samt utvecklingsfrågor. Slutmålet är att alltsammans ska bli en stiftelse som fortsätter att verka för barn och ungdom och föra berättelser om skogen, folketro och natur vidare så att alla som gett in kraft och möjligheter i Trolska Skogen har gjort det för generationer framåt. (Trolska skogens hemsida, citat 1.)

När besökarna kommer till Trolska skogen får barnen ett uppdrag som ska lösas på vägen. Äventyret förs framåt i möten med skogens väsen, vilka är inspirerade av äldre folketro och nutida populärkultur.

Sommaräventyret i Trolska Skogen är en teaterupplevelse för hela familjen där ni besökare promenerar i er egen takt och möter skogens olika väsen. Troll, Älvor, Tomtar, Småfolk en (förehoppningsvis) sovande Drake, Filijokus, Aska Etter och många många fler hittar ni i sommarens nya äventyr. (Trolska skogens hemsida, citat 2.)

Varje säsong har ett nytt äventyr och miljöerna förändras från säsong till säsong, även om den grundläggande uppbyggnaden är densamma. Äventyrsstigen har fasta platser, knutna till särskilda karaktärer men också utrymme för tillfälligt gästande väsen. På dessa platser spelas scener upp som ramar in äventyret. Scenerna följer ett grundmanus men skådespelarna improviserar och interagerar också med besökarna, vilket gör barnen delaktiga i det som händer.

Besökarna kommer först till entrébyggnaden. Det är ett iögonenfallande hus klädd med en fasad av runda, obarkade trästavar staplade med ändsidan utåt, som för tankarna till en vedstapel. Därinne finns en liten butik där man kan handla böcker om folktro, enkla leksaker som klippdockor och pussel med motiv från Trolska skogen, presentpåsar med te och kaffe, festis och glass med mera. Där finns också fåtöljer att slå sig ner i och en kamin att värma sig vid i väntan på att äventyret ska ta sin början. I entréhuset betalar man sin biljett och barnen får en karta som visar vilken väg besökarna ska ta genom skogen.

Vandringen genom skogen: platser och väsen

Äventyrets början: Utanför entréhuset finns en skylt med texten ”Mot äventyret. Följ grusvägen och var uppmärksam”. Någonstans alldeles i början av vägen sker det första mötet med skogens invånare. Ofta är det fen Gull-Fina eller hennes bror Silverstrå, två av Trolska skogens återkommande karaktärer. Deras föräldrar är träd och feerna är därmed födda ur skogen själv. Av dem får besö-

Trollkarlen Filijokus visar trollkonster utanför sitt hus.
Foto: Patric Karlsson.

karna veta att det finns ett problem i Trolska skogen, en fara som hotar och ett uppdrag som måste utföras för att rädda skogen och dess invånare. Skogsvarelsen ber om hjälp från besökarna, särskilt från barnen, men vågar inte själva följa med på äventyret. Gruppen skickas sedan vidare mot trollkarlen Filijokus hus, som ligger en bit bort längs med vägen.

Trollkarlen Filijokus: Filijokus är en trollkarl som älskar att dricka kaffe, men inte är särskilt bra på att trollo. Han är klädd i kläder med färgglada detaljer och blir alltid glad för besök. Hans hus är litet och allt på det är snett och vint. Det ser hemtrevligt ut, med kaffepanna och ett diskställ med kaffekoppar på utsidan. Barnen kan få kika in genom den smala dörren i ett väldigt litet rum som knappt går att vända sig i. Är det verkligen så litet, frågar man sig, eller är det större på insidan än på utsidan? Trollkarlen pratar med barnen om äventyret och deras uppdrag och visar trollerikonster. Sedan fortsätter vandringen fram till en träspång, som viker in bland träden medan grusvägen fortsätter rakt fram.

Småfolket: Spången är upphöjd en bit från marken och omgiven av träd. Mellan träden finns klipphällar, renlav och lingonris. Gömda tak dyker upp bland hållarna, i olika storlekar men alla för små för att vara hus för människor. På spången syns små fotspår som plötsligt försvinner, som om någon kilat över och sedan hoppat ner till boplatsen. Här och där syns tvättlinor med små klädesplagg på tork. Stora stenbumlingar, som målats som humlor, vilar i lingonriset. Spången vidgar sig till en rund plattform och från den kan man se flera små hus och en liten festplats med en paviljong. Spåda, osynliga röster hörs prata och skratta.

Humlorna: Strax intill ligger ännu en plattform. Mitt på den finns en spak som styr ett surrande ljud, det blir högre eller lägre beroende på hur man håller spaken. På räcket står ett insektshus gjort av en bit björk i vilken hål för humlorna har borrhats. Där finns också en stor kista med uppslaget lock. I kistan växer blommor och i locket finns en skylt som berättar om humlor och deras betydelse i naturen. Under mitt första besök, sommaren 2012, mötte besökarna fen Gull-Fina här och hon berättade då om humlornas betydelse för skogen. Då hängde även ett ovalt bo gjort av ris, som ett slutet fågelbo med en dörr på mitten, från en gren och av Gull-Fina fick besökarna veta att det lilla risboet tillhörde en älva. Gull-Fina själv hade vingar och ett fågelbo till hatt. Sammantaget skapar iscensättningen på de båda plattformarna associationer mellan feer, älvor, småfolk och humlor, bin och fåglar.

Draken: Vandrigen fortsätter längs med spången och efter en stund glesnar träden och något stort som vilar på marken skymtar mellan stammarna. Snart ser man att det är en drake. På avstånd kan den te sig skrämmande för de mindre barnen och när man kommer närmare förstärks detta av ett mullrande ljud, som kommer från draken. Men ännu lite närmare blir det uppenbart att draken sover och att det mullrande ljudet är snarkningar. Den har ett par glasögon på nosen och framför de blottade tänderna ligger stora tandborstar, så att barnen kan hjälpa draken att hålla dem rena medan den ligger försänkt i sömn. Går man runt till andra sidan finns en port in i drakens mage. Därinne göms skatten som draken vakar över.

Här finns för det mesta också någon annan av skogens karaktär som interagerar med besökarna. Under årets sommaräventyr var det en drakforskare, som berättade om draken som en hotad art av vilken det bara fanns ett enda exemplar kvar på jorden. En kort bit från draken finns ett litet hus som ofta fungerar som experimentverkstad där barnen till exempel kan prova på att göra egna såpbubblor, slime eller trolldeg. Under en period fanns även en skylt som berättar att ljudet från draken drivs av förnybar solenergi och vad som skiljer denna från kärnkraft.

Häxan Aska-Etter: Framsidan av häxans grottliknande hus är klätt i torrt ris som spretar åt alla håll. Därinne finns bänkar för besökarna att sitta på medan Aska-Etter spelar upp den scen som för äventyret ytterligare en bit framåt. Hon pratar med barnen om deras uppdrag, men brukar inte vara särskilt villig att hjälpa till. På de svartmålade väggarna hänger gamla skolplanscher och från taket räknestickor. På golvet står en kittel och en mystisk bok ligger uppslagen på arbetsbänken. En höna sitter uppkrupen i en gren och på hyllor står glasflaskor och bägare med färgade vätskor, allt täckt med spindelväv och damm.

Trollen: Från Aska-Etters hus går besökarna till ett större hus med en välvd port, vackert målad med slingrande mönster. Här och där syns blänkande föremål på sidorna om vägen och utanför porten står en öppen kista fylld med skatter. På en skylt står det: "Vänta på

trollen här”. Trollens hus är placerat i ett område med mossbelupna klippor och stenrösen. Träden står nära huset och ger känslan av att vara djupare in i skogen än hos häxan, även om skillnaden i fysiskt avstånd inte är långt.

I trollens sal finns många skumma hörn men det är tillräckligt ljust för att besökarna ska se ett bord dukat med godsaker, som trollen ibland försöker få besökarna att smaka på (en anspelning på sägner med motivet att den som blir bergtagen av trollen aldrig ska smaka på maten som bjuds). På väggarna hänger allmogeföremål och virkade dukar som prydnader. En spinnrock med mossor står i ett hörn och där finns glimmande skatter, som består av julgranskulor, smycken, silvertallrikar och liknande. Renlav, kottar och spindelväv markerar närvaron av natur även inomhus. Salen är stor och det finns bänkar att sitta på för den som vill. Trollen spelar upp en scen för besökarna och pratar med barnen om deras äventyr. De gestaltas med svans, spetsiga öron och svarta linser som förändrar ögonen och förstärker intrycket av en icke-mänsklig varelse. När besöket hos trollen är över föses gruppen ut genom en port i andra ändan av huset. Där ute fortsätter vandringen längs ännu en träspång.

Älvorna: Efter en stund syns skira, vita tyger som hänger från träden och böljar i vinden. När man kommer närmare ser man små vaggor prydda med kronor stå på marken. Flätade kronor står på stenar och på ett ställe ett litet slottsliknande hus på en stubbe. Vänder man sedan huvudet ser man en paviljong, klädd i vita, tunna tyger, skymta mellan träden på andra sidan om spången. Den svänger ditåt och en skylt talar om att besökarna är på väg mot älvorna. I paviljongen hälsas besökarna av älvdrottningen, klädd i lång vit klänning och med slöja över håret. Hon är majestätisk men vänlig mot barnen och hjälper dem, om hon kan, med uppdraget. Ibland har hon även sällskap av näcken.

Vägen bort från älvdrottningen går förbi en tjärn och nära den en öppen plats med grönt gräs. Där kan man se ovala älvhus av ris, av samma sort som det som hängde vid småfolkens plattform. Klara

Älvdrottningen hälsar besökarna i sin paviljong.
Foto: Patric Karlsson.

skratt, nynnande sånger och lockrop av älvor som försöker locka med sig besökarna hörs inifrån träden.

Tomten: Till sist kommer besökarna fram till tomten. Där välkomnas de in i ett hemtrevligt hus möblerat med slitna trämöbler och allmogeföremål som hänger på väggarna och i taket eller står uppställda som prydnader. Hos tomten får barnen berätta om äventyret

Även Tomten använder ibland moderna ting. Foto: Patric Karlsson.

de varit med om och de får bekräftelse på att de har utfört uppdraget och räddat skogen. Tomten som karaktär är i Trolska skogen en symbol för trygghet. Hans funktion i äventyret är att hjälpa barnen att tolka sin upplevelse, ta udden av det som varit skrämmande och sedan varsamt skicka dem tillbaka in i vardagens verklighet igen.

Tomten är väl någonstans det tydligaste, som man vill skall vara en trygghet...någonstans att landa och något evigt sådär. [...] Det är ju det man kan uppleva som kanske det mest ute man kan vara i vår tid. Det där långsamma, eviga, präktiga, ordningsamma, lugna, tysta – som vi nog skulle behöva väldigt mycket mer av just nu. (Intervju med Helena Brusell, projektledare för Trolska skogen, 6/7 2016)

Skiftande stämningar

Stämningen på en plats är inte konstant, den skapas och omskapas med förändringar i den yttre miljön och i samspelet med inre sinestillstånd hos de individer som för ögonblicket befinner sig där. I

sin studie beskriver Ehn och Löfgren hur stämningen på järnvägsstationen skiftar beroende på veckodag, vilken tid på dygnet det är och vilka människor som för tillfället är i rörelse. Tidiga vardagsmorgnar har sin speciella stämning, fylld av förväntan och positiv stress. Den skapas av intryck från den nystädade stationen, dofter av nytvättat hår och deodorant från morgonpendlarna som sveper förbi med snabba steg med smink och slipsknutar i perfekt ordning. Efter morgonrusningen blir rytmen långsammare, enstaka resenärers fotsteg ekar genom hallen. Både känslan och ljudlandskapet på stationen blir annorlunda, för att mot kvällen återigen förändras när trötta pendlare återvänder hemåt (Ehn & Löfgren 2012:69).

Trolska skogen är en helt annan sorts plats än en järnvägsstation, men det finns ändå likheter. Även i Trolska skogen spelar tidpunkten och människornas rörelserytms roll för stämningen. Om det är många besökare under en period blir rytmen en annan än om det är färre. Besökarna skickas iväg i grupper av personalen i entréhuset, ibland i mindre grupper bestående av en familj och vänner och ibland i större grupper där man inte känner varandra. Besökarna går i sin egen takt så grupperna kan skifta i storlek och rytm allt eftersom äventyret fortskrider. I mindre grupper finns mer tid för aktören att prata med besökarna och mer tid för barnen att ställa frågor. I större grupper kan upplevelsen bli mer anonym, känslan blir mer av en teaterupplevelse än ett möte med väsen. Det blir också trängre på de olika platserna, vilket kan göra det svårare att se allt som händer och uppfatta detaljer i miljöerna.

Eftersom stora delar av äventyret utspelar sig utomhus, spelar väderet roll för stämningen. Dofter, ljud och känselintryck skiftar om det regnar eller är soligt. Lukten från träden är olika, solvarma dagar är doften från barrträd mer intensiv medan regnet tar fram doften från våt jord och mossor. Även den kroppsliga upplevelsen blir annorlunda beroende på om solen värmer (eller bränner, utifrån hur individen upplever det) eller regnet svalkar (eller kyler). Varma dagar är det gott om bromsar som biter, på regniga dagar slipper man bromsar men får blöta kläder.

Vinteräventyren, som spelas i december, har delvis en annan stämning än sommaräventyren, även om platserna och äventyrens upplägg är densamma. På vintern brinner brasan i flera av husen och i eldstaden utanför entréhuset. Röken från eldarna och den kyliga vinterluften ger en särskild doft, som vinden bär med sig över området. Har det snöat blir ljudlandskapet ett annat, där snön skapar vissa ljud – knarr under fotsulor och dunsar från snö som faller från träden – medan den dämpar andra. Kring uteelden står jul-kärvar uppställda och i träden hänger röda äpplen som mat till fåglarna. Samspelet mellan dessa föremål – rekvisitan för att använda Ehn och Löfgrens begrepp – dofterna, kylan i luften och besökarnas förväntan inför äventyret skapar redan från början en stämning som anspelar på jul.

Stämning och kontraster i Trolska skogen

Trollkarlen Filijokus hus, alldeles för litet och snett och vint, de lustiga kläderna, skämten och trollerikonsterna gör att upplevelsen här präglas av lekfullhet och humor. Trollkarlen är väldigt förtjust i kaffe, vilket illustreras av kaffekopparna och kaffepannan på bänken utanför, och frågar ofta de som kommer förbi om de vill ha en kopp. Att bjuda på kaffe är en vardagsritual som många känner igen (Sigfridsson 2005) och här byggs en känsla av hemtrevnad och trygghet upp med hjälp av associationen till denna. Kaffet kan i detta sammanhang också ses som en symbol för Filijokus mänsklighet. Hans roll i den övergripande berättelsen om Trolska skogen kan sägas vara gränsvaktens. När besökarna passerat hans hus går de längre in i skogen och samtidigt djupare in i berättelsen.

Detta illustreras också av hur besökarna viker av från grusvägen och följer spången mellan träden till småfolkens och humlornas platser. Träden kommer närmare och dämpar ljuden utifrån. De båda plattformarna känns skyddade, lite undangömda. Dofterna från skogen blir mer påtagliga. Här är stämningen oftast lugn, om inte gruppen av människor är för stor, en stämning som skapas av

känslan av avskildhet och de dämpade ljuden. De små husen och de överdimensionerade humlorna bildar lekfulla kontraster till varandra. Här finns utrymme för besökarnas egna fantasier och berättelser.

På humlornas plattform möter det lekfulla en allvarligare ton. Spaken, som styr det surrande ljudet, är populär hos barnen men under mina fältarbeten ser jag få barn som självmant läser texten om humlor på skylten. Många vuxna gör det dock och en del utrycker bekymmer över bi- och humledöden, andra pratar om vilka blommor de odlar för att locka humlor och bin till sina trädgårdar. Kopplingen mellan insekterna och småfolk, älvor och feer understryker associationen mellan väsen och skogen, där väsen görs till en personifiering av naturen. Här speglas föreställningar om skogen som en levande, kanske rentav besjälad, organism där allt hör samman. I detta kan man se drag av det som religionsvetaren Graham Harvey kallar ny animism där inte bara människor utan också träd, stenar, vattendrag, djur och så vidare ses som personer i motsats till objekt. Och som personer förtjänar de, enligt detta tanke-sätt, samma respekt som en mänsklig person (Harvey 2006:xi–xii). “While it may be important to know whether one is encountering a person or an object, the really significant question for animists of the “new” kind is how persons are to be treated or acted towards” skriver Harvey i förordet till *Animism: Respecting the living world* (2006:xi). Harvey visar vidare på att animistiska tankegångar finns både inom vissa grenar av miljörörelsen samt inom nypaganistiska och nyandliga rörelser (2006:82–95), vilka i sin tur har influerat en mer allmänt utbredd föreställningsvärld (Hammer 2004:15–16).

Samma kontrast mellan lek och allvar finns hos draken, där syftningen på djur som hotas av utrotning och motsättningen mellan solenergi och kärnkraft påminner om världen utanför och de miljöproblem som finns där. Allvaret ställs mot leken och inbjuder till reflektioner. Men här finns också en annan kontrast: mellan saga och naturvetenskap. Draken, det väsen som kanske starkare än något annat har kommit att symbolisera sagans värld, är en tydlig kontrast till stugan intill, där barnen erbjuds möjlighet att träna ett

naturvetenskapligt tänkande i form av enklare experiment. Samma kontrast finner vi hos häxan Aska-Etter, vars grotliknande bostad är inredd på ett sätt som för tankarna både till folksagornas häxor, skolans värld och vetenskapliga experiment (om än magiska sådana).

I trollsalen är sagan åter i centrum. Stämningen präglas av trollens ickemänskliga utseende och den dunkla ljussättningen, där festbordet, glittrande skatter och gamla föremål samsas med inslag från skogen. De sistnämnda har tagits ur sitt ursprungliga sammanhang och tjänar i Trolska skogen som rekvisita för att skapa illusionen av att befinna sig på en annan plats och i en annan tid – en diffus sago-tid eller kanske det som Bachtin kallar äventyrstid (1988:26). Träden står nära huset och de stora, mossbelupna klippblocken intill det för tankarna till John Bauers välkända trollillustrationer, vilket förstärker både sagostämningen och närheten till skogen.

Hos älvorna finns denna stämning kvar, och knyts ännu närmare naturen. Älvornas hemvist är tydligt placerad i skogen, både med vaggorna som står under bar himmel och de ovala rishusen som påminner om slutna fågelbon. De skira, vita tygerna som hänger från träden och ramar in älvdrottningens paviljong samt drottningens vita klänning och slöja för tankarna till romantikens konstnärliga framställningar av älvor men också till hur älvdrottningen Galadriel gestaltas i Peter Jacksons filmatisering av *Härskarringen*.

Väsenas platser tycks medvetet valda för att naturen ska hjälpa till att forma stämningen som förknippas med olika väsen, utifrån en föreställningsvärld där folktro och populärkultur möts. "Också i fantasyn finns enorma vidder där moraliska och känslomässiga variationer avspeglar sig i landskapet. De onda bor i mörka berg. Älvorna hör hemma i ljusa skogar och slätter" resonerar Lotten Gustafsson om miljöerna i olika former av sagor (2002:213).

Hos tomten finns också stämningen av en mer sagolik tid men inramningen är en annan. Husets utformning och dess interiör av pinnstolar, kökssoffa, trasmattor och ett överflöd av allmogeföremål andas tydlig inspiration av förra sekelskiftet; ett förr som ofta

utmålas som en tid fri från den stress och jäktade livsstil som många förknippar med nutiden. Detta speglas också i Helena Brusells citat om tomtens karaktär; en figur som står för trygghet, lugn och långsamhet, vilka är egenskaper som hon ser som en bristvara idag.

Berättelser i det tysta

Under ytan av den lekfulla upplevelsen i Trolska skogen, med stämningssydda äventyr, humor och teater, finns tysta berättelser som kan ses som kommentarer på samtidens samhälle. Dessa berättelser kommer till uttryck genom Trolska skogens stämningar, både de medvetet skapade och de som uppstår i samspelet mellan platsen, årstider, väder samt i interaktionen mellan aktörer och besökare. Naturen, framför allt skogen, personifieras genom folktrons väsen och anspelar på föreställningar om naturen som besjälad. Kopplingen till naturen förstärks också genom rekvisitan i de olika miljöerna. Denna används även för att skapa stämningar vilka berättar om en imaginär sagotid som smälter samman med ett odefinierat förr i tiden, då livet antas ha varit lugnare och mindre stressfyllt. De tysta berättelserna om naturen och det förgångna speglar också tankar om att människor förr levde mer i samklang med naturen och var mer lyhörd för den, vilket kan ses som en indirekt kritik på dagens samhälle.

Gestaltningen av småfolket, trollen och älvorna och deras placering i miljön är inspirerade av föreställningar med rötter både i bondesamhällets folktro och dagens populärkultur. De speglar tanken på skogen, inte bara Trolska skogen utan skogar i allmänhet, som platser fyllda med mystik och magi. Samtidigt påminns besökarna om världen utanför genom anspelningar på miljö- och klimathot som framträder i kontrasten mellan lekfullhet och allvar. Men i en annan kontrast, den mellan saga och vetenskap, finns också ett outtalat hopp om att det genom sökandet efter ny kunskap ska gå att lösa de problem som världen står inför. Tysta berättelser om viktiga saker pågår sålunda strax under lekfullhetens yta.¹

Noter

1 Tack till Donnerska institutet och Gunvor och Josef Anérs stiftelse, vars stipendier gjort denna artikel möjlig.

Käll- och litteraturförteckning

Webbmaterial

Citat 1 från Trolska skogens facebook sida: <https://www.facebook.com/TrolskaSkogen/> (15.12.2017).

Citat 1 från Trolska skogens hemsida: <http://www.trolskaskogen.se/om-trolska-skogen/om-trolska-skogen/> (20.03.2018).

Citat 2 från Trolska skogens hemsida: <http://www.trolskaskogen.se/om-trolska-skogen/om-trolska-skogen/> (20.03.2018).

Övrigt

Intervju med Helena Brusell, projektledare för Trolska skogen 06.07.2016 (ännu inte arkiverad).

Litteratur

Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.

Bachtin, Michail 1988. *Det dialogiska ordet*. I översättning av Johan Öberg. Gråbo: Anthropos.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerup.

Gavin, Jack & Phipps, Alison 2005. *Tourism and intercultural exchange: why tourism matters*. Buffalo: Channel View Publications.

Gustafsson, Lotten 2002. *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.

Hanefors, Monica & Mossberg, Lena 2007. *Turisten i upplevelseindustrin*. Lund: Studentlitteratur.

- Hammer, Olav 2004. *På spaning efter helheten: New Age, en ny folktro?* Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Jonsson, Leif 2010. *Astrid Lindgrens världar i Vimmerby. En studie om kulturarv och samhällsutveckling*. Falun: Nordic Academic Press.
- Klintberg, Bengt af, 1996. Folksägner och turism. *Muntligt berättande i Norden*. Red. Bengt Göran Söderlind. Stockholm: Carlsson i samarbete med Berättarnätet i Kronoberg.
- Löfgren, Orvar 1990. *Längtan till landet annorlunda. Längtan till landet Annorlunda: om turism i historia och nutid*. Stockholm: Gidlund i samarbete med Sveriges turistråd..
- Mossberg, Lena 2015. *Att skapa upplevelser: från OK till WOW!* Lund: Studentlitteratur.
- Pine, Joseph B. & Gilmore, James 2011. *The experience economy*. Boston Mass.: Harvard Business Review Press.
- Sigfridsson, Ingegerd 2005. *Självklara drycker?: kaffe och alkohol i social samvaro*. Göteborg: Arkipelag.
- Sjöholm, Carina 2011. *Litterära resor: turism i spåren efter böcker, filmer och författare*. Göteborg: Makadam.

Polerade fasader och kontroversiella kulisser

Välgörenhetsarbete bland hemlösa djur

Denna artikel handlar om välgörenhetsarbete och dess olika rum med fokus på föreningen Rodoksen kodittomat eläimet ry¹ som jag är verksam i. Denna förening hjälper hemlösa² djur på ön Rhodos i Grekland. Syftet med artikeln är att tränga bakom välgörenhetsarbetets ofta välpolerade fasader för att blottlägga arbetets mångdimensionella och kontroversiella karaktär. Jag vill belysa hur olika rum för välgörenhet skapas samt hur dessa rum fylls med känslor och kulturell mening.

De rum där välgörenhetsarbetet görs och pågår är både privata och offentliga. Frågor som jag söker svar på är: Vad går detta specifika välgörenhetsarbete bland hemlösa djur ut på och hur görs välgörenhet i alla dess olika former? Vad händer i de olika rummen, på den offentliga scenen och i de privata kulisserna? Hur påverkar kulisserna scenen och tvärtom, och vilka betydelser ges arbetet i dessa olika rum?

Materialet som jag analyserar består av mina personliga reflektioner om välgörenhetsarbetet och innefattar hundratals meddelanden

som jag har skickat till andra föreningsmedlemmar via messenger. Materialet består även av meddelanden och kommentarer som föreningen fått på Facebook och per e-post under åren 2016–2018³. Jag har valt att plocka fram meddelanden och kommentarer som på olika sätt beskriver verksamheten i dess olika rum. Jag ser en tydlig ökning i antalet meddelanden sedan 2016, och i och med att verksamheten har avancerat, har även mängden meddelanden ökat. Meddelandena i messenger påminner om minnes- och dagboksanteckningar som skrivits i stunden, i välgörenhetsarbetets kulisser, till andra föreningsaktiva med förtroende. De avspeglar och avslöjar en del av välgörenhetsarbetets mångdimensionella karaktär och hur jag som en aktör bland många aktörer upplever arbetet. Scenen behandlas utgående från föreningens Facebooksida för det är där föreningen till stor del existerar, där vi syns, agerar och är verksamma. Även e-postmeddelanden utgör en källa för behandlingen av scenen och för hur scenen och kulisserna hänger ihop.

Denna studie är autoetnografisk⁴ och jag använder en självpositionerande och självreflekterande metod för att analysera mina egna erfarenheter av välgörenhetsarbetet. Jag gör nedslag både i privata rum (genom messenger) och offentliga rum (genom att utgå från föreningens Facebooksida och e-postkorrespondens). Erving Goffmans teoretiska begrepp *front stage* och *back stage* används som analytiska redskap för att förstå hur välgörenhetens rum skapas och fylls med kulturell mening.

Kulturanalys på scenen och i kulisserna

Arbetet bland de hemlösa katterna och hundarna på Rhodos inleddes efter min första visit till Rhodos hösten 2015. Mötet med de hundratals hemlösa katterna och framför allt med en liten svartvit kattunge, som vi senare samma höst adopterade, gjorde vår semesterresa till något helt annat än en semester. Istället för avkopplande stunder på stranden eller på uteserveringarna etablerade vi åter-

kommande praktiker och tog an speciella ruttor i staden Rhodos för att förse katterna med mat och vatten.⁵

Att träda in i de hemlösa djurens värld och att idka välgörenhetsarbete bland dem har betytt en förskjutning från en roll till flera andra roller. Från att ha varit en turist som besöker Rhodos blev jag som följd av resan även en aktivist och snart även en djurforskare. Dessa olika sidor av mig sammanflätas med varandra och påverkar mitt agerande i de olika rollerna. När jag första gången besökte Rhodos fungerade jag inte som en aktiv etnograf. Som forskare var jag då i off-läge, men eftersom att jag ville förstå och undersöka det jag hade upplevt aktiverade jag mitt forskarjag. Under de senaste två åren har jag gradvis förflyttat mig till forskarens on-läge (jfr Ehn 2014:66). Detta har betytt att jag har både zoomat in för att se detaljer och nyanser i välgörenhetsarbetet och zoomat ut för att se dessa i relation till ett större sammanhang. Jag knyter därmed an till en av kulturanalysens grundprinciper – nämligen att stanna upp vid till synes triviala detaljer och att betrakta dessa som kulturellt betydelsebärande element (jfr Ehn & Löfgren 2012).

När jag träder in i rollerna som aktivist och forskare är det olika saker jag iakttar och söker svar på. Som aktivist agerar jag mest praktiskt och konkret då jag fattar beslut, påverkar och utför uppgifter som hör till föreningen och välgörenhetsarbetet. Som forskare försöker jag tolka och beskriva olika kulturellt kodade och socialt präglade situationer. Då ställs välgörenhetsarbetet i fokus för både ett inifrån- och utifrånperspektiv.

När jag betraktar välgörenhetsarbetet ur de olika perspektiven har jag behov för den etnologiska och kulturanalytiska verktygslådan som innehåller forskarens färdigheter, intressen och metoder (Fingerroos 2003). Det autoetnografiska perspektivet är givande men behöver förenas med distansskapande strategier, så att man även kan förstå forskningsprocessen och det man undersöker på ett mer abstrakt plan (Fingerroos & Jouhki 2014: 91–93). Därför bör man kritiskt granska de egna subjektiva erfarenheterna istället för att framställa viss information som självklarheter (Ehn & Löfgren 2012:107). För att lyckas behövs kritisk självreflektion.

I rollerna som aktivist och forskare spelar kroppsliga och sinnliga dimensioner olika betydelser och de får olika intensitet. Att bli lyhörd för det egna känslolandskapet och att uppnå sinnlig skärpa är viktigt för att kunna observera och analysera välgörenhetsarbetet på ett mångdimensionellt plan (för den affektiva svängningen, se till exempel Howes 2003 och Pink 2009).

Genom kroppslig information och empati är det möjligt att nå fram till kunskap och olika aspekter som uppstår i möten mellan olika personers upplevelser och som ofta dessutom är svåra att klä i ord (Ylönen 2004:3535). Via den kroppsliga och sinnliga kunskapen kan vi nå tyst kunskap som baserar sig på omedveten och ofiltrerad kunskap. Johanna Uotinen kallar kroppslig kunskap för oskarp för att beskriva dess vaghet, undangömdhet och svårigheten med att göra den begriplig (Uotinen 2010:87–93).

Bara en bråkdel av förenings- och välgörenhetsarbetet försiggår i det offentliga rummet och merparten i det privata. Därför blir Erving Goffmans begrepp *front stage* och *back stage* intressanta analysredskap när man betraktar både *scenen* (det offentliga) och *kulisserna* (det privata). Goffman (1974) påstår nämligen att vi alla står på teaterscenen och spelar olika roller. I sin bok *Jaget och Maskerna – En studie i vardagslivets dramatik* beskriver Goffman detta identitetsskapande genom att använda sig av metaforer från teatervärlden.

Goffman delar upp scenen i den främre och bakre scenen. Med främre scenen avser han platsen där föreställningen äger rum, det publiken kan se och ta del av. Det som pågår här är dock bara en bråkdel av ett större skeende. Goffman talar om hur föreställningar i den främre scenen upprätthåller och förkroppsligar olika normer om hur man behandlar sin publik och hur man uppför sig inom hör- eller synhåll från publiken. Den bakre scenen likställer Goffman med det som sker i kulisserna. Med det här menar Goffman sådant som kan skada det intryck som har skapats på den främre scenen eftersom både scenen och kulisserna påverkar varandra (Goffman 1974:97).

Andra viktiga med scenen och kulisserna förankrade begrepp är *fasad* som används i syfte att beskriva en persons standarduppträdande eller sätt på vilket personen uttrycker sig. Fasaden kan indelas i två delar, *framträdande och manér*. Med framträdande menar han den aktivitet som görs framför åskådare i syfte att influera dem på något vis. Med manér menar han däremot de sätt som personen uttrycker sig på och som exempelvis upplyser oss om vilken ställning personen tar i samtalet. Man kan ha ett aggressivt och överlägset manér eller ett undfallande manér. Dessa två delar, både fasad och manér, förväntar vi oss ska överensstämma, men ibland kan dessa också hamna i strid med varandra (Goffman 1974:30).

Goffman skriver också om hur en social fasad kan bli en så kallad kollektiv representation. Han menar att en given social fasad tenderar att bli institutionaliserad så till vida att den ger upphov till abstrakta, stereotypiserade förväntningar. Fasaden blir därmed en kollektiv representation och en realitet av egen kraft. Han skriver också om hur etablerade sociala roller redan har förutfattade fasader. Här kan vi till exempel tänka oss att både rollen som aktivist och djurforskare kommer med många förutfattade meningar och uppfattningar som man måste anpassa sig till och agera efter. Goffman menar nämligen att när en individ åtar sig en etablerad social roll finner hen i de flesta fall att en speciell fasad redan har upprättats för den. Han menar ytterligare att vi blir tvungna att upprätthålla en given fasad oberoende om vi ursprungligen motiverades av en önskan att utföra den givna uppgiften eller av en önskan att upprätthålla den fasad som motsvarar den (Goffman 1974:33).

Välgörenhetsrum etableras

I december 2015 hade jag deltagit som privatperson på en julmarknad i brandkårshuset i Åbo och där träffat en ung kvinna som hade adopterat en hemlös katt från Rhodos. Vi beslöt att träffas på nytt och det gjorde vi i januari 2016. Denna träff utgjorde startskottet för det konkreta välgörenhetsarbetet bland djuren på Rhodos. Jag

Välgörehetsarbetet pågår i flera olika rum samtidigt och en av de mest konkreta rummen är bland de hemlösa djuren på Rhodos.

har varit föreningens ordförande från första början och den unga kvinnan föreningens sekreterare.

De första månaderna efter att föreningen hade grundats utgjorde en tid då föreningens styrelsemedlemmar, jag, min man och denna unga kvinna, aktiverade oss både mentalt och konkret i de *välgörehetsrum* som vi trädde in i och skapade omkring oss. Det var vi som nu skulle utveckla föreningens verksamhet på hemmaplan

och på Rhodos. För detta ändamål blev Facebook och kommunikationen i messenger avgörande och än idag är dessa medier de viktigaste i upprätthållandet av de sociala kontakterna som behövs för att utveckla verksamheten både i Finland och på Rhodos. Därför är dessa meddelanden såväl som e-postmeddelanden och kommentarer på Facebook viktiga beståndsdelar i vad som kan betraktas som ett narrativt görande av välgörenhetens rum.

De första meddelandena till föreningens sekreterare skrevs 2.2.2016. När vi väl hade beslutit om att grunda en förening och skrivit dess stadgor, gjorde vi en ansökan till Patent- och registerstyrelsen för att registrera föreningen:

På deras sidor [Patent- och registerstyrelsen] står det att vår ansökan behandlas. Jag ringer dit imorgon och frågar hur det står till med den. Efter det kan vi börja trumma för föreningen på riktigt. Vi kan även ansöka om tillstånd att samla medel 🙌😊 (8.2.2016)

Meddelandet visar att föreningen och människorna bakom den levde i spännande tider i början av februari 2016. Vi både väntade på besked om registreringen som skulle legitimera oss som förening och planerade vidare på vår verksamhet som om vi redan fanns till. I vår verklighet hade redan ett välgörenhetsrum skapats och vi agerade i detta rum med att utveckla föreningens verksamhet på olika sätt. Att vi även officiellt godkändes som en förening gjorde att vi så småningom också etablerade oss i ett offentligt rum. Föreningen Rodoksen kodittomat kissat ry är från och med 9.2.2016 en registrerad förening.

När jag tittar på meddelanden som skickats 2016 ser jag att en stor del av dem gällde hur vi kunde och borde skaffa medel för vår verksamhet, till exempel genom aktivt deltagande i olika evenemang. Vi planerade (och agerade) därmed i kulisserna i väntan på att scenen skulle etableras. I början av verksamheten skriver vi nämligen även om hur vi succesivt byggde upp verksamheten med egen hemsida, e-post och Facebook. Målsättningen var att informera allmänheten

om att vi fanns till och att synliggöra vad vi gjorde. Arbetet i kulisserna var samtidigt en läroprocess; vi lärde känna varandra och varandras sätt att arbeta.

Jag kunde sätta en länk till vår hemsida på Facebook och en inbjudan att bli medlem. På så sätt skulle vi kunna få medlems-saken framåt. Passar det? Hemsidorna är bra och där finns mycket information 👍 Tack för att du gjorde dem! Kan vi även få dem på engelska? Jag kan börja översätta 😊 (12.3.2016)

Första året byggde vi upp ”infrastrukturen” för verksamheten både i Finland och på Rhodos. Det mesta arbetet pågick i det privata rummet, i kulisserna, men samtidigt etablerades även officiella rum. Detta skedde gradvis, dels genom vår hemsida och dels då vi etablerade oss som en aktör bland andra djurskyddsföreningar med ett nätverk bestående av veterinärer, volontärer och varuleverantörer på Rhodos. Vi blev mera synliga genom att vår verksamhet blev allt mer känd både på Rhodos och i Finland. I kulisserna pågick som nämnts läroprocesser. Vi lärde känna varandra, men skaffade också ny kunskap om katter och hundar, om deras hälsoproblem och hur vi skulle handskas med dem. Mycket av tiden gick även ut på att lära sig vad det innebar att förestå en förening.

God dag! Såg du räkningen som veterinären skickade och som gällde Bernt [en hemlös katt]? Det blev dyrt för oss 😞 men priserna är ingenting jämfört med finska priser! I fortsättningen ska jag alltid be om att få en offert, som de inte brukar göra men som de kan göra för oss. Då vet jag säga vad vi har råd med. (6.5.2016)

När föreningen grundades och vi funderade på vad föreningen skulle heta hade vi en uppfattning om att det var mest katter som behövde hjälp. Senare har det visat sig att hundar också behöver hjälp och att även människorna på ön behöver hjälp med att ta hand om både katter och hundar. På den lilla ön Rhodos bor nämligen ca 20 000 hemlösa katter och ca 500 hemlösa hundar som vår förening, andra föreningar⁶ och privatpersoner hjälper och tar

hand om. Därför var det en stor besvikelse för oss när vi i början av verksamheten insåg att föreningen inte skulle kunna anhålla om tillstånd att samla pengar:

Vi kan inte heller anhålla om tillstånd att samla pengar genast 🤔 Samfund och organisationer bör ha etablerad verksamhet. Nyligen grundade föreningar kan inte få penninginsamlingstillstånd utan man bör ha idkat föreningsverksamhet åtminstone i ett år 🤔 NU MÅSTE VI SATSA PÅ ANDRA SÄTT ATT SKAFFA PENGAR 😞 (11.2.2016)

I meddelandena ser jag tydligt hur vi ständigt sökte rutiner och anpassade oss till de fluktuerande omständigheterna som rådde, speciellt i början. Vi lärde oss nya saker och ibland lärde vi att alla våra planer inte kunde verkställas såsom vi hade tänkt, utan att vi behövde anpassa oss i olika avseenden. Därför behövde vi växa in i rollen som föreningsaktiva och hur vi förvaltrade vårt uppdrag och ansvar. Förvaltandet har sedan påverkat de olika rummen på olika sätt och skapat en identitet för oss som förening, både inom den egna kretsen och inför allmänheten.

Ansvaret för både föreningen och de hemlösa djuren grundar sig på vår uppfattning om att hundar och katter är beroende av människor på många sätt. Den här uppfattningen kan påvisas i flera vetenskapliga undersökningar som gjorts om domesticeringen av katter och hundar⁷. Få djurarter anses nämligen vara så anpassade till att leva sida vid sida med människan såsom hundar och katter är. Anpassningen har gjort djuren beroende av människan både fysiskt och kulturellt under hundratalstusen år (Irvine 2004:12–13; Messent & Serpell 1981:19–20; Pietiläinen 2016).

På grund av domesticeringen och för att vi konkret kunde se och uppleva hur djur led när de försökte klara sig på egen hand, definierade föreningen genast ett centralt mål: att satsa ekonomiskt på att sterilisera och kastrera katter för att så få katter som möjligt ska födas utanför mänsklig omsorg. Att proaktivt jobba för att minska antalet hemlösa djur anses vara det mest etiska sättet att tackla de

hemlösa djurens situation (se till exempel <http://www.esdaw-eu.eu/>). Därför lanserade vi redan första sommaren en kampanj för att själva satsa på kastreringar och steriliseringar, men också för att uppmärksamma frågan inför den lokala befolkningen.

Hej! Jag planerar en sommarkampanj som bäst och den kunde bygga på att i samarbete med veterinärer på Rhodos få de lokala uppmärksammade på de hemlösa djurens situation i stil med "Help a stray – Donate a spay". Vi kunde göra en poster om detta så att veterinärerna kunde hänga upp den på väggar och på dörrar på sina kliniker. Är det inte en bra idé? Giannis [en av våra samarbetsveterinärer] är i alla fall med och jag väntar svar från Athina [en annan av våra samarbetsveterinärer]. Jag har redan börjat jobba på postern 😊 (27.5.2016)

Steriliseringskampanjen är ett exempel på hur välgörenhetsrummet expanderade från att först ha utgjort ett privat rum där välgörenhetsarbetet planerades till att bli ett alltmer offentligt rum där arbetet utfördes. Genom att etablera kontakter och ett socialt nätverk på Rhodos har vi rotat vår verksamhet där och gjort föreningen både känd och anlitad på ön. Numera har vi åtta samarbetsveterinärer och vi känner till alla övriga föreningar och även många av de privatpersoner som jobbar för djurens väl. Därmed har ett lokalt välgörenhetsrum etablerats på Rhodos, ett annat här i Finland och bakom dessa båda, i kulisserna, finns ytterligare ett rum för oss föreningsaktiva. Alla dessa rum är beroende av varandra och de påverkar varandra på olika sätt som jag i de följande avsnitten går mer i detalj in på.

Det känslofyllda rummet i kulisserna

När jag inför arbetet med den här artikeln har läst igenom meddelanden som skickats mellan oss föreningsaktiva, ser jag att ju mera föreningen har gjort och gör, desto mera meddelanden har det skickats. Jag ser också att en stor del av diskussionerna pågår

när vi snabbt behöver besluta om vi till exempel ska eller kan hjälpa till med kostnader av sjuka eller skadade djur. Messenger möjliggör att meddelandena ofta når fram snabbt och att människorna även reagerar snabbt på dem. Också i situationer där vi anstränger oss känslomässigt mer än annars, till exempel i situationer där eutanasi övervägs, skickas många meddelanden för att vi ska hantera ärendet och känslorna tillsammans.

Mycket av vårt arbete i kulisserna handlar om enskilda djur och hur vi kan hjälpa just dem. När vi sedan träffar dessa djur på Rhodos är träffarna emotionellt laddade.

Dåliga nyheter 🙄 Joannas [en hemlös katt] högra öga kunde inte opereras. Det togs biopsi för möjlig cancerdiagnostisering. Hoppas det inte är cancer! Resultaten kommer inom två veckor. Maria [som skulle adoptera Joanna] och jag pratar om fortsättningen på lördag. (3.11.2016)

I välgörenhetsarbetets kulisser bearbetas ständigt starka känslor. Vi ställs inför situationer där det kan vara svårt att avgöra vad som skulle vara det rätta beslutet, vad vi egentligen bör göra och vad vi själva anser och känner. Det finns därmed ett stort mått av osäkerhet i kulisserna och det skapar viss trygghet att vi tillsammans i föreningen diskuterar och kommer fram till ett beslut. Dessa svåra situationer gäller inte enbart djur, utan också människorna som vi umgås med i olika sammanhang och under olika tidsperioder:

Det är inte ditt fel! X verkar vara av den typen att man inte kan ge råd av något slag. Hen tycks veta bästa själv även om det nu går helt fel. Vi får hoppas på det bästa 🍀 (24.8.2016)

Jag vet inte... Jag har en så kontroversiell bild av människan, jag vet inte vad jag ska tänka... Hoppas den här episoden slutar lyckligt. Bollen är nu hos hen. (1.5.2017)

Frustrationen som tydligt kan utläsas i meddelandena ovan visar på den tudelning som vi föreningsaktiva ställs inför. I kulisserna kan vi bearbeta negativa känslor och få utlopp för dem, men på scenen försöker vi hålla upp en stabil och gemensam fasad.

Jag hörde idag att katten hade dött redan för två veckor sedan 🙄 Konstigt att X inte meddelade oss och det var ändå vi som ursprungligen räddade katten 🙄 Vad är det där för sätt... (14.12.2016)

I kulisserna behandlas både negativa känslor och situationer som förorsakar dessa, men även motstridiga känslor. Det ständiga behovet av pengar, som ska täcka kostnader som uppstår av framför allt veterinärbesök, är ett orosmoment som regelbundet bearbetas

i kulisserna. På scenen syns detta i återkommande insamlingskampanjer för olika ändamål. Ibland är oron kopplad till fördelningen av pengar:

Vi har ett positivt problem 😊 Vi har 1800 euro på kontot som vi borde utnyttja före årsskiftet (riktigt allt behöver vi inte använda men merparten). Några katter är på väg för att steriliseras den här veckan men annars har vi inga övriga kostnader... Borde vi köpa mat för hundar och katter och någon hundkoja till sheltern? (18.12.2017)

Ansvar som vi bär för penninginsamlingen är bara ett av de ansvarsområden vi ständigt handskas med. Adoptioner av katter och hundar till Finland är ett annat stort ansvar. Under 2018 har vi nämligen startat med adoptioner till Finland och framför allt i början av adoptionsverksamheten förorsakade arbetet både oro, frustration och ilska:

Igen ställer den där skitstöveln till med bråk när vi försöker få Tracespapper^s till [hunden] Luna 🐶 Alltså det här är rena mar-drömmen. Jag måste nu iväg till magistraten för att stämpla en fullmakt! Alltså helt otrolig bullshit!! (29.6.2018)

Det välgörehetsrum vi har skapat i kulisserna fungerar som ett handlingsutrymme för alla de starka och emellanåt motstridiga känslor som verksamheten föder: det är i kulisserna som känslorna bearbetas både på ett individuellt och kollektivt plan. I kulisserna förhandlas även fram lösningar på de problem och utmaningar som vi ställs inför.

Rum för identitetsarbete och terapi

Mycket av det jobb vi gör bland djuren rapporterar vi om och delger på "scenen" där vi föreningsaktiva agerar som en slags hjältar som räddar utsatta djur från exploatering. Scenen ska dock inte uppfat-

tas som ett enda rum, utan bestående av flera olika rum. Facebook och all den verksamhet som sker där är ett sådant rum. Marknader och andra evenemang som vi deltar i utgör ett annat rum. När vi arbetar på Rhodos skapas ytterligare ett annat rum. Den största och mest betydande scenen är dock föreningens Facebooksida där man även kan följa med verksamheten i realtid. Det är där vi visar upp fasaden och det är där våra följare och kommentatorer blir medaktörer i skapandet och upprätthållandet av scenen.

Vi får ofta höra, både av våra understödare i Finland men också av djurvänner och aktivister på Rhodos, hur fint jobb vi gör, hur mycket människorna uppskattar det vi gör och hur människorna ser upp till oss. Vi får en hel del officiella erkännanden i samband med våra Facebookuppdateringar som ofta lyder i stil med ”Så fint jobb ni gör” och ”Tack för det ni gör”. Kommentarererna är ofta rätt korta men innehåller förutom en kort text också memer såsom hjärtan, katt- och hundikoner och smilies. I samband med insamlingskampanjer uppmanar våra följare varandra att delta: ”Nog måste man hjälpa den där sötnosen”, ”Delad och jag hjälper nog” och ”Hjälp skickad för fyra matsäckar”. Många av kommentarererna är därmed avsedda som sparrande meddelanden, riktade både till oss och andra som följer vår verksamhet. De kan på så sätt sägas ingå i ett ständigt identitetsskapande arbete där bekräftelse av gemenskapen är centralt.

OMG 🙄 Nu blev jag rörd. Till en början lovar jag att bli fadder och förbinder mig 6 månader med 20 euro i månaden... ❤️

♥️ Vem annan går med på samma? Som bilaga här en bild på varför, varför just det här med fadder slog så hårt... Med hjälp av föreningen och X, kom den här kattungen till oss förra sommaren.

Som tillägg till föregående och till kännedom för er alla. Föreningen och många andra ❤️ ♥️ gör ett väldigt viktigt arbete bara av kärlek för djur och på grund av godhjärtlighet. Att donera en liten summa en gång eller genom att bli fadder till en katt för

saker vidare så att också våra små håriga vänner skulle ha en chans.

Det som personen ifråga skriver blir nästan som en manifestation som hen vill dela med sig till de andra som följer vår verksamhet. Ibland får dessa manifestationer formen av personliga löften om fortsatt stöd för föreningen.

”Tack till föreningen för det fina jobbet! Som ett nyårslöfte lovar jag att hjälpa även nästa år . Åtminstone far jag till piren med mat !”

”Helt underbart. Fint fixat. Tack till alla. Jag deltar i insamlingen också nästa år nu när jag väl kommit igång.”

Det pågår sålunda ett identitetsarbete i detta rum för välgörenhet och kanske ryms det även här, i likhet med det privata rummet, ett inslag av terapi eller bearbetning av starka känslor. Flera kommentarer bär spår av känslodrivna altruism, det vill säga omtanke och kärlek inför behövande andra. I detta fall är det utsatta djur, men också inför det arbete föreningen utför. Detta ska inte överraska, allt välgörenhetsarbete bygger i någon mån på altruism (se t.ex. Habermann 2001; Nylund & Yeung 2005). Med utgångspunkt i kommentarerna på hemsidan förefaller sympati och empati vara viktiga drivkrafter, men förutom detta berörs också maktlöshet, sorg och otillräcklighet.

Åh, om jag bara kunde hjälpa, jag är ledsen och gråtfärdig En katt är redan på väg därifrån, hoppas katten [som bor på butiken Lidl's gård] hittar ett bra och kärleksfullt hem

Ni gör ett så härligt jobb... jag kan inte titta på bilderna utan att gråta och tänka att tänk om jag också kunde lämna allt annat bakom mig och dedikera mitt liv till att hjälpa djur...

Facebooksidan kan på detta sätt karaktäriseras som ett välgörenhetsrum som fyller en både terapeutisk och identitetspolitisk betydelse för våra följare, men även för oss som är verksamma i föreningen. I samband med att vi postade inlägg från vår senaste resa till Rhodos våren 2018, överöstes vi av uppmuntrande kommentarer speciellt när vi skrev om vår egen känsla av otillräcklighet, oro och sorg för hur djur behandlas.

Det är fint att ni hjälper dessa gatudjur ❤️ Även om det känns omöjligt så är er hjälp av stor nytta för var och en av de djur ni hjälper 🐾🐾 Tur att vi är en stor grupp och tillsammans får vi mycket till stånd ❤️ Låt oss fortsätta göra gott tillsammans ❤️

Tack till er för att ni hjälper, världen är en bättre plats på grund av er ❤️. Låt oss tillsammans hjälpa hemlösa djur, de är alltid i tankarna 🐾💖

Att bli bekräftad känns bra – som klappar på axeln och som tröstande kramar – och bekräftelsen ger oss självförtroende. Men vad händer då när vi utsätts för kritik och vårt arbete, våra beslut och våra känslor sätts ordentligt på spel?

Ett kritiskt rum

Förutom alla de bejakande, sparrande och berömmande kommentarerna får vår verksamhet och våra inlägg på Facebook ibland också offentligt ris. Det intressanta med den officiella kritiken är att våra följare ofta försvarar oss genom att kommentera. Ibland hinner vi knappt med i diskussionen. Så var fallet nyligen när vi rapporterade om att politikerna i Grekland hade fört fram en lagförändring som skulle försvåra och försämra gatudjurens levnadsvillkor mycket markant.

Dessa hundar skäms bort i alla länder och en stor del av barnen blir utan vård. Eutanasi är en bra lösning.

Den här kommentaren blossade upp en livlig diskussion och visar hur emotionellt laddade många kommentarer är. Den visar även hur rakt och rent av elakt människorna skriver när de förhåller sig passionerat till någon sak – i detta fall till djurens rättigheter och människors möjligheter att hjälpa hemlösa djur i Grekland.

Helt onödigt av dig. Om du vill förbättra barnens ställning, så gör något själv, men försök inte bestämma över vad andra människor får fästa uppmärksamhet vid.

Av din kommentar förekommer det inte om du önskar eutanasi till hundar eller barn 😊 I varje fall önskar jag att du gör din del och ger av din tid och dina pengar till barnen. Alla må rikta sina intressen till det goda ändamålet som man själv upplever att står en nära.

Ibland funderar man att vissa människor som helt tydligt saknar något i deras empatiförmåga också kunde röjas undan med hjälp av eutanasi 🙄

I detta fall valde föreningen att inte kommentera eller på annat sätt delta i diskussionen. Det berodde dels på att vi aldrig hann med i de livliga diskussionerna och motargumentationerna. Vi kom med för sent och då var frågan redan löst, egentligen. Personen som blev utskälld svarade heller aldrig på den kritik hen fick. Vi skulle också ha haft svårt att ta ställning, även om vi till grunden delar samma värderingar.

Det händer ibland att liknande kritiska kommentarer blossar upp och ger upphov till många kommentarer som försvarar det vi har fört ut i form av ett inlägg. Vi kan också dras in i diskussioner som vi inte understöder på något vis, som inte representerar våra värden eller våra tankar, och då måste vi avgöra vad vi gör med dem. Det händer mera sällan att diskussionerna spårar ut helt och hållet, men om sådant händer ingriper vi och endera svarar och/eller tar bort kommentarerna. En vanlig kommentar som alltid nu och då dyker

upp i samband med våra uppdateringar gäller adoptioner av katter till Finland.

Inte behöver man väl ta hit katter för i Finland finns det också tusentals hemlösa [katter] 🐱

När vi får dessa kommentarer vet vi hur vi ska svara, vi har utvecklat en slags repertoar. Vår förening finns till för att hjälpa djuren på Rhodos och om någon vill adoptera en katt eller en hund därifrån får hen göra det och vi hjälper till. Samtidigt vet vi vad kritiska röster som den ovan talar om, det vill säga att katter överges och lever hemlösa även hos oss, och det vill vi inte förneka eller underskatta. Därför har vi bestämt att också ibland dela inlägg om inhemska katter för att visa att vi även bryr oss om dem. Detta är ett exempel på att vår verksamhet påverkas av det som sker på scenen och att vi behöver agera snabbare än i kulisserna eftersom vi är i strålkastarljuset.

Det vi mera sällan visar upp på scenen är hur mentalt och känslomässigt ansträngande detta arbete är, sådant förpassas, som framgått, till arbetet som utförs i kulisserna. Ibland får vi jobba hårt för att hålla tillbaka den ilska och det förakt som människors agerande och deras skrivelser ger upphov till. Vi måste förbli diplomatiska, även om våra värden, vårt sätt att jobba och våra beslut ifrågasätts och anklagas. Vi vill inte heller göra våra följare oroliga för att vi inte skulle orka med detta arbete och därför väljer vi att föra fram bara en bråkdel av alla de känslor av otillräcklighet som vi ofta känner. Detta är ett medvetet och taktiskt val.

Ibland känns det extra tungt att lotsa föreningen och när våra beslut kritiserats hårt. Jag vill lyfta fram en diskussion som pågick under en septemberdag i 2017 mellan mig och en person som väldigt starkt tog ställning till skötseln av en hund som en dryg månad innan hade anlänt till Åbo för att få vård för sin ryggskada som inte kunde skötas på Rhodos. Personen som gick till attack mot oss och vår verksamhet är den enda vi har hittills behövt spärra från att kunna kommentera våra inlägg eftersom hon anklagade oss för saker hen

Steriliseringar av katter kan ibland ge upphov till häftiga diskussioner mellan lokalbefolkningen och oss eftersom en del av människorna på ön fortfarande anser att man inte borde sterilisera katter för att det är onaturligt.

ingenting visste om och gjorde detta på ett mycket allvarligt sätt. Eftersom hen inte längre kunde kommentera offentligt på vår sida, tog hen till mejl och inledde med att skriva:

Hej! Eftersom ni så diskret avlägsnade min kommentar från er Facebooksida, så tar jag kontakt den här vägen [per mejl]. Vore det inte dags att söva ner Elsa? Det har redan blivit klart, att den aldrig kan bli bättre och hon är ändå en ung och energisk hund...

Jag hoppas att djurskyddsmyndigheterna ingriper i er verksamhet för det där är djurplågeri... Jag hoppas ni gör det rätta beslutet utan större drama och förödmjukelse, ännu är det inte för sent. En stor grupp av människor tycker redan att er verksamhet är oetisk, förstås har ni också anhängare...

Vårt svar till personens första mejl tog en tid att skriva och vi funderade väldigt noga efter hur vi skulle formulera oss och hur långt eller kort vi skulle svara. Svaret vi skrev var:

Hej, vi tog bort dina kommentarer för Facebooksidan för Elsa är enbart avsedd för de som är intresserade av Elsas välmående, inte för obehöriga kommentarer. Vi gör vårt bästa för att hjälpa Elsa och rehabiliteringen visar hur långt vi kan komma. Programmet för rehabiliteringen görs med experts anvisningar och med deras råd...

Detta svar tillfredsställde dock inte utan personen utan hen skrev ett ganska långt mejl som avslutades med:

Fy fan! Ni borde skämmas! Jag hoppas verkligen att någon inbegriper i det där och sätter gränser för när hjälp blir djurplågeri... Jag är inte en veterinär men jag meddelade alla veterinärer ni gjort reklam för att deras verksamhet är oetisk eftersom de inte rekommenderar eutanasi för ett sådant fall... Jag kommer också att ge feedback för massören som masserade hunden, som skollade hunden och till polisen som beviljat er tillstånd att samla pengar. Jag kommer också att ge feedback till djurskyddsmyndigheterna och kräver att något görs åt saken...

Vi gjorde vårt allra bästa för att hjälpa hunden Elsa så mycket som möjligt. När hon plötsligt och oanat dog i december 2017 var förlusten en väldigt tragisk och sorglig sak för många av oss i föreningen. Personen som anklagat oss för djurplågeri och oetiskt agerande, återvände samma dag som Elsa hade dött och då informationen om hennes död hade nått ut i Facebook med

att skriva ”Fint att ni lät Elsa gå, så hemskt att ni lät henne lida så länge...”.

I situationer som dessa är det svårt att hålla upp en fasad, att vara diplomatisk och att förstå varför vi behöver stå ut med allt möjligt och varför vi ska filtrera bort så mycket av våra känslor på scenen – speciellt genast efter att vi förlorat en kär hund som betytt mycket för oss. Det är så lätt att kritisera, speciellt på Facebook, och efter fallet med Elsa har vi förstått hur viktigt det är att välja sina ord rätt, att stå bakom dem och att minnas att någon kan tänka helt motsatt om samma sak. På scenen bör vi veta vem vi är och stå bakom det. Där ska vår image vara pålitlig, stabil och behaglig.

Att förhandla mellan olika rum

Välgörenhetsarbetet bland djuren har sedan föreningens grundande blivit vardag för mig, en tillvaro där det konkreta arbetet görs i samarbete med våra medlemmar på Rhodos, med lokala djurskyddsaktörer och med frivilliga personer som jobbar för att hjälpa djur på olika sätt. Vi blir och intar rollen av att vara djurens röst i en värld som människan har kontroll och makt över. Därmed utövar vi även makt över djuren men i avseende att hjälpa dem.

På scenen är det viktigt att förbli diplomatisk, att kunna ta människornas reaktioner på rätt sätt och att agera eller att välja att inte agera i rätt stund. Det är där vi mest av allt behöver vara neutrala men bestämda. Vi står bakom vår sak, vi försvarar vår verksamhet vid behov och strävar efter att informera om saker på ett trovärdigt och uppriktigt sätt. Samtidigt tänker vi noga efter hurdan informationsvärde våra inlägg har och hur vi berättar om vår verksamhet så att det vi berättar ska upplevas intressant och tilltalande. I våra rapporteringar, inlägg och framför allt i samband med lanseringar av insamlingskampanjer använder vi oss av olika strategier och taktiker för att nå ett önskat resultat.

På back stage pågår ständigt det så kallade grovarbetet med föreningen och det är i kulisserna som vi bearbetar en stor mängd information som vi sedan agerar efter. I kulisserna pågår ständigt livliga diskussioner i messengergrupper och per mejl. Det är där vi ingår i ett större kollektiv av aktivister som har som ett gemensamt mål att hjälpa djuren. Det är också där vi konfronterar varandra, frågar om råd och uppmuntrar varandra. Även där förblir vi diplomatiska men partiska eftersom vi enklare där kan välja vem vi umgås med, hur mycket och vad vi berättar för varandra. Det är i kulisserna som vi får utlopp för alla slags känslor och åsikter, men även där för vi i första hand en talan i föreningens namn och inte enbart som privatpersoner, vilket kan både försvåra och underlätta vår argumentation.

Både scenen och kulisserna påverkar vårt agerande och vi idkar välgörenhet på olika sätt på de olika arenorna. Det som vi presenterar på scenen är bara en liten del av det jobb som görs i kulisserna. Därför känns till exempel offentliga klagomål i samband med våra Facebookuppdateringar speciellt sårande eftersom vi är så mycket mer än det vi ser ut att vara. Samtidigt bör vi även ha förståelse för att händelser, beslut och åtgärder som görs i kulisserna inte kan nå fram till dem som betraktar scenen. Vi som jobbar inom föreningen agerar både på scenen och i kulisserna men våra följare på Facebook ser bara det vi delar med oss på scenen.

På scenen håller vi aktivister och liksinnade ihop men bakom kulisserna pågår många parallella och ibland även kontroversiella processer. I det pågående välgörenhetsarbetet utvecklas och förändras vi som individer och därmed utvecklas och förändras också ”varandet” och ”tillhörandet”. Den personliga utvecklingen påverkar även föreningen och dess verksamhet i allra högsta grad.

De både scenerna, både fram- och baksidan, står i en konstant relation till varandra och påverkar varandra på många olika sätt. På front stage väljer vi sätten för ”ways of being” men på back stage väljer vi ”ways of belonging” (jfr Levitt & Glick Schiller 2004:1010–1017). Därmed är fasaden mer polerad och genomtänkt och kulisserna mer kontroversiell och mångdimensionell. Det autoetnogra-

fiska perspektivet på både scenen och kulisserna, framför allt på kulisserna, ger dessutom en mångfacetterad bild av dem.

På scenen och i kulisserna väljer vi olika framträdanden och manér för att influera, påverka och uttrycka oss på ett visst sätt. Vi upprätthåller en social fasad som Goffman beskriver att tenderar bli institutionaliserad så till vida den ger upphov till abstrakta, stereotypiserade förväntningar, och den tenderar att anta mening och stabilitet oberoende av vilka specifika uppgifter som för tillfället råkar utföras i dess namn. Då blir fasaden en kollektiv representation och en realitet av egen kraft (1974:33). Att vi etablerat speciella sociala roller som föreningsaktiva påverkar sätten för hur vi bemöts på de olika scenerna. Dessa roller måste vi anpassa oss och agera efter.

Noter

1 Föreningens namn byttes till Rodoksen kodittomat eläimet ry (The Rhodian Stray Animal Association in Finland) 24.4.2018. Föreningen registrerades i Patent- och registerstyrelsen 9.2.2016 med namnet Rodoksen kodittomat kissat ry. Namnbytet föranleddes av behovet av att namnet ska bättre motsvara verksamheten som även görs bland hemlösa hundar och därför byttes namnet till Rodoksen kodittomat eläimet ry. www.rodoksenkodittomatelaimet.fi

2 Med hemlösa djur avses domesticerade djur, både katter och hundar, som inte har någon given ägare och/eller som inte tas hand om av en människa. En gatukatt eller -hund är hemlös i den bemärkelsen att djuret inte har ett hem hos en människa. För djuret kan en park, en gata eller en övergiven tomt fungera som ett hem (se t.ex. *Random House Webster's concise college dictionary* 1999, 809).

3 I användningen av kommentarer och meddelande strävar jag efter att på ett forskningsetiskt sätt behandla dem genom att anonymisera alla skribenter och genom att varsamt och med eftertanke använda mig av dem. Samtidigt är de flesta av dessa kommentarer synliga för alla som besöker vår sida och då är de allmänt tillgängliga. Meddelanden som vi får via Facebook (messenger) och per e-post läses av enbart två människor (av mig och föreningens sekreterare) och här lyckas anonymiseringen ännu bättre.

4 Se t.ex. Ellis 2004.

5 Jag har skrivit en artikel som delvis beskriver dessa praktiker och rutiner i en annan artikel som ges ut i boken *Liikettä rajapinnoilla*. Ethnos-toimite, 2018.

6 Det finns åtminstone 7 olika föreningar och ett relativt stort antal privatpersoner som jobbar med djurskyddsfrågor på Rhodos. Kommunen förestår en av dessa i samarbete med Rhodes Animal Welfare Society och upprätthåller öns

största hundshelter med ungefär 350 hundar.

7 Domesticeringen av katterna räknas ha börjat ca 5000 år före tideräkningen i Egypten där man började domesticera vilda katter för att hålla råttor och möss borta från sädeslagren. Domesticeringen av katterna inleddes därmed med jordbruket medan domesticeringen av hundar inleddes redan innan som en del av deras förmåga att jaga och vakta. (Pietiläinen 2016)

8 Med Tracespapper avses det officiella hälsointyget som krävs i alla kommersiella adoptioner och där djur transporteras mellan olika länder. För mera information, se <https://www.evira.fi/sv/djur/inforsel-och-utforsel/> (20.9.2018)

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Messenger- och e-postmeddelanden 2016–2018. I författarens ägo.

Mediematerial

ESDAW-EU, <http://www.esdaw-eu.eu/> (20.9.2018)

Evira, <https://www.evira.fi/sv/djur/inforsel-och-utforsel/>, (20.9.2018)

Facebook, <https://www.facebook.com/rhodianstrayanimalfinland/>, (20.9.2018)

Rodoksen kodittomat eläimet ry, <https://www.rodoksenkodittomatelaimet.fi/>, (20.9.2018)

Litteratur

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Lund: Gleerup.

Ehn, Billy 2014. Arjen yllätyksiä – huomaamattoman etnografia ja kulttuurianalyysi. *Moniulotteinen etnografia*. Pilvi Hämeenaho & Eerika Koskinen-Koivisto (toim.) Helsinki: Ethnos ry. 59–75.

Ellis, Carolyn 2004. *The ethnographic I: A methodological novel about autoethnography*. Walnut Creek: AltaMira Press.

Fingerroos, Outi 2003. Refleksiivinen paikantaminen kulttuurien tutkimuksessa. *Elore* 10(2). http://www.elore.fi/arkisto/2_03/fin203c.html (4.6.2016).

- Fingerrros, Outi & Jouhki, Jukka 2014. Etnologinen kenttätö ja tutkimus. *Moniulotteinen etnografia*. Pilvi Hämeenaho & Eerika Koskinen-Koivisto (toim.) Helsinki: Ethnos ry. 79–108.
- Goffman, Erving 1974. *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dynamik*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Habermann, Ulla 2001. *Om postmoderne helgen? Om motiver til frivillighed*. Lunds universitet: Socialhögskolan.
- Howes, David 2003. *Sensual Relations. Engaging the Senses in Culture and Social Theory*. Ann Arbor: University Michigan Press.
- Irvine, L. 2004. *If you tame me. Understanding our connection with animals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Levitt, Peggy & Glick Schiller, Nina 2004. Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review* 38(3). 1002–1039.
- Messant, Peter & Serpell, James 1981. An historical and biological view of the pet-owner bond. *Interrelations between people and pets*. Fogel, Bruce (ed.) Springfield Illinois: Charles C. Thomas.
- Mäki, Maija et al. (toim.) 2019. *Liikettä rajapinnoilla*. Helsinki: Ethnos-toimite.
- Nylund, Marianne & Yeung, Anna Birgitta 2005. *Vapaaehtoistoiminta: anti, arvot ja osallisuus*. Tampere: Vastapaino.
- Pietiläinen, Petri 2016. *Kissojen maailmanhistoria*. Porvoo: SKS.
- Pink, Sarah 2009. *Doing sensory ethnography*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Random House Webster's concise college dictionary* 1999.
- Uotinen, Johanna 2010. Aistimuksellisuus, autoetnografia ja ruumiillinen tietäminen. *Elore* 17(1). 86–95.
- Ylönen, Maarit E. 2004. Sanaton dialogi. Tanssi ruumiillisena tietona. *Studies in Sport, Physical Education and Health* 96. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Den gröna drömmen

Självhushållning, mening, motstånd

Någon gång i mitten av februari varje år börjar köket i vårt hem att förvandlas. Fröna beställdes redan i januari och nu är det dags att förodla. På varenda ledig bordsyta trängs pluggbrätten, krukor och burkar i våningar i gamla genomskinliga kylskåpslådor. Utomhus förbereds vårvinterns varmbänk med halm, gammalt hö, fårdynga och hönsskit, trots att marken ännu är snötäckt och det kommer att dröja flera månader innan termometern visar plusgrader. Om man, som vi, bor långt norrut i svenska Österbotten och är intresserad av att odla så stor del som möjligt av årets behov av grönsaker själv, då gäller det att på alla upptänkliga vis förlänga odlingssäsongen. Varmbänken gör det möjligt att skörda egna bladgrönsaker redan i april. Under den icke-snytäckta delen av året är gården full av skottkärror, komposthögar, kasserade rundbalar och överblivet gärdslä och byggmaterial för odlingslådor. Någon egentlig gräsmatta finns inte. I stället importerar vi så mycket gräsklipp som möjligt av grannarna för att använda som täckmaterial och näring i odlingarna. För en vän av ordning är synen inte vacker, men det växer så det knakar. Hos oss är det framför allt min fru som basar för hönsen och odlingarna, medan jag sköter fåren, bygger stängsel, kör traktor och häst. Det är mot bakgrund av mitt och

hustruns intresse för djurhållning och odling som jag även började intressera mig för att studera självhushållning vetenskapligt. Den här artikeln fokuserar på intervjuer med några svenskösterbottniska självhushållare som jag gjorde under 2017.¹ Syftet med artikeln är att studera självhushållning som kulturell process så som den artikuleras hos några nutida självhushållare. Genom att kulturellt undersöka praktiker och föreställningar i materialet vill jag utröna vad självhushållning innefattar hos intervjupersonerna samt vilka deras drivkrafter kan tänkas vara. Jag vill ta reda på vilka ideal och värderingar som uttrycks i materialet, och på vilket sätt intervjupersonerna positionerar sig i relation till det omliggande samhället genom självhushållning som praktik. En arbetshypotes är att självhushållning uppfattas som värde och meningsskapande och samtidigt uttrycker ett motstånd mot rådande konsumtionsmönster och samhälleliga förväntningar.

Kultur i dubbel bemärkelse

Mitt forskningsprojekt fick sin början sommaren 2017 med en frågelista om självhushållning. Bland personerna som hade svarat på frågelistan valde jag ut några som jag också intervjuade i syfte att skapa en fördjupad förståelse för fenomenet självhushållning. Jag har gjort sammanlagt sju intervjuer, alla med svensktalande österbottningar. Samtliga intervjupersoner är kvinnor som är gifta och har barn. Det finns flera orsaker till att det bara finns kvinnor i intervjumaterialet, framför allt att det verkar vara betydligt flera kvinnor än män som intresserar sig för självhushållning i Österbotten idag. Det är till övervägande del kvinnor som har besvarat frågelistan och det är också mest kvinnor som är aktiva på olika självhushållningsforum (till exempel ”Självhushållning i Österbotten”). Varför det är så idag kommer jag att diskutera närmare i ett annat sammanhang, men jag tänker mig att det åtminstone finns historiska orsaker, bland annat att det tidiga folkbildningsarbetet kring trädgårdsodling riktade sig särskilt till kvinnorna (Lindqvist 2009:92). Intervjupersonerna är födda mellan åren 1975–1986 och

är uppvuxna på landsbygden i Österbotten mellan Närpes och Kro-noby. De är med ett undantag även idag bosatta på landet, och de flesta av dem bor i hus som de själva äger. Husen är av varierande typ – bondgård, äldre trähus, villa – men endast en av de intervjuade bor i ett nybyggt hus. Med undantag av Sigrid (alla namn är fingerade) som jag intervjuade på hennes kolonilott, träffade jag intervjupersonerna i deras hem. Intervjupersonerna har sinsemellan ganska olikartad yrkesbakgrund (socio-nom, barnledare, studerande med mera), och den knyter inte direkt an till deras intresse för självhushållning, om än ett visst intresse för egenföretagande kan skönjas i forskningsmaterialet.

Eftersom jag under en längre tid har närt ett personligt intresse för självhushållning märkte jag att allt fler personer under de senaste åren verkade börja dras till självhushållning och närliggande praktiker såsom ekologisk odling, stadsodling, direkthandel, ”äkta vara” och mat ”från grunden” (jfr Ulver 2012). Man kunde säga att jag redan under en längre tid har gjort en icke-fokuserad deltagande observation, eftersom jag sedan tidigare har erfarenhet av ”fältet” och ett inifrånperspektiv på självhushållning genom mina förkunskaper om djurhållning, odling, äldre tiders sätt att leva med mera. Det handlar med andra ord om fältarbete i betydelsen dels att träffa andra självhushållare och prata med dem om deras intresse, dels att jag också själv har praktisk erfarenhet av arbete med jorden vilket innebär svett och slit, och närkontakt med jord, smuts och dynga – ett slags kroppsligt deltagande (Mård 2018:66–67, 72–77; Evers 2006). Mitt eget intresse för självhushållning har därmed även aktualiserat frågeställningar gällande bland annat forskarens position i relation till det undersökta materialet samt till forskningens resultat (jfr Löfgren 2018). Detta förhållningssätt har både fördelar och utmaningar. Ett inifrånperspektiv öppnar å ena sidan för en djupare förståelse av det studerade fenomenet och en möjlighet till en mera direkt tanke- och känslkontakt (Strandén 2010) med personerna som intervjuas. Å andra sidan innebär detta en utmanande process som kräver ett självreflexivt förhållningssätt och förmåga att växla mellan sympati för intervjupersonens perspektiv och ett mera dis-

tanserat, men fortfarande empatiskt perspektiv (Gunnemark 2011; Arvastson & Ehn 2009; Babcock 1980).

I samband med intervjuerna har jag även fotograferat, och när jag tillsammans med mina intervjupersoner vandrat runt på odlingar och bland djur har intervjuerna övergått mera i deltagande observation (jfr Hammersley & Atkinson 2007:108–110; Ehn & Löfgren 2012:49–61). I början av undersökningen var intervjuerna mera strukturerade och följde ganska långt frågeformuläret medan de längre fram fick en tydligare karaktär av samtal (jfr Mård 2018:83–85). Jag upplevde att det senare fungerade bättre och att intervjupersonernas berättande på så vis blev friare och heller inte lika bundet av deras eventuella föreställningar om mina förväntningar på intervjusituationen. Ofta har samtalen kretsat kring teman som både intervjuare och intervjuperson intresserat sig för och uppfattat som viktiga.

Kulturanalys är det grepp med vilket jag studerar forskningsmaterialet. Med kulturanalys förstås här en analysmetod som fokuserar människans föreställningsvärld, hennes värderingar, normer och materiella ting (jfr Giddens 2003:37–38). Lite förenklat sett kunde man säga att en kulturanalys av berättande om självhushållning studerar ”hur människor lever och tänker” (Ehn & Löfgren 2012:8) om bland annat mat, konsumtion, djur och natur. Kulturanalysen synliggör värderingar och betydelser i materialet, såväl medvetna som mindre uttalade, som formar förståelser och konstruktioner av fenomenet självhushållning i relation till undersökningens teoretiska referensram (jfr Ehn & Löfgren 2012:12). Det är med andra ord den mänskliga kulturen (lat. *cultura*, odling) i dubbel bemärkelse som är i fokus för undersökningen.

Jag betraktar dagens återuppväckta intresse för självhushållning som relaterat till en ny grön våg eller det som Sofia Ulver (2012; 2017; jfr Brown 2011; Holmberg 1998) har kallat en ”nygrön livsstil” som fått fotfäste i samhället. Med nygrönhet avser hon ett slags ny grön våg som inte är direkt kopplad till en vänsterideologi, utan är en bredare rörelse som utgörs av människor med bakgrund i olika politiska läger. Ulver talar om en ”massrörelse efter autenticitet” som

i sin tur styr andra stora trender i samhället, bland annat antikommersialism, ekologism, naturnärhet, långsamhet och ruralism², och som återfinns särskilt hos medelklassen (Ulver 2012:12; jfr t.ex. Askegaard, Brogård Kristensen & Ulver 2016; Nefedova, Pokrovskii & Treivish 2016; Bendix 1997). Denna rörelse tar sig många uttryck och innefattar såväl stadsodling, med ”potatis och bin på taket och [har] spädgrisar på bakgården”, som de som flyttar från staden till landsbygden och för med sig en urban livsstil (Ulver 2012:12–13). I media odlas drömmar om det lugna livet på landet i TV-program som ”Hundra procent bonde”³ och ”Bonde söker fru”, och i bloggar och populärkultur frodas hemmafruestetik ”i form av pajbakning, barnpassning, pyssel och matlagning från grunden” (Ulver 2012:14; jfr Nilsson 2010). På senare tid har dokumentärserien ”Mandelmanns gård” blivit en stor succé och jordbrukarparet tog hem tre priser på Kristallengalan för bland annat Årets livsstilsprogram (Emanuelsson 2017). En annan rörelse som är nära förknippad med föreställningar om autenticitet, landsbygden och kontakten med jorden är, menar Ulver, foodiekulturen med sitt passionerade intresse för mat. Även självutveckling är något som för många handlar om att vara nära naturen (Ulver 2012:15). Det finns med andra ord många faktorer på ett större, samhälleligt plan som kan tänkas påverka hur självhushållning görs idag och som man bör fästa avseende vid när man analyserar ett specifikt material. När det gäller det svensktalande Finland kommer nya influenser ofta västerifrån, och kanske i synnerhet i Österbotten är det naturligt för många att vända blicken mot Sverige till exempel när man letar information, läser tidningar och tittar på TV.

Temat för det här numret av *Budkavlen* är ”under ytan”, och med detta i åtanke följer upplägget i den här artikeln Edgar Scheins (1985) tredelade modell för organisationskultur, som är användbar i kulturanalytiska syften. Schein beskriver kultur⁴ som en triangel bestående av tre nivåer: artefakter, värden och antaganden. Längst ner, under ytan, befinner sig de grundläggande antagandena, som kan sägas vara kulturens ”essens”, medan föremålen som människan skapar, hennes värderingar och beteenden är dess observerbara manifestationer (jfr Strandén-Backa 2013:88). Denna framställning

synliggör även kärnan i kulturanalysen, nämligen antagandet om att det finns något fördolt eller outsagt i de vardagliga fenomen som kulturvetaren studerar, som kan lyftas upp till ytan och beskrivas genom tekniker såsom till exempel perspektivering, tematisering och kontrastering (Ehn & Löfgren 2001; 2012). Det är med andra ord möjligt att ”avkoda och tolka” (Klinkmann 1998:42) kulturella uttryck, och därigenom visa på ett annat perspektiv av det studerade än det uppenbara. Med ovanstående i beaktande övergår jag i följande avsnitt till att analysera intervjuerna och frågelistsvaren. Frågorna jag inledningsvis söker svar på är: Vad avses med självhushållning? Hur görs självhushållning? Varför självhushållning?

Praktiker och ideal

En avsikt med såväl frågelistan som intervjuerna var att inte i förväg definiera begreppet självhushållning, utan i stället försöka ta reda på vad informanterna menar med det. Även om de intervjuade personerna åtminstone i någon mån eller betydelse identifierar sig själva som självhushållare är begreppet ändå inte nödvändigtvis något som funnits med från första början – intresset har vuxit fram över tid, och begreppet självhushållning har också ofta kommit med i ett senare skede som benämning på det man håller på med. Maria (ÖTA 333 ljud 2) berättade att för henne handlar självhushållning om att själv kunna producera all mat familjen behöver. Det första Maria kom att tänka på när jag frågade om självhushållning är mat, men menade att det nog också kan innefatta annat. Det hon inte har möjlighet att producera själv kan hon tänka sig att byta till sig i stället, kött mot grönsaker. En annan intervjuperson, Agnes, beskrev självhushållning som ”en strävan efter att kunna så mycket som möjligt” och ”att göra så mycket som möjligt själv” (ÖTA 333 ljud 3). Uttrycket ”så mycket som möjligt” visar att det finns en valmöjlighet mellan att producera själv och att köpa det som behövs. Agnes menade att det bästa vore om man inte behövde köpa något alls, men att det i praktiken inte är möjligt. Hon nämnde förutom egna grönsaker också framställning av textila fibrer för klädpro-

duktion. På ett annat ställe i intervjun berättade hon att hon lärt sig karda och spinna garn av egen ull, men betonade liksom Maria att en person inte kan hålla på med allt. Självhushållning är med andra ord inte något som är klart förutbestämt, utan handlar snarare om en strävan efter att lära sig mer och klara sig med mindre konsumtion. Detta är något som även Linda framhöll: ”Det är väl det jag försöker *sträva* mot [skratt], men det är en ganska lång väg, att komma till det man skulle vilja [...] Det är att man ska klara sig med så lite pengar som möjligt, egentligen” (ÖTA 333 ljud 5). Liknande tankegångar återfinns i frågelistsvaren, och här omnämns även sådant som byggmaterial och återanvändning av gamla bruksföremål (ÖTA 333 svar 1, 4–6). Det handlar då exempelvis om att ordna det som behövs på ett annat sätt än att köpa nya produkter: leta reda på överblivet byggmaterial, använda skrot, ta vara på ”många generationers bråte” som samlats i uthusen (ÖTA 333 svar 1). Något som också märks i svaren är att självhushållning kan ses som en glidande skala från helt självhushållande där nästan inget alls köps till partiellt självhushållande med någon eller några produkter som man producerar själv medan andra köps (ÖTA 333 svar 1).

Självhushållning som tid dyker upp som ett tema i relation till ekonomiska aspekter. Då handlar det exempelvis, som hos denna informant, om att inte leva på lånade pengar, eftersom den som lånat ut pengarna också äger ens tid i och med att: ”Jag måste arbeta in pengarna med min livstid. Självhushållning handlar om att själv rå över hur man disponerar sin livstid” (ÖTA 333 svar 16). Att rå om sin tid betyder också möjligheter till personlig utveckling och att lära sig om ämnesområden som intresserar, till exempel att själv färga garn med färgämnen från naturen (ÖTA 333 ljud 3) eller att tillverka korv med fjälster⁵ från egna djur (ÖTA 333 ljud 4).

De flesta av informanterna ger alltså på något sätt uttryck för att självhushållning betyder att man strävar efter att behöva använda mindre pengar, och istället själv framställa det man behöver. En del betraktar även byteshandel – att man byter tjänster och/eller varor sinsemellan – som ett slags självhushållning. Det överlägset vanligaste är ändå att man är eller vill bli självförsörjande på mat eller på

vissa matvaror, främst potatis, rotsaker, grönsaker, bär och svamp. Bland de som håller djur är höns för äggproduktion vanligast, men det förekommer också att man håller kor eller getter (ÖTA 333 ljud 4, 5) för mjölkens skull, samt får för kött och ull (ÖTA 333 ljud 2). Det kan även innefatta att man fiskar, odlar egen spannmål och/eller hämtar ved från egen skog (bland andra ÖTA 333 svar 3, 6, 8). En del av intervjupersonerna framhöll att då de blir tvungna att köpa något så prioriterar de lokalproducerat, ekologiskt och direkthandel. Exempelvis Agnes sade att ”man skulle ju vilja odla den [maten] själv, och kan man inte det så vill man köpa den från bonden direkt” (ÖTA 333 ljud 3).

Sammanfattningsvis kan man säga att självhushållning enligt ifrågavarande material innebär en strävan mot ett ideal genom en uppsättning praktiker – bland annat odling, djurhållning, samlande och byteshandel – som ger konkreta resultat i form av mat eller annat man behöver, men också makt eller kontroll över sin tid och därmed i en större bemärkelse över sitt liv. Att sträva efter att bli självhushållande innebär att lära sig nya saker och utvecklas som person, samtidigt som odlingen är till nytta och sparar pengar. Självhushållning som praktik innebär sålunda direkt och stark närvaro med avseende på både tid och plats, men självhushållning som filosofi bär också en prägel av en ständig strävan efter något som ännu inte uppnåtts.

I följande avsnitt går jag närmare in på praktikerna då jag diskuterar *hur* självhushållning görs. För att försöka besvara frågan har jag som exempel valt ut två av mina intervjupersoner som jag beskriver mera utförligt. Jag har valt en person som huvudsakligen odlar, Saga (ÖTA 333 ljud 1) och en annan, Christina (ÖTA 333 ljud 4), som har flera olika slag av djur, sammanlagt omkring 50 individer. Orsaken till att jag har utvalt dessa är dels att båda har stor erfarenhet och en ganska omfattande självhushållningsverksamhet, dels att jag upplever att deras praktiker reflekterar och kondenserar tendenser på ett mera allmänt plan inom självhushållningsrörelsen idag. I texten har jag gjort mindre språkliga bearbetningar av vissa

intervjuцитat i avsikt att främja läsbarheten – exempelvis har jag tagit bort upprepningar och standardiserat dialektala uttryck.

Odling i fokus

Saga bor med sin familj i en restaurerad gammal bondgård och de driver ett ekologiskt jordbruk. Hon är till utbildningen formgivare, men för närvarande är hon hemma med barn. Hennes stora intresse är emellertid att odla, och hennes odlingar har med tiden blivit ganska omfattande. När jag intervjuade henne var det en blåsig och rätt kall dag i september. Platsen kunde beskrivas som en lantlig idyll, nära som det är till såväl vatten som skog, och inga större vägar eller industrier i den omedelbara närheten. Till det kommersiella jordbruket hör rotsaksodlingar och dikor som betar i de omkringliggande hagarna, och därtill har familjen några får och lite höns för husbehov på gården. Trädgårdsodlingarna är delvis inhägnade för att skydda grödorna mot hönsen som rör sig fritt på gården dagtid, vilket dessvärre inte alltid lyckas så bra eftersom hönsen så gärna vill vara i trädgården och för det mesta hittar något sätt att ta sig in dit.

Saga berättade till en början om hur det kom sig att hon började intressera sig för odling, och sade att det hade att göra med att hon under studietiden kom i kontakt med idéer om hållbar utveckling. Hon fick därigenom en insikt om att det västerländska ekonomiska systemet med industriell tillverkning av produkter i tredje världen är ohållbart, och när hennes miljötank tog fart började hon fundera på vad hon kunde göra på ett personligt plan. På så vis kom hon in på självhushållning, och nu har hon förutom frilandsodlingar också ett litet kallväxthus och så odlar hon i varmbänk. Med varmbänk avses en drivbänk som i allmänhet består av en isolerad trälåda med fönster ovanpå. Varmbänken utnyttjar värmen från förbränningen av stallgödselkompost och halm (Israelsson 2000:16; Bäckmo 2016:69–71; Österåker 2015:48). I frilandsodlingarna använder Saga sig av täckodling, vilket betyder att man strävar efter att hålla

marken täckt så stor del av tiden som möjligt med hjälp av till exempel gräsklipp, halm, bark, flis eller fårull (jfr Bäckmo 2016:114, 118–122; Kämpargård 2016:15). Syftet med täckodling är att förbättra jordstrukturen och humushalten samtidigt som urlakning av näringsämnen förhindras. Dessutom skyddas marklevande organismer och uppkomsten av ogräs minskar (*Nationalencyklopedin*, uppslagsord ”täckodling”). Det är också möjligt att täcka marken med plast, vilket Saga även har gjort när hon nyodlat – trots att hon annars inte är så förtjust i plast som material – eftersom de har stora mängder jordbruksplast som på så vis kan återanvändas.

Saga driver själv upp plantor från frön, och hon brukar beställa frön på postorder från bland annat ett företag som specialiserat sig på kulturhistoriska sorter och ekologiska fröer. I viss mån tar hon även tillvara egna frön av bland annat tomater. Hon odlar en stor variation av grönsaker och visar upp en speciell ärtsort, blåärt, som ser ut som vanliga ärter, förutom att skidorna är lilafärgade. Hon berättade att ärterna överlag inte har lyckats så bra den här odlingssäsongen, men att purjo, mangold, zucchini och kål har klarat sig desto bättre. Andra grönsaker som hon brukar odla är sallat, gurka, bönor, fänkål, spenat, lök, grönkål, örter och ätliga blommor. Morötter och andra rotsaker odlar Sagas make till försäljning, så det behöver hon inte odla själv. I växthuset finns inga tomater längre på grund av bladmögel, men istället har hon sått lite asiatiska bladgrönsaker där inför hösten och vintern. Det är också med anledning av bladmöglet som hon testat en ny potatissort i år som lär vara resistent. Hon har därtill satsat lite extra på att göra köksträdgården som en *potager*⁶ och har sått prydnadsblommor tillsammans med nyttoväxterna, som Saga tycker ”ger sådan glädje varje gång man går förbi”.

En del av växterna som finns i köksträdgården är inte till för att ätas utan för andra ändamål, exempelvis såpnejlika som används till schampo. Hon brukar också ta tillvara vilda växter, bär och svamp. Kunskaperna om odling har hon i någon mån fått hemifrån via mamma och mormor, men framför allt har hon läst mycket och tagit reda på. En av Sagas drivkrafter är att lära sig och att ständigt

I Sagas potager har kålväxter och blommor odlats tillsammans (foto privat).

utvecklas: ”Det är väl kanske det som driver mig, jag nöjer mig inte med att odla i några pallkragar utan jag vill lära mig *allt* [skratt]” (ÖTA 333 ljud 1). Odling för självförsörjning ges här indirekt en i grunden annan karaktär än den som bedrivs i pallkragar i villaträdgårdar – att lära sig mer om odling innebär för Saga att hitta nya sätt att odla, att tänka utanför odlingslådan, om man så vill.

Jag frågade vidare om hur det går att kombinera självhushållning och stora odlingar med familj och barn. Hon svarade att det går bra att ha barnen med och att det är för deras skull som hon odlar (se avsnittet nedan), men också att odlandet inte får ta *för* mycket tid eller bli för invecklat och att det bland annat är därför som hon täckodlar. Hon uppskattar att det går åt ungefär en timme per dag åt att sköta trädgården (jfr Bäckmo 2014). I skördetider är tidsåtgången emellertid betydligt större. För att ta tillvara skördeprodukterna brukar Saga använda sig av bland annat infrysning, mjölksyrning, torkning och inläggning.

Även om Saga huvudsakligen odlar och tillverkar hudvårdsprodukter och schampon så är hon även bekant med att slakta, stycka och göra korv. Men liksom många andra självhushållare försöker hon att inte äta så mycket kött, utan istället använda mera grönsaker i matlagningen (jfr t.ex. ÖTA 333 ljud 3). Den senaste tiden har hon också gått i lära hos en mästerspinnerka och lärt sig grunderna i spånad med både spinnrock och slända. Växtfärgning är något som intresserar, men hittills har det inte funnits tid att fördjupa sig i det. Saga förklarade att även om det kan vara svårt att hitta den nödvändiga tiden för att lära sig någonting riktigt bra, så vill hon ändå gärna lära sig principerna och teknikerna, dels så att hon ”skulle kunna få ihop ett garn om hon vill”, dels så att det ska vara möjligt att återuppta intresset igen när barnen blivit större och hon har mera tid för egna projekt.

Liksom Saga håller även Christina på med grönsaksodling, men hon berättade inte så mycket om sitt odlande utöver att hon har växthus och frilandsodlingar. Desto mera berättade hon om hur hon har satsat på att kunna få kött, mjölk och ägg av egna djur. Jag övergår här till att redogöra för min intervju med henne.

Småskalig djurhållning

När jag parkerade på gårdsplanen hemma hos Christina (ÖTA 333 ljud 4) möttes jag av en hund som ville hälsa direkt jag steg ur bilen.

Gården är ett äldre trähus beläget ute på landsbygden längs en mindre väg. Det finns inga andra hus i den direkta närheten, bara skog och åker. Vi pratade först en stund inomhus, och gick sedan runt och tittade hur hon har ordnat djurhållningen på gården. När familjen köpte huset fanns det inte några uthus eller fähus där, så husrum åt djuren har de blivit tvungna att bygga själva vartefter. Christina förklarade att hon har hundarna för att vakta och skydda de andra djuren från rovdjur. Hennes intresse för småskalig djurhållning började när hon sommarjobbade på ett friluftsmuseum och bland annat hade hand om djuren där. En annan orsak var att hon i samband med arbetslivspraktiken på en av utbildningarna hon gick såg hur produktionsdjuren sköttes på olika ställen, och började undra varför djuren mådde bra och var friska på en del gårdar medan de inte var det på andra. Detta ledde till att hon småningom började satsa på att ha egna djur för småskalig köttproduktion. För närvarande finns förutom hundar och katter också en lantrasko med kalv, en tjur, några grisar, höns, ankor, köttkaniner och vaktlar på gården. Hon har dessutom jägarexamen och brukar delta i älgjakten.

Hönsen var de första produktionsdjuren Christina skaffade, och tappar var det första djurslag hon slaktade själv. Hon berättade att hon inte hade någon erfarenhet av att slakta egna djur sedan tidigare, och blev tvungen att börja lära sig genom att titta på Youtubevideor. Följande steg var att skaffa köttkaniner, men på grund av vissa avelsrelaterade problem hade produktionen inte kommit igång så bra ännu vid intervjutillfället. Sedan kom ankor in i bilden. De hade nyligen fått ällingar, och för en tid sedan slaktade hon en anka för att få kött. Nu hade hon också fyra grisar inklusive avelsgylta och galt. ”Jag försöker bli *helt* självförsörjande, så att jag inte ska behöva köpa in någonting”, berättade hon. När hennes första gris skulle slaktas fick hon hjälp av en granne som hade haft grisar tidigare och som kunde lära henne. Att slakta grisar är en utmaning både med avseende på djurets storlek och på de rörelser som grisen gör efter att döden inträffat. Christina vill gärna ta vara på så mycket som möjligt av djuret vid slakt, även blodet. Hon återgav ett minne som hon i efterhand tyckte var rätt underhållande och som

handlar om när hon skulle baka blodbröd i samband med den första grisslakten. Hon berättade att receptet var från krigstiden och hon var verkligt exalterad över tanken på att få baka eget blodbröd. Hon tyckte visserligen att det var många kilo rågmjöl som uppgavs i receptet, men tänkte inte vidare på saken. När degen skulle bakas ut räckte den till trettio-fyrtio stycken och hon berättade hur hon höll på att baka blodbröd halva natten. Andra halvan av natten ägnade hon åt att skrapa tarmarna för att få fjälster till korvtillverkning.

Att ha djur innebär också risker för rovdjursattacker. När jag berättade att även vi har haft ankor, men att de tyvärr blev offer för ett lodjur för en tid sedan, beskrev Christina hur en mink bet ihjäl tre av hennes ankor en gång. I vanliga fall brukar hon hålla djuren instängda på nätterna och om dagarna vaktar hundarna. Men vid just det här tillfället hade hon varit borta hemifrån med båda hundarna och letat efter en skadskjuten älg tillsammans med några andra jägare. Under tiden hade minken antagligen vågat sig närmare gården för att rekognosera, och sedan under natten tagit sig in och bitit ankorna så svårt att de inte överlevde. Förutom mink finns det dessutom en hel del rovfåglar i trakten, hök och vråk men också örnar. Vid ett annat tillfälle hade en havsörn slagit till och försökt få med sig en av hönorna som gick fritt på gården. Örnen drevs dock på flykten, först av en påpasslig tupp som gick till attack mot örnen, trots att denna var mycket större, och sedan hade Christinas man upptäckt vad som var på gång och kopplat lös en av hundarna.

Sedan en tid tillbaka har Christina en mjölkko med kalv av rasen nordfinsk boskap (jfr t.ex. Karja & Lilja 2007). Kon mjölkar hon varje morgon på traditionellt vis, det vill säga för hand:

Jag mjölkar ca 3–4 liter. Förr, i början, då kalven inte behövde dricka så mycket, så mjölkade jag mycket mera. [Jag] mjölkade både morgon och kväll då. Men har kommit underfund med att det där klarar vi oss väldigt bra med. Vi har färsk mjölk att dricka, och det räcker till fil [...] yoghurt, en kastrull, så en liter i veckan, och så någon del av mjölken låter jag stå och tar grädden av och gör crème fraîche själv. (ÖTA 333 ljud 4)

Frigående höns och köttkanin hos Saga (foto privat).

En gång varannan vecka gör Christina ost enligt Mandelmanns recept på "fjälloumi" (Mandelmann & Mandelmann 2016), ett namn som anspelar på de fjällnära kor (Eriksson 2013:77–79) som familjen har på sin gård. För att också kunna bli självförsörjande på nötkött har Christina skaffat en tjur som går tillsammans med kon och kalven. Korna har hon i en hage som omges av en gammaldags trähägnad av granslanor i närheten av huset. För närvarande har Christina inte tillräckligt med betesmarker åt alla sina djur, och därför har hon låtit avverka ett stycke av den omkringliggande skogen som ska bli kohage till sommaren.

Att ha djur som behöver daglig tillsyn och skötsel är förhållandevis tidskrävande, och Christina uppskattar att det går åt 2–3 timmar till morgonsysslorna och ytterligare en timme på kvällen. Hon påpekade emellertid i nästa mening att hon också sparar tid då hon inte längre behöva träna och motionera som hon gjorde tidigare eftersom det innebär tungt fysiskt arbete att mocka, mjölka, utfodra

djuren och stängsla. Hundarna får också motion genom att de är i arbete på gården och på så vis får röra på sig dagligen utan att Christina behöver motionera dem. Ett problem för henne är dock att det är väldigt tungt att mjölka för hand, och att hon får ”så förstörda handleder av att mjölka varje morgon, så jag får ha stöd på händerna i omgångar för att alls klara av det”. Dessutom är området som familjen bor på mycket stenigt, så alla grävarbeten är utmanande och tunga att utföra.

I det här avsnittet har jag i korthet beskrivit självhushållningspraktikerna hos Saga och Christina. Följande frågeställning – *varför självhushållning* – har tangerats redan i förbifarten. Jag fortsätter i följande avsnitt med att exemplifiera huvudsakligen med utdrag ur intervjuerna med Saga och Christina, och med kortare hänvisningar till frågelistan och andra intervjupersoner. Texten nedan tar fasta särskilt på några centrala teman som jag upplever att förekommer hos de flesta av intervjupersonerna åtminstone i någon utsträckning.

Mat för själen

När jag frågade Saga hur hennes intresse för självhushållning började hade hon svaret direkt – för henne är det framför allt en fråga om hållbarhet.

Först var det kanske att vi blev föräldrar. Och jag ville hitta en lösning på problemet, för jag insåg hur, liksom, käpprätt åt skogen det håller på att gå. Så först började jag bara handla på loppis, kläder och saker, och när vi renoverade, ville vi ha ett gammalt hus som skulle hålla länge [...] och det var väl det som fick hjulet i rullning. [pratar med barn] Sen började man fundera: *räcker* det faktiskt att man bara köper grejer på loppis och försöker leva bra på det viset? Hur skulle det funka om alla gjorde det då? Är det enbart det som är lösningen? Så har jag väl tänkt att man måste kunna göra mera, för att inte räcker det. Så då var väl nästa steg att börja odla mera. (ÖTA 333 ljud 1)

Att börja odla var alltså för Saga ett sätt att göra någonting mera i vardagen för naturen än att bara minska på konsumtionen genom att återanvända kläder och saker. Utöver odlandet har hennes engagemang för en bättre miljö också gjort att hon blivit aktiv inom Omställningsrörelsen, som är ett globalt nätverk av människor som söker svar på frågor om hur man ska hantera dagens ekologiska och sociala kriser, och som vill ”ställa om” dagens samhälle och motverka klimatförändringar, artutrotning och ökande klyftor (Omställningsnätverket u.d.).

Nära förknippat med ett hållbart sätt att leva är också hälsa. Saga berättade att hon i samma veva som hon började odla mera också blev ”medveten om gifter i maten” och ”hur det konventionella jordbruket skadar miljön [...] och kroppen”. Hälsomässiga skäl bidrog därigenom till intresset för självhushållning, och hon berättade vidare att de i familjen har ”försökt giftminimera på *alla* plan, både vad vi får i oss, vad vi har på oss och har runt oss”. Jag nämnde att jag vid något tidigare tillfälle sett att hon tagit ställning mot den stora användningen av plast idag. Hon bekräftade att hon ser plasten som ett stort problem i dagens värld (jfr Naturskyddsföreningen 2015), både för miljön och för hälsan, till exempel genom mikroplaster som sprids via vattnet till haven och fiskarna och slutligen hamnar på våra tallrikar. Det finns alltså enligt Sagas synsätt en nära koppling mellan människans och naturens välmående. Självhushållning är för henne en lösning på både problemet med miljöförstöring och med gifter i maten, till exempel rester av bekämpningsmedel (jfr Jönsson 2005:73–74). Detta blir ännu tydligare när hon berättade att hon tänker att orsaken till att många människor är så trötta i dagens värld kanske beror på att:

De får för lite frisk luft, och liksom kanske äter fel, och för att kroppen är nog gjord för att arbeta från morgon till kväll. I dagens samhälle så är det en sån där ”lättjekultur”, att man ska ligga på soffan när man kommer hem från arbetet, eller gå på gym och betala för det och vara där 1–2 timmar för att arbeta med kroppen, och ta ut sig på det. I stället för att ta ut sig på något som gör nytta, och som din kropp mår bra av, och din hälsa och

din själ, och din familj, som ger något att sätta på köksbordet. Så jag tror ju mera på kroppsligt arbete. (ÖTA 333 ljud 1)

Saga framhöll att hon förstår att alla inte kan vara självhushållande, men tyckte samtidigt att många fler ändå borde börja odla och använda de resurser de har, till exempel en gräsmatta eller en bit åker – ”det behöver inte vara så invecklat!”. Hon tror att många inte har ”förstått hur *bra* man mår av att odla sin egen mat [skratt], och hur mycket energi det ger”. Terapeutiskt är ett ord som Saga använde, och hennes beskrivning av odlandet rymmer både en psykologisk och en andlig dimension.

Att påta i jorden, och bli skitig om fingrarna [skratt] och att gå barfota i trädgårdslandet och gnaga på det som växer och se det som piggar upp, och ja – att rensa ogräs till och med är terapeutiskt, för jag behöver inte tänka på något annat än, liksom, det där ogräset ska inte vara där. Och så. Det är jättemeditativt, och man upplever en koppling till naturen och, om man är troende, så är det kanske ett sätt att komma närmare Gud [...] Det är mat för själen. (ÖTA 333 ljud 1)

Att man mår bra av odling – särskilt ekologisk odling – beror, berättade Saga längre fram i intervjun, ändå inte bara på att själva odlandet är lugnande och meningsfullt i sig, utan också på att man kommer i fysisk direktkontakt med nyttiga ”bakterier i jorden och mykorrhiza” genom arbetet. Detta tycker hon sig ha märkt genom att hennes familj mycket sällan är sjuka nuförtiden: ”Jag tror på att kroppen mår bara bra av att få i sig av de där jordbakterierna, våra tarmar *behöver* det. För att det är ju det idag, att vi har så jättelite tarmbakterier jämfört med vad de hade förr, eller vad en ursprungsbefolkning någonstans har” (ÖTA 333 ljud 1). Den moderna människan har med andra ord blivit för renlig genom att hon har för lite direktkontakt med jorden, och har därmed förlorat en del av den naturliga hälsa som hon menade fanns förr eller på andra, mindre civiliserade platser.

Även djurens värde och välmående, är något som kommer fram under intervjun med Saga som en orsak till att man själv ska föda upp och slakta de djur som ska bli till mat.

Om du äter kött så ska du nog kunna slakta själv också [skratt]. Det är lite elakt att säga, men man ska veta vilket värde ett djur har om du ska äta det. (Mm.)

Annars kan du låta bli. Och jag har väl kanske kommit fram till det också att jag tycker inte att det är så himla kul att slakta. (Nä.)

Så jag behöver inte det där köttet. Hellre äter jag vegetariskt, men samtidigt så äter jag inte enbart [vegetariskt] heller, för jag vet ju att det kommer för mycket tappar, om man inte slaktar, och det kommer en kviga som dör när den har fått en för stor kalv, och då är det mer värdigt att ta livet av det djuret och ta tillvara köttet, än att låta det vara. Men jag tycker att vi borde få tillbaka etiken i köttproduktionen – *hur* vi föder upp djuren, *varför*, och hur vi tar hand om djuren. (ÖTA 333 ljud 1)

Saga påpekade att det är viktigt att man föder upp djur på ett etiskt sätt, och att man tar tillvara hela djuret (jfr Ulver 2012:15) när man avslutar dess liv, och inte bara köper stekar och köttfärs, något som är vanligt idag.

För Christina är ett miljömässigt hållbart levnadssätt också viktigt och hon har ett intresse för alternativmedicin och hälsa, men när jag frågade henne om hur hon kom in på självhushållning är det ändå i första hand djurens välmående som kom på tal.

Det kom starkare och starkare att jag kan inte äta kött av någon som mått så här dåligt [som djuren på vissa gårdar]. Sen gick det vidare, så idag är på den nivån att jag äter inte kött av något djur som någon annan har haft ihjäl. Utan ”mitt ansvar, min mat”, ungefär. Jag föder upp djuret, jag avslutar livet själv. Då är det på

något vis, i *min* värld, lagligt att äta det [skratt]. Om du förstår hur jag menar. (ÖTA 333 ljud 4)

Christina förtydligade, och förklarade att hon inte tycker om industrialiseringen av djurproduktionen och att redan tanken på det får henne att må dåligt. Dessutom tycker hon att det köpta köttet har smak av fodret som djuren äter: ”Jag har sett för mycket för att tycka att det är okej att gå till butiken och köpa kött. Och då är alternativet att vara vegetarian/vegan. Men det känner jag att inte passar mig”. En snarlik kommentar om industrialiseringen av matproduktionen återfinns hos en annan intervjuperson, Sigrid, som är vegetarian.

Massproduktion är massproduktion. Jag ser inte, alltså, ser jag på köttindustrin börjar jag må psykiskt illa. Men jag vet inte om massproduktion av grönsaker är så mycket bättre på något vis överhuvudtaget, det är bara på ett annat sätt. (ÖTA 333 ljud 6)

Här handlar det således i grunden om samma syn på livsmedelsproduktionen, men de två självhushållarna har dragit olika slutsatser och valt att hantera problemställningen på olika sätt – Christina äter endast kött av djur som hon själv har fött upp och slaktat, medan Sigrid har valt att inte alls äta kött.

I de intervjuer som jag har presenterat ovan är det särskilt tre teman som framträder som orsaker till att personerna ifråga har börjat inrikta sig på självhushållning: omsorg om miljön, människans hälsa och djurens välmående. Liknande föreställningar återfinns i de andra intervjuerna (t.ex. ÖTA 333 ljud 2, 3, 6) och i frågelistsvaren (bl.a. ÖTA 333 svar 8, 15) och därtill även andra argument som klart tangerar dessa ämnen såsom ”godare och billigare råvaror”, ”trygghet och godare mat” och ”absolut färska råvaror” (ÖTA 333 svar 7, 14, 15). Utmärkande för förutnämnda huvudteman är att människans, naturens och djurens välmående är sammanflätade genom självhushållningspraktikerna i en holistisk syn på människan och naturen. Detta är något som jag fördjupar i den avslutande diskussionen nedan.

Drömmen om det hållbara livet

I den här artikeln har jag studerat självhushållning med fokus på ideal och värderingar så som det kommer till uttryck i frågelistsvar och i intervjuer med personer som i olika grad strävar efter att bli självhushållande. Jag har ovan velat besvara grundläggande frågor om vad självhushållning är och hur det kommer till uttryck i intervjupersonernas praktiker och berättande. När jag frågat om deras självhushållningsintresse har de framhållit att odling och djurskötsel är roligt och givande, men det är ändå inte det som är den huvudsakliga drivkraften. Snarare framgår med önskvärd tydlighet att de är tyngda av sina insikter om hur den moderna människan bland annat genom överdriven konsumtion påverkar sin omgivning negativt, och hur naturen, djuren och människan själv lider som ett resultat av detta. Saga berättade att hon odlar för barnens skull och Christina lyfte fram djurens utsatta situation i det industrialiserade jordbruket. Detta är emellertid dock bara en beståndsdel i berättandet, för som jag uppfattar saken handlar deras strävanden efter att bli självhushållande långt mera om den egna sinnesfriden: om att bereda sig själv möjlighet att leva ett sådant liv som de uppfattar som "rätt och riktigt" på ett djupare plan. Indirekt innebär självhushållning därmed också att visa för andra människor att det är möjligt att leva på ett annat sätt – om man bara vill och väljer att göra det – trots att samhället (i.e. *staten*) "gynnar, uppmuntrar och förstärker valet av en konsumistisk livsstil och livsstrategi och mot-sätter sig alla alternativa kulturella alternativ" (Bauman 2008:63). Drömmen är att också flera skulle börja göra något – med de medel och möjligheter som står dem till buds – för att motverka den ekologiska krisen och att djur far illa.

Det är i den bemärkelsen som jag vill hävda att självhushållning, såsom det görs av mina intervjupersoner, är något mycket mer än morötter i raka, prydliga rader "i några pallkragar", och närmast uttrycker ett slags samhällskritik eller motstånd. Denna form av motstånd är likväl inte utåtagerande eller våldsam, utan det handlar om en icke-revolutionär opposition grundad i det egna samvetet. Dessa begrepp är inte nödvändigtvis sådana som mina intervju-

personer själva skulle använda sig av, men likväl innebär deras typ av självhushållning ett slags subtilt motstånd i betydelsen att vägra delta och på så vis bidra till att upprätthålla konsumtionssamhället och dess strukturer – ett slags tyst bojkott. Med Michel de Certeau (1988) kunde man beskriva det som ett *taktiskt* motstånd, eller som vardagspraktiker som skapar en upplevelse av kontroll över ens egen del av tillvaron, och i förlängningen kanske över de mera övergripande maktstrukturerna i samhället.

Denna typ av självhushållning erbjuder ett alternativt sätt att leva idag. Mycket kan sägas vara fördolt när det gäller matens framställning i moderna samhällen – åtminstone för den breda allmänheten – och ”varorna framstår som lösgjorda från de sammanhang där de produceras” (Hornborg 2010:25). Att inte känna till varornas ursprung leder till osäkerhet hos medvetna konsumenter. Man vet inte med säkerhet om det man köper verkligen är vad det utger sig för att vara, och inte heller under vilka omständigheter produkten ifråga har framställts. Självhushållning är sålunda meningsskapande inte bara som ett resultat av känslan av att kunna göra saker själv, utan också för att det som är framställt av den egna handen är autentiskt (jfr Bendix 1997:14) i betydelsen att man vet *vad* det är, och att det inte är något annat. Man kan vara säker på att yllegarnet som man själv har kardat och spunnit inte innehåller konstmaterial, och att kålhuvudet ur det egna trädgårdslandet inte bär med sig rester av bekämpningsmedel. Preferensen för direkthandel och ekologisk odling som framkommer i materialet kan likaledes ses som uttryck för denna strävan efter att återfå inte bara insyn i hur varorna produceras, utan också direktkontakt och kontroll, i stället för att förlita sig på det som Anthony Giddens (1996) benämner abstrakta system.

I självhushållning, så som det görs av mina intervjupersoner, läser jag ävenledes in en idealisering av det kroppsliga arbetet – det vill säga det idoga arbetet att med handkraft bruka jorden är *i sig* meningsskapande, inte bara dess resultat. När de berättade om varför de valt självhushållning så är det i en bemärkelse kroppen som är i centrum: det är kroppen som är utsatt för gifter och tillsatssämnen

i omgivningen och i maten, och det är kroppen som reagerar när man upplever orättvisor i världen, att miljön förstörs och klimatet förändras, och att djuren behandlas på ett oetiskt sätt. Men lösningen finns också – åtminstone till en viss del – i kroppen eller i användandet av kroppen: mycket av arbetet, till exempel att gräva, så och rensa, utförs med kroppen och är ibland fysiskt tungt. Arbetet sätter sina spår i kroppen i form av smuts, sprickor i fingertopparna och värkande muskler. Att sköta djur varje dag, morgon och kväll, mocka och mjölka och arbeta med jorden på stenig mark leder till fysisk trötthet och ibland till och med smärta. Ändå är det något som man upplever som meningsfullt, trots att alternativet – att gå till butiken och fylla shoppingkorgen – för de flesta moderna människor framstår som betydligt enklare. Jag tänker mig av den orsaken att tröttheten fyller ett särskilt behov, att den är ett slags nödvändig trötthet (i motsats till nödvändig vila⁷) som framträder i ett samhälle där normen redan en längre tid har varit mekanisering och automation, och som hyllar människans emancipation från bundenhet och slitsamt fysiskt arbete. Den sunda tröttheten och smärtan efter utfört arbete kunde man säga ”visar människan hennes kropp” och reparerar därigenom en förmodad förlorad kontakt mellan människan och naturen, som kanske har föregåtts av ett förfrämmande från den egna kroppen.

Noter

1 Arbetet med denna artikel har finansierats av Nordenskiöld-samfundet och av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) genom ett fältarvode från SLS arkiv och ett forskarstipendium från Traditionsvetenskapliga nämnden/Selma, Ingrid och Lars Wasastjernas fond. Forskningsmaterialet som ligger till grund för artikeln finns arkiverat vid Traditions- och lokalhistoriska samlingen i Österbotten.

2 Sofia Ulver (2012:12–13) förklarar fenomenet ruralism som att ”hipsterna i städerna utifrån en ideologisk orientering som innefattar ekologi, solidaritet, hantverkeri, etik, och autenticitet blir stadsbönder” eller omvänt att ”de som flyttar ut på landsbygden från staden har med sig en urban livsstil, en kosmopolitisk orientering”.

3 I Danmark heter TV-serien ”Bonderøven”, i Sverige ”Hundra procent bonde” och i Finland ”En tvättäktä lantis” (fi. ”Tanskalainen maaussi”).

4 Modellen har sitt ursprung i studier av organisationskultur, men är användbar även i ett större sammanhang.

5 Korvskinn av naturtarm.

6 *Potager* är franska för köksträdgård och avser en kombinerad nytto- och prydnadsträdgård (Israelsson 2000:17–19)

7 Till exempel i *Rationaliseringsboken. Jorden, skogen, hemmet* utgiven 1959–1960 av Korsholms skolor betonas hur köket ska planeras så att man sparar tid och kraft. Illustrationer (s. 275) visar hur mycket energiförbrukningen ökar i ”andra ställningar jämfört med liggande” och husmor uppmanas ”vänja sig vid att sitta och stryka” eftersom ”strykningsarbetet är påfrestande för rygg och ben” (s. 404).

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv

Traditions- och lokalthistoriska samlingen i Österbotten, ÖTA 333

Intervjuer: ljud 1 Saga, ljud 2 Maria, ljud 3 Agnes, ljud 4 Christina, ljud 5

Linda, ljud 6 Sigrid, ljud 7 Karin

foto 1–75

”Frågelista om självhushållning 2017”: svar 1–18

Webbmateriäl

Facebook, grupperna

Självhushållning i Österbotten:

<https://www.facebook.com/groups/1470582043192854>

Trädgårdsentusiaster i Österbotten:

<https://www.facebook.com/groups/356694077780303>

Övrigt

”Hundra procent bonde” (SVT)

”Bonde söker fru” (TV4)

”Mandelmanns gård” (TV4)

Litteratur

Arvastson, Gösta & Billy Ehn 2009. *Etnografiska observationer*. Lund: Studentlitteratur.

- Askegaard, Søren, Dorthe Brogård Kristensen & Sofia Ulver 2016. 'Authentic' food and the double nature of branding. *The practice of the meal. Food, families and the market place*. (eds) Cappellini, Benedetta, David Marshall & Elizabeth Parsons. New York: Routledge Interpretive Marketing Research.
- Babcock, Barbara A. 1980. Reflexivity. Definitions and discriminations. *Semiotica* 30, 1–2.
- Bauman, Zygmunt 2008. *Konsumtionsliv*. Göteborg: Daidalos.
- Bendix, Regina, 1997. *In search of authenticity. The formation of folklore studies*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Brown, Dona 2011. *Back to the land. The enduring dream of self-sufficiency in modern America*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- Bäckmo, Sara 2016. *Skillnadens trädgård*. Malmö: Roos & Tegnér.
- Bäckmo, Sara 2014. "Det finns tid att odla". 12/6 Skillnadens trädgård. (online) Hämtat från <https://sarabackmo.se/det-finns-tid-att-odla> (28.2.2018).
- Certeau, Michel de 1988. *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Ehn, Billy & Orvar Löfgren 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerup.
- Ehn, Billy & Orvar Löfgren 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerup.
- Emanuelsson, Eric 2017. Mandelmanns succé på Kristallen. *Expressen* 1/9. (online) Hämtat från <https://www.expressen.se/noje/mandelmanns-succes-pa-kristallen/> (26.3.2018).
- Eriksson, Camilla 2013. *Fäboden som politiskt rum. Att vara fäbodbrukare i den gemensamma jordbrukspolitiken*. Uppsala: Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Evers, Clifton 2006. How to surf. *Journal of Sport & Social Issues*. 30 (3).
- Fornäs, Johan 2012. *Kultur*. Malmö: Liber.
- Giddens, Anthony 2003. *Sociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, Anthony 1996. *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin 2011. *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Malmö: Studentlitteratur.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund (red.) 2005. *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.

- Hammersley, Martyn & Paul Atkinson 2007. *Ethnography. Principles in practice*. Third edition. London: Routledge.
- Holmberg, Carl 1998. *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hornborg, Alf. 2010. *Myten om maskinen. Essäer om makt, modernitet och miljö*. Göteborg: Daidalos.
- Israelsson, Lena 2000. *Handbok för köksträdgården. Odlar grönsaker, kryddor och bär*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Jönsson, Håkan 2005. *Mjölk. En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Karja, Miia & Taina Lilja (red.) 2007. *Alkuperäisrotujen säilyttämisen taloudelliset, sosiaaliset ja kulttuuriset lähtökohdat*. Maa- ja elintarviketalouden tutkimuskeskus: jakelu: MTT, Tietohallinto.
- Klinkmann, Sven-Erik 1998. *Elvis – den karnevalistiske kungen*. Åbo: Åbo Akademi.
- Kämpargård, Niklas 2016. *Lev som en bonde. 100 sätt att klara sig själv*. Stockholm: Norstedt.
- Lindqvist, Yrsa 2009. *Mat, måltid, minne. Hundra år av finlandssvensk matkultur*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Löfgren, Jakob 2018. *...And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'**. *Intertext and folklore in Discworld fandom*. Åbo: Åbo Akademi University.
- Mandelmann, Gustav & Marie Mandelmann 2016. *Mandelmanns köksbok. Självhushållande recept från Djupadal*. Stockholm: Bonnier fakta.
- Mård, Mika 2018. *"Stoked". En affektbaserad studie av brädsporternas materiella ekonomi*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Nationalencyklopedin. (online) Hämtat från <http://www.ne.se> (27.3.2018).
- Naturskyddsföreningen 2015. *Plastbanta på rätt sätt*. (online) Hämtat från <https://www.naturskyddsforeningen.se/sverigesnatur/2015-2/plastbanta-pa-ratt-satt> (27.3.2018).
- Nefedova, T.G., N.E. Pokrovskii & A.I. Treivish 2016. Urbanization, counterurbanization, and rural-urban communities facing growing horizontal mobility, *Sociological Research*, 55 (3).

- Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft & Christina Westergren (red.) 2003. *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museet.
- Nilsson, Marina 2010. *Hemmafru, version 2.0. Om inredningsmani, värdinnehybris och andra moderna kvinnofallor*. Västerås: Ica Bokförlag.
- Omställningsnätverket u.d. Varför omställning? (online) Hämtat från <http://omställning.net/om/varforomställning/> (27.3.2018).
- Rationaliseringsboken. Jorden, skogen, hemmet* 1959. Korsholms skolor.
- Runåbergs fröer. (online) Hämtat från <http://www.runabergsfroer.se> (27.3.2018).
- Schein, Edgar 1985. *Organizational culture and leadership*. San Francisco, Calif.: JosseyBass Publishers.
- Strandén, Sofie, 2010. *"I eld, i blod, i frost, i svält". Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig*. Åbo: [Sofie Strandén].
- Strandén-Backa, Sofie 2013. Dealing with emotions. Asplund Ingemark, Camilla (red.) *Therapeutic uses of storytelling. An interdisciplinary approach to narration as therapy*. Lund: Nordic Academic Press.
- Ulver, Sofia 2017. Restaurangens nya guldålder. John Magnus Roos (red.) *Konsumtionsrapporten 2017. [Inga bekymmer?]*. Göteborg: Centrum för konsumentvetenskap, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- Ulver, Sofia 2012. *Den nygröna människan. En översikt av landsbygdens status i förändring*. Jordbruksverket.
- Österåker, Maria 2015. *Självhushållning i praktiken*. Stockholm: Norstedt.

Tid

Ett liv på sträckbänken

Väntan på hemförlovningarna från krigsfronten

Nu börjar det rulla. Om några dagar fara de första eller närmare bestämt i onsdag. [...] men inom två veckor har Du mej hemma. Förstår Du hemma. Inte för att fara tillbaka igen utan för att stanna hos Dej. Stanna hela livet. Sätta en stor punkt för detta kapitel och nu helt ägna alla mina krafter åt Dig, för min familj.
(Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 5.11.1944)

Utdraget ovan är hämtat ur ett av de sista breven löjtnant Charlie Rosenberg skrev till sin hustru Lulli innan han blev hemförlovad i november 1944. Efter flera år vid fronten skulle han, liksom merparten av de finska soldaterna äntligen få återvända hem. Artikeln ska handla om denna relativt korta period under hösten 1944 då striderna hade upphört men soldaterna fortfarande befann sig ”vid fronten” och väntade på att få resa hem.

Fortsättningskriget mellan Finland och Sovjetunionen hade brutit ut den 25 juni 1941 och efter drygt tre år av krig såg det äntligen ut att bli fred. Eldupphör trädde i kraft den 4–5 september 1944 och enligt vapenstillståndsfördraget den 19 september skulle finska armén ställas på fredsfot. Soldaterna levde dock länge i ovisshet angående tidpunkten för hemförlovningarna som kom att dra ut

på tiden längre än förväntat. Det rädde dessutom stor ovisshet och osäkerhet om vad freden skulle innebära för landet och för de återvändande soldaterna och deras familjer. Höstmånaderna blev därför framför allt en tid av rastlös, nervös och otålig väntan. I artikeln fokuseras personliga erfarenheter av väntan ur ett kulturanalytiskt perspektiv med utgångspunkt i följande frågor: vilka uttryck tog sig väntan under den brytningstid som uppstod vid vapenvilan?; hur upplevdes väntan i en tid som präglades av stor ovisshet och osäkerhet?; vilka känslor kopplades ihop med väntan? samt; vad väntade och hoppades man på, vad var man rädd och orolig för?

I och med vapenvilan i början av september 1944 inleddes en övergångsperiod där Finland övergick från ett krigstida samhälle till ett land i fred. Under åren efter andra världskriget formades en kollektiv berättelse om efterkrigstiden. Det är i hög grad en framgångshistoria om hur landet bevarade sin självständighet och trots mycket stora utmaningar lyckades resa sig ur fattigdom och brist. Övergångstiden var dock på många sätt mera problemfylld än vad den stora återuppbyggnadsberättelsen låter förstå (Kivimäki, Hytönen & Karonen 2015:32–36; Holmila & Mikkonen 2015:237–243). Forskningen om efterkrigstiden i Finland rörde sig under årtiondena efter kriget främst på en makronivå där politiska och ekonomiska frågor stod i centrum för intresset. Numera anläggs ofta ett bredare perspektiv och istället för att undersöka *vad* som hände efter kriget är man mera intresserad av att studera *hur* man återgick till ett fredstida samhälle (Karonen 2006:9–10; Holmila & Mikkonen 2015:12–13, 21–25).¹ Trots att perspektivet under senare år breddats, har ”vanliga människors” samtida erfarenheter av tiden strax efter kriget fortfarande förbisetts och därmed hamnat under ytan. Avsikten är därför här att utgående från privata brev särskilt lyfta fram individuella versioner och personliga erfarenheter av väntan under den brytningstid som uppstod vid vapenvilan.

I kulturanalytiska studier väljer man ofta att granska all dagliga, ”triviala” och undflyende företeelser i vår vardag, såsom dagdrömmar, rutiner och pauser. Väntan och dess olika uttrycksformer har inom etnologin undersökts av Billy Ehn och Orvar Löfgren (2007)

och Anita Beckman (Beckman 2009:19) som studerat vad hon kallar alldaglig väntan, det vill säga väntan som vi alla gör i vår vardag. I den föreliggande artikeln handlar det inte i första hand om alldaglig väntan, utan om väntan under en anormal tid och under ytterst osäkra och ovissa förhållanden.

Händelserna i början av hösten 1944 och den ytterst osäkra situationen som då uppstod, väckte hos brevskrivarna många reaktioner och känslor som de gav uttryck för i breven till sina närmaste. Skribenterna rörde sig bland annat mellan erfarenheter av hopp och misströstan, glädje och oro, lättnad och rädsla, förväntningar och farhågor. Här ska särskild fokus läggas vid känslor som på olika sätt var sammankopplade med väntan.

Inom humanvetenskaperna förbisågs emotioner länge som ett relevant studieobjekt. Detta kan kanske åtminstone delvis förklaras av den tradition som inleddes under upplysningstiden och där förnuftets betydelse betonades på bekostnad av de affektiva dimensionerna i det mänskliga livet. Under senare årtionden har man dock inom kultur- och samhällsvetenskaperna allt mera börjat intressera sig för de emotionella aspekterna av mänskligt liv (Webb 2007:66). Att studera känslor är emellertid inte en alldeles lätt uppgift. Känslor är komplexa och ofta svårfångade. Det kan vara svårt att bestämma om ett visst beteende är en känsla eller någon annan typ av närliggande mänskligt tillstånd. Teoretikern Darren Webb nämner till exempel att hopp i olika sammanhang har karaktäriserats som en känsla, en kognitiv process, en existentiell inställning, ett sätt att vara, en fallenhet, ett sinnestillstånd, en instinkt, ett beteende, och anser att ingen teori eller modell fångar hoppets alla dimensioner. Det kan också vara svårt att definiera vad känslor är: är de sociala och kulturella praktiker, psykologiska tillstånd eller biologiska fenomen? Istället för att utgå från ett tänkande i ett antingen-eller, föreslår Webb att man ser på hopp (och andra känslor) som *både* biologiskt rotade *och* som socialt konstruerade företeelser (Webb 2007:67). Detta ser jag som ett fruktbart sätt att närma sig känslor i allmänhet. Istället för att i fråga vad känslor är bör man dessutom hellre undersöka vad de *gör*, ett synsätt som förespråkats av Sara

Ahmed i *The Culture Politics of Emotion* (2004). I en analys av ett brevmaterial kan man exempelvis studera hur olika känslor namnges och hur dessa känslorord cirkulerar mellan brevskrivarna och vilka reaktioner de väcker hos mottagaren (Ahmed 2004:4, 13). Man bör dock märka att ett brev kan "andas" en känsla även om skribenten inte använder ett bestämt emotionsord för vad han eller hon vill förmedla till sin mottagare.

Privata brev i krigets kontext

I undersökningen, som utgör ett bidrag till krigets kultur- och erfarenhetshistoria, används privata brev som huvudsaklig källa. Jag har samlat in brev skrivna mellan juni och november 1944 ur sex brevsamlingar som bevaras på Handskriftsavdelningen vid Åbo Akademis bibliotek.² Två av samlingarna har jag använt tidigare som underlag för min doktorsavhandling (Hagelstam 2014) och resten har jag samlat in inom det nuvarande forskningsprojektet. Materialet som innehåller brev mellan gifta par, uppgår till 573 brev från den ovan nämnda perioden.

Det viktigaste urvalskriteriet var att samlingarna skulle innehålla brev från den undersökta perioden. Av artikelns sex soldater var två yrkesmilitärer, det vill säga aktiva officerare av högre rang, resten var reservister av olika militärgrader. Männen tjänstgjorde inom artilleriet, kustartilleriet och pansartrupperna och de var förlagda till olika frontavsnitt. Fem av dem var hemma från Nyland och en från Åbo. Skribenterna var i olika ålder och därför också i olika livsskeden: den äldsta var född 1898 och den yngsta år 1920. De äldre hade redan ett yrke och en arbetsplats som de väntade på att få återgå till efter kriget, medan den yngsta inte hunnit utbilda sig för ett civilt yrke före kriget. Tre av de gifta paren hade redan flera gemensamma år bakom sig, medan två av paren hade gift sig under kriget. Fyra av paren hade eller skulle få barn. Socialt och kulturellt hade skribenterna något olika bakgrund, de hade också

olika personligheter och intressen och de skrev sina brev på delvis olika sätt.

Kommunikationen per brev granskar jag utifrån ett dialogiskt perspektiv. Enligt den ryske teoretikern Michail Bachtin bestäms innehållet och tonen i brevet i mycket hög grad av de reaktioner skribenten förväntar sig att brevet ska väcka hos mottagaren. Det ständiga anteciperandet av mottagarens möjliga svar kan exempelvis leda till ett förtigande, nedtonande eller till ett försök att med olika medel föregripa och i förväg mildra mottagarens förväntade reaktioner. Brevinnehållet påverkas också av den dialogiska relationens art mellan skribent och mottagare: skriver man till sin hustru, moder eller till någon man inte känner sedan tidigare? Därtill inverkar den aktuella situationen på innehållet, stilen och tonen i brevet. Verbal kommunikation kan därför aldrig förstås åtskild från den kontext där samtalet förs (Bachtin 1991:218–220; Bakhtin 2002:94–99; Vološinov 2000:85–87, 93–96). Detta för till att det vid analysen av brev från krigstiden är nödvändigt att vara väl förtrogen med vad undantagstillståndet innebar för brevväxlandet och för de brevskrivande parterna.

Brevskrivandet fungerade under krigsåren som det främsta sättet att stå i kontakt mellan front och hemmafront. Det förklarar varför det under perioden skrevs exceptionellt mycket brev. Enligt en beräkning förmedlade fältposten omkring en miljard brev under åren 1941–1944. Brevskrivandet reglerades av postcensuren, men censurens inverkan bör inte överdrivas. Eftersom mängden post var så stor sköttes granskningarna huvudsakligen genom stickprov och därför var det i praktiken bara en mycket liten del av breven som öppnades av censuren. I linje med brevens dialogiska karaktär fick självcensuren – en självvald tystnad – mycket större betydelse för innehållet än postcensuren (Hagelstam 2014:61–88). Även om eldupphör inträdde i början av september 1944 fungerade postcensuren fortfarande under hela hösten.

Med brevmaterialets hjälp förflyttar jag mig till en förgången tid och i detta fall också till ett för mig främmande tillstånd. Eftersom jag betraktar det förgångna från en utanförstående position

i nutiden gäller det att tolka och analysera breven utifrån det sammanhang där de kom till (jfr Lennartsson 2010:60–61). Därför är det viktigt att vara väl förtrogen med både den historiska och den privata kontexten kring brevskrivarna och brevväxlingarna. En del information om skribenterna går vanligen att finna i breven, men mängden varierar från samling till samling. För att få ytterligare kunskap om skribenterna har jag använt matriklar, männens militärstamkort samt truppernas krigsdagböcker. I artikeln finns inte utrymme att i detalj redogöra för de enskilda skribenterna, men insamlandet av information om dem samt de omfattande litteraturstudierna om krigsåren har varit nödvändiga för analysen och för kontextualiseringen av ämnet.

Materialet har jag bearbetat genom närläsning och tematisk analys. Med närläsning avser jag en upprepad, noggrann och systematisk läsning där målet både är att skapa en helhetsbild av innehållet, men också att fokusera på mindre detaljer och ledtrådar utifrån relevanta och mera avgränsade teman och begrepp. I närläsningsprocessen ingår dock inte bara läsandet i sig utan också utvalda och renskrivna utdrag, understrykningar och andra exempel på preliminärt skrivande som utgör delar i den tolkande läsningen (Pöysä 2015:25–33). Efter den första genomläsningen som gav en överblick av brevens innehåll och tematik har jag snävat in min blick och valt att här fokusera på väntan som fenomen under exceptionella förhållanden.

För att få korn på ”undagömda” dagliga rutiner och vanor blir det i kulturanalytiska studier ofta nödvändigt att analysera flera olika typer av material, att använda bricolagemetoden (Ehn & Löfgren 2012:5–15). I detta avseende har mitt arbetssätt varit ett annat. Brevmaterialet är omfattande och innehållsrikt, och bidrar därför redan i sig med ett gott underlag för analysen. Till skillnad från etnologer som arbetar med material de själva skapat, har mitt intresse dessutom legat i att använda källor som kommit till i samtiden. Analysen av ett samtida material ger en möjlighet att fånga tankar, känslor och erfarenheter som uttrycktes ”mitt i händelsernas centrum” och utan kunskap om vad som skulle ske i framtiden. Genom

de direkta citaten i artikeln ges läsaren tillgång till de ord skribenterna valde i skrivandets stund och ofta mycket nära de händelser som beskrivs i breven. Det betyder dock inte att breven skulle förmedla en oförvanskad bild av "hur det verkligen var". Breven innehåller skribenternas sätt att handla, tänka och känna så som de valde att beskriva och ge uttryck för sina erfarenheter i den dialog de förde per brev.

I spänd väntan

I dag ha vi då fått i stånd ett vapenstillestånd. Vi veta ju inte alls vad det betyder annat än att grannen tillsvidare åtm. inte skjutet på oss och det är ju skönt men vad följer se'n. Det är den stora brännande frågan. Vad blir det av oss nu. Få vi komma hem? Eller måst vi ännu stanna inne? Eller blir det någonting så fruktansvärt som att bygga upp Ryssland. Give Gud att det inte blir det senaste utan att vi nu efter alla dessa år få återgå till vår eget. [...] Söta älskade vad det ovissa i det nuvarande läget är otrevligt men det skall väl inte dröja så länge innan vi få klart besked om vårt öde. J. är beredd att offra allt av min egendom bara vi få vara tillsammans och landet får behålla sin självständighet. (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 4.9.1944)

Löjtnant Charlie Rosenberg skrev till sin hustru Lulli samma dag de finska trupperna fick order om eldupphör.³ Utdraget fångar bland annat ovissheten och oron inför framtiden som blandades med lättmoden över att striderna mellan Finland och Sovjetunionen äntligen upphörde. Detta liksom även andra brev i de utvalda samlingarna är skrivna mycket nära den omvälvande händelsen och innehåller därför färiska reaktioner på det skedda. Gränsövergången mellan strider och eldupphör innebar att brevskrivarna försattes i ett tillstånd av spänd och orolig väntan. Vad innebar det att vänta under de kritiska förhållandena? Hur tog väntan sig uttryck?

Att striderna upphörde kom inte som en fullständig överraskning. Bland annat hade det dramatiskt förändrade läget vid fronten efter att Sovjet den 9 juni inlett sin massiva offensiv, väckt misstanken att kriget kanske skulle komma till ett slut inom en överskådlig framtid (t.ex. Charlie Rosenberg 22.6.1944). Att president Risto Ryti avgick och Mannerheim tillträdde som president i början av augusti sågs som ett ytterligare tecken på att någonting var i görningen (t.ex. Holger Blomqvist 4–5.8.1944; Harry Jansson 5.8.1944). Signalerna var dock motstridiga. Samtidigt som rykten surrade om en eventuell fred var soldaterna fullt upptagna med befästningsarbeten och bostadsbyggen på sina respektive förläggningssorter. Det gällde att vara i beredskap och väl förberedd inför ännu en eventuell höst och vinter i fält (Curt Enroth 28.8.1944; Harry Jansson 22.8.1944; Holger Blomqvist 29.8.1944).

När vapenvilan slutligen inträdde i början av september väckte den motstridiga känslor, vilket också framgick av utdraget ovan. Hos skribenterna blandades lättnad och i vissa fall en försiktig glädje med farhågor och rädsla för vad vapenvilan och en eventuell fred skulle föra med sig. Det är uppenbart att eldupphöret upplevdes som ett skarpt avbrott i vardagen. Inspirerad av Edmund Leach teorier om riten, har jag betraktat kriget som en anormal tid – en tid som på många sätt avvek från en ”normal” vardag. Under ett länge pågående krig uppstår dock till följd av tillvänjning och inläring vardagliga strukturer och handlingsmönster som gör att det exceptionella småningom blir något vardagligt och rutinartat – en krigs- vardag (för en utförligare diskussion se Hagelstam 2014:336–349). Att striderna efter drygt tre år av krig upphörde, medförde diskontinuitet och en abrupt förändring i den vardagstillvaro som formats under det länge pågående krigstillståndet. Eldupphöret kan därför betraktas som en brytpunkt i historien.⁴

Det är uppenbart att vapenvilan upplevdes som en omställning och omvälvande händelse i vardagen. Det var en händelse som upptog mycket av skribenternas tankar och uppmärksamhet, och som blev ett omdiskuterat ämne i breven. Fältväbel Harry Jansson skrev att det kändes ovant då det plötsligt hade blivit så lugnt och tyst vid

fronten, och att allt kändes så underligt att han inte riktigt vågade tro att det var sant att det skulle bli fred (4.9.1944, 5.9.1944). Löjtnant Charlie Rosenberg tyckte att de nu plötsligt levde ett så underligt liv i fält (11.9.1944) och det radikalt förändrade läget gjorde att det var svårt att koppla av (Synnöve Blomqvist 5.9.1944) och att hålla tankarna samlade (Rakel Björkman 4.9.1944). Sanitetslöjtnant Claës Cedercreutz berättade att han hade haft svårt att få sömn då tankarna bara ville kretsa kring den uppkomna situationen och allt vad den kunde leda till. Känslan av överklighet och ovisshet blandades med drömmar om fred:

Tänk raring om vi får fred! Det är svårt att tänka sig fred men man hoppas. [...] Det var svårt att somna igår. Jag låg bara och tänkte och fantiserade hela natten och somnade in sedan i en orolig sömn. [...] Freden blir säkert hård men det blir fred. [...] Raring blir det inte underbart – om det blir. (Sanitetslöjtnant Claës Cedercreutz till Rita, odaterat [4.9.1944])

Vapenvilan var förknippad med stor ovisshet och osäkerhet. Till att börja med levde man i spänd och orolig väntan på vapenstilleståndsvillkoren och vad de skulle innebära både för landets och för den egna framtiden. Rykten och farhågor cirkulerade. De fanns de som trodde att de finska soldaterna skulle skickas till Sovjetunionen i krigsfångenskap och i tvångsarbete och de som befارade att landet skulle bli ockuperat (Kivimäki 2015:85). Alla vågade inte heller lita på att vapenstilleståndet verkligen skulle bli bestående eller om landet snart skulle dras in i ett nytt krig (t.ex. Claës Cedercreutz 15.9.1944; Synnöve Blomqvist 10.9.1944). Efter vinterkriget 1939–1940 hade vapenstillestånd slutits mellan Finland och Sovjetunionen, men efter drygt ett år hade det nya kriget brutit ut. Mot denna bakgrund är det lätt att förstå varför det nu var svårt att tro på en fred. Skribenterna visste inte heller med säkerhet om de skulle vara bland dem som skickades till norra Finland för att strida mot de tyska trupperna där (t.ex. Harry Jansson 12.10.1944, 16.10.1944).

Graden av visshet och ovisshet påverkar upplevelsen av väntan. Flera utsagor i breven visar att en tillvaro i ovisshet upplevdes vara

värre än att få ett slutgiltigt besked. I väntan på villkoren skrev sanitetslöjtnant Claës Cedercreutz den 18 september till sin hustru att han ansåg att det var ”skönare med en obehaglig visshet än en obehaglig ovisshet”. Överste Sven Björkman och hustrun Rakel skrev båda om att ett avgörande snart borde fås ”för annars blir man dillig [= tokig]” (Sven 14.9.1944; Rakel 17.9.1944). Individen har ett grundläggande behov av att kunna förutse och förbereda sig inför faror och risker även om det i verkligheten inte finns någon möjlighet att påverka eller kontrollera dylika händelser (jfr Watson 2006:248). För att uppnå en känsla av kontroll och säkerhet krävs att man har tillräcklig kunskap om det aktuella läget (Horst & Grabska 2005:4–5). Lulli Rosenberg följde händelserna med spänning, men samtidigt var hon mycket rädd för att få det slutgiltiga beskedet. Ovissheten och spänningen under den kritiska tiden gjorde att väntan under dagarna fram till den 19 september blev enormt påkostande. Utdraget nedan förmedlar en upplevelse av att tvingas vara på sträckbänken – i ett tillstånd av långt utdragen, plågsam och spänd väntan:

Hörde just i nyheterna att våra vapenstilleståndsvillkor tidigast i natt skulle tillkännagivas. Älskade Du j. är så rädd. I dem kan ju hela vårt framtida öde vara gömt. Det är hemskt att såhär gå och vänta på sin dom. Vad skall j. göra om Du inte får komma hem? J. har väntat på avgörandet så länge nu, att j. blivit hemskt nervös. Ren att höra på nyheterna är för mej en ansträngning, för fastän j. önskar att den här ovissheten snart skulle vara över, är j. på samma gång så rädd för att de skall säga något alldeles förfärligt, och t.o.m. ta från mej rätten att hoppas. (Lulli Rosenberg till Charlie 18.9.1944)

Raderna uttrycker en ambivalens mellan längtan efter visshet och det barmhärtiga i att leva i ovisshet. Så länge villkoren förblev okända upplevde Lulli Rosenberg att hon kunde hålla fast vid sitt hopp om att allt skulle bli bra. Att hoppas är ett sätt att hantera en osäker framtid och i likhet med väntan ett framtidsorienterat fenomen som är förknippat med en varierande grad av osäkerhet (man behöver ju inte hoppas om man är övertygad om att det man väntar på

ska inträffa). Samtidigt förutsätter hopp att det man väntar på *kan* bli verklighet. Det är ingen idé att hoppas om man med säkerhet vet att det man väntar på omöjligt kan inträffa (Brun 2015:31–33; Waterworth 2001:4–8, 61). Därför förstod Lulli Rosenberg att nyheterna om villkoren kunde ta död på hoppet hon fortfarande höll vid liv. Vapenstilleståndsavtalet ingicks den 19 september och i och med att villkoren tillkännagavs behövde skribenterna inte längre leva i ovisshet angående dem. Armén skulle enligt villkoren ställas på fredsfoot och därför måste ett stort antal soldater hemförlovas (Hietanen 1992:197–198). Det var en efterlängtd nyhet som dock gav upphov till en ny period av väntan och osäkerhet.

Rastlös väntan i en tid av ovisshet

Den är hemsk den här krypande känslan j. har i kroppen. I väntan på hemförlovningen. [...] Gulle älskade bara det här inte skulle räcka många dagar. Om j. kunde förstå hur j. känner mej såhär. [...] Det är nog Dig j. saknar. [...] Manne man få veta precis vilken dag man har att vänta på? (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 7.11.1944)

I månader och år hade soldaterna intensivt längtat efter att få komma hem och att äntligen få lämna kriget, fronten och militärlivet bakom sig. Hemma hade man likaså otåligt väntat på att få sin man, son, broder, far hem till ett liv i säkerhet. Efter eldupphöret 4–5 september och vapenstilleståndsavtalet ett par veckor senare, blev hemkomsten något som äntligen såg ut att bli verklighet. Något exakt datum för hemförlovningarna gavs inte och detta gav upphov till en otålig, rastlös väntan. Hur upplevdes väntan under hösten 1944, en period som genomsyrades av ovisshet och osäkerhet? Hur tog väntan sig uttryck och hur kändes den? Hur upplevdes tiden och tidens gång under perioden av väntan?

Att vänta är ett alldagligt fenomen och något vi alla gör i vår vardag. Väntan får dock skiftande innehåll och betydelser i olika situatio-

ner och under olika förhållanden. Under hösten 1944 var väntan på många sätt något utöver det vanliga och något där mycket stod på spel. Hela kriget hade i själva verket utgjort en tid av väntan. När fortsättningskriget bröt ut den 25 juni 1941 hade de flesta i Finland trott att kriget skulle vara över på några veckor och att männen skulle vara hemma senast till hösten. Under höstmånaderna samma år började man dock inse att det inte skulle fred inom en snar framtid. Efter att väntan i början hade varit inriktad på en tidpunkt i en nära framtid, tvingades skribenterna därför småningom övergå i en väntan på lång sikt. Brevskrivarna hamnade med andra ord i ett långvarigt eller "kroniskt" väntetillstånd på en fred i en oviss och oförutsägbart framtid (Jeffrey 2008:954; Brun 2015:31–32; Hagelstam, manuskript).

I det dagliga livet väntar vi ofta på olika saker på kort sikt – på att något ska inträffa om någon minut, om några timmar eller kanske efter en dag. Om väntetiden drar ut i veckor, månader och till och med flera år, ändrar väntan karaktär (Gasparini 1995:36). Brev från början av kriget visar att väntan på fred först hade varit aktiv och målinriktad. Aktiv väntan uppfattar jag som en aktivitet i sig – en aktivitet som upptar mycket av individens tankar och uppmärksamhet och som kan ta mycket utrymme i vardagen. Under aktiv väntan är individen sysselsatt med och engagerad i det han eller hon väntar på.⁵ Breven från 1941 innehöll ofta önskningar i stil med "måtte kriget nu ta slut att Ni finge komma hem till dem som väntar Er" (Rakel Björkman 22.8.1941; även t.ex. 21.8.1944, 26.9.1944). Då förhoppningarna grusades och inget slut låg i sikte, övergick väntan på fred i ett mera passivt tillstånd, vilket ledde till att önskningarna om ett snart slut allt mer sällan verbaliserades i breven. Med passiv väntan avser jag väntan på lång sikt där det man väntar på följer en mer eller mindre latent, och därför inte upptar ens tid och uppmärksamhet i någon större utsträckning.⁶

Då det inte var någon idé att aktivt vänta på krigsslutet, hade skribenterna istället gått in för att vänta på olika saker inom en mera överskådlig framtid: de väntade på nästa permission, på nästa brev, på våren, på julen och på nästan vad som helst som upplevdes föra

med sig omväxling och lindring i den dystra tillvaron vid fronten (Hagelstam 2014:254–256). Dessa mål fungerade som hållpunkter i vardagen och som något att se fram emot på kortare sikt. De bidrog till att organisera och spjälka upp den ändlösa tiden i mindre och överskådliga bitar. Tiden indelades sålunda också i mindre väntecykler (jfr Tang 2012:230): efter permissionen kunde man börja vänta på följande permission. På detta sätt blev väntan en målinriktad verksamhet, även om dessa mindre mål inte var det man mest väntade på (jfr Ehn & Lögren 2007:61–63).

Efter många år av passiv väntan på ett krigsslut, försattes skribenterna i och med vapenvilan på hösten 1944 plötsligt i ett *akut vänteläge*. Väntan var nu aktivt inriktad på hemkomsten, som äntligen såg ut att ligga inom nära räckhåll (och därför möjliggjorde en aktiv väntan). Även om allt vad man drömt om nu sannolikt skulle gå i uppfyllelse, visar breven hur påfrestande det var att leva i denna tid av aktiv väntan. Ett gemensamt drag i soldaternas brev är att den förestående hemförlovningen på olika sätt diskuterades och kommenterades i närapå vartenda brev hem. Männen berättade om rykten de hört, spekulerade över tidpunkten, var förhoppningsfulla, arga, frustrerade, otåliga och började misströsta då dagen aldrig tycktes komma. Även om alla väntade på hemkomsten, tog väntan sig något olika uttryck hos männen. Översergeant Curt Enroths brev genomsyras av ilska, bitterhet och en enorm frustration över att soldaterna tvingades vänta så länge på sin hemförlovning:

Man måste ju börja vänta på loma [= permission], då det ser ut att inte bli någo [sic!] annat att vänta på. [...] Slår nog snart allt väntande ur hågen och bara är, som en apa i buren på Högholmen, äter och sover. [...] I stället börjar vi småningom tro på en jul till i fält. [...] Vet att Ditt humör säkert också går opp och ner, och det tar på nerverna denna förbannade väntan och ovisshet, det kan inte hjälpas. [...] Måtte detta väntehelvete snart taga slut! (Översergeant Curt Enroth till Martha 6–7.10.1944, också 9.10.1944)

Ilsket beslöt Curt Enroth att sluta vänta och längta och försökte resignera inför väntan, något han dock inte lyckades med särskilt väl. Först då han efter några veckor fick mera arbete, blev han lugnare och lyckades vänta med större tålamod (2.11.1944). Att vänta tålmodigt är något vi alla lär oss sedan barnsben (Ehn & Löfgren 2007:25), men under de rådande förhållandena förmådde Curt Enroth inte vänta med uthållighet och var i behov av att per brev få utlopp för de nedbrytande känslorna. I löjtnant Charlie Rosenbergs brev finns inga spår av bitterhet. Hos honom väckte väntan i stället en enorm rastlöshet och längtan, som tog sig kroppsliga uttryck: ”Gulle nu börja det att krypa så hemskt i hela kroppen. Hem, hem ropar varje liten cell.”, skrev han den 8 november. I det följande försökte han förstå vad känslan i kroppen handlade om:

Den plats vi nu lägrat oss på torr och bra men j. vet inte vad det kan bero på för j. får ändå ingen ro i kroppen. Det är nog hemlängtan. Gränslös hemlängtan och ingenting annat. [...] Är det nu nödvändigt att hemförlovningen måste gå så långsamt? Lulli älskade vad j. längtar hem. Hem till Dig, till det sanna livet. [...] Gulle j. har så lessamt⁷. När j. vet hur roligt det är att få vara hemma hos Dig. Söta älskade lilla Lulli om j. inte sagt Dig det förut så skall Du nu veta att j. har så lessamt så lessamt. Det är som om det skulle krypa i hela kroppen på mig. Tycker att j. inte kan vänta en dag mera. (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 6.10.1944)

I utdraget ovan sammanflätades rastlöshet, otålig väntan, saknad och längtan med varandra. Själv tolkade Charlie Rosenberg sina känslor och rastlösheten i kroppen som hemlängtan och som symptom på saknaden efter hustrun. Känslor är prediskursiva tillstånd, vilket innebär att vi inte måste sätta ord på dem för att känna dem, men då vi försöker tolka, förstå och förmedla vad vi känner, blir det nödvändigt att namnge känslan (Frykman & Löfgren 2005:20). De känslor Charlie Rosenberg tolkade som hemlängtan kan kanske också ses om uttryck för resfeber – ett tillstånd som också är nära kopplat till väntan. Förväntan, den rastlösa känslan i kroppen, de sprittande benen, otåligheten, nervositeten blandad med ett visst

mått av osäkerhet och oro uttryckte en intensiv lust inför förflyttningen (Frykman & Löfgren 2005:29–30). En orsak till att väntan blev en pina för Charlie Rosenberg kan bland annat sökas i parets aktuella livssituation. Paret hade gift sig år 1943 och de längtade otåligt på att få påbörja sitt liv tillsammans – ”det sanna livet”. Dessutom skulle hustrun enligt beräkningarna få parets första barn i början av november och båda önskade att han skulle vara hemma till dess (Lulli 3.9.1944; Charlie 22.9.1944, 13.10.1944). En förklaring till den rastlösa väntan kan dessutom sökas i att Charlie Rosenberg liksom de andra männen levde i osäkerhet angående tidpunkten för hemkomsten.

Kriget hade i sig varit ett tillstånd förknippat med extrem osäkerhet, ovisshet och oförutsägbarhet. Frontsoldaterna levde i ständig livsfara och under dylika förhållanden är det svårt att planera och drömma – att överhuvudtaget kunna tro på en framtid (jfr Griffiths 2014:1998). Även om soldaterna under hösten 1944 inte längre behövde frukta för sitt liv, försvann inte den grundläggande känslan av ovisshet. Såsom ovan redan nämdes, var det politiska och militära läget fortfarande mycket osäkert och det fanns ingen garanti för att kriget inte skulle blossa upp på nytt. Dessutom var osäkerheten förknippad med soldaternas sociala position i den militära miljön. Armén är en strikt hierarkisk organisation där individen har mycket lite inflytande och kontroll över sin tid, sitt liv och sin framtid och detta bidrar till en grundläggande känsla av ovisshet och maktlöshet (Waller 1944:57; Griffiths 2014:2001–2003). Väntan var i detta sammanhang underordnad andras makt och kontroll (Turnbull 2016:76; Ehn & Löfgren 2007:61–62) och så länge männen var i arméns rullor, tvingades de acceptera väntan under stor osäkerhet (jfr Gasparini 1995:35):

Om j. nu ens skulle veta vad den närmaste framtiden bär i sitt sköte. Hur länge j. skall bli här? Vad får j. för en vakans? När blir j. civil? o.s.v. Just nu vet j. ännu ingenting. [...] – Få se nu se'n när man sist och slutligen får komma hem. (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 15.10.1944)

Socialantropologen Rebecca Rotter, som forskat om väntan bland asylsökande i förvar, har observerat hur viktig en angiven tidsfrist är i en väntesituation. Till skillnad från ”vanliga” fångar som har en tidsgräns för sitt straff, saknar asylsökande som också lever under fängelseliknande förhållanden, kunskap om hur länge processen kommer att räcka och när de får sitt slutgiltiga asylbeslut. Detta gör att väntan för dem blir en mycket påkostande och ångestfylld erfarenhet (Rotter 2016:89–90; se också Griffiths 2014:2001–2002). Att vänta innebär att man är aktivt orienterad mot framtiden (Gasparini 1995:30), men om man saknar ett konkret mål att rikta in sig på blir det svårt att överblicka den kvarvarande tiden samtidigt som en nedräkning till det väntade blir omöjlig. Det råder naturligtvis flera skillnader mellan asylsökande och soldater i krig, men de förenas av liknande erfarenheter av väntan utan en tidsfrist att se fram emot. Det var något som fältväbel Harry Jansson också hade observerat: ”Nog är det så tråkigt att gå i väntans tider, då man ej vet dagen då man slipper⁸. Skulle man det veta vore det helt annorlunda” (3.10.1944, också 10.11.1944).

Den påtvingade och långt utdragna väntan och ovissheten kring den, invercade på upplevelsen av tidens hastighet. Tiden tycktes stanna upp och inte leda framåt mot objektet för väntan (jfr Griffiths 2014:1994–1996). Till och med en dag kändes som en för lång tid att vänta. För att uthärda och för att påskynda ankomsten av den efterlängtnade hemkomsten, tänkte löjtnant Charlie Rosenberg att det skulle vara skönast att sova bort tiden, en strategi man kan ta till för att få tiden att gå snabbare (Ehn & Löfgren 2007:71):

Vårt enda tillfälliga bekymmer just nu är ju bara min snara hemkomst. Den gör oss lite otåliga för att den inte har infallit genast. En dags väntan känns lång för oss. Ännu måste vi ha en liten smula tålmod och sedan, sedan är vi gifta. J. skulle faktiskt hellst sova hela tiden ända tills det är klart, ja just så känner j. mej. (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 15.11.1944)

Att tiden tycktes stanna upp och bli seg eller trög (jfr Svendsen 2003:145) bidrog till upplevelsen av att vara fången i ett oändligt

nu där inget slut låg i sikte. Även om översergeant Curt Enroth flera gånger under kriget klagat över att tiden gick alltför långsamt då han väntade på något (t.ex. 8.3.1942), tyckte han nu att tiden förflöt långsammare än någonsin tidigare under kriget då han vid två tillfällen såg tillbaka på hösten som gått:

Tänk, att det i dag är en månad sedan vapenvilan började, otvivelaktigt den längsta månaden under hela kriget. Första delen var dock den omöjligaste, förrän det verkliga stilleståndet kom. (Curt Enroth 4.10.1944)

I dag har vi redan två månader sedan vapenvilan början, tycker det är ett halvt år sedan dess redan, och vem vet hur lång tid det kan bli, innan vi sist och slutligen slipper bort. (Översergeant Curt Enroth till Martha 4.11.1944)

Curt Enroths tvärsäkra uttalande om tidens beskaffenhet bör förstås i brevsamtalets kontext. Brevformen karaktäriseras av aktualitet – skribenten skriver sitt brev i ett här och nu där det kan vara svårt och också meningslöst att försöka återkalla vad han eventuellt kände och upplevde och därför skrev ner för ett par månader sedan eller ett år sedan. Till skillnad från biografiskt skrivande, har brevskrivaren inte som mål att skriva en enhetlig och följdriktig berättelse, där olika upplevelser sätts i relation till varandra. I stället fångar breven känslor och tankar som upplevdes i skrivandets stund. När löjtnant Charlie Rosenberg den 6 oktober 1944 skrev att ”det här är nog den värsta tiden j. varit med om under hela kriget”, kan detta ses som ett uttryck för samma fenomen. Obehaget berodde här på att han kände sig så ”onödig och onyttig”, då tiden ”slösades bort” på sysslolöshet (jfr Goffman 1991:66–67). Översergeant Curt Enroth var också mycket frustrerad över att tvingas tillbringa tiden borta i överksamhet, då han visste att det fanns mycket ogjort arbete hemma och att hans hustru nödvändigtvis skulle ha behövt hans hjälp med potatisupptagning och andra höstarbeten: ”Nu vill tankarna mest kretsa kring alla de arbeten man har att hugga i med, då det här är slut, och man vill bli riktigt nervös. Ingenting kan ändå vara värre än sådan här väntan” (27.9.1944, också 20.9.1944).

Den påtvingade överksamheten och upplevelsen av bortkastad tid gjorde att väntan blev som en tvångströja – något som hindrade, något man önskade slita sig ifrån. Den som väntar befinner sig på en bestämd plats, men i tankarna någon annanstans. I denna ”stationära rörlighet” klyvs uppmärksamheten i en del som riktas mot här och nu och i en annan del som leds mot framtiden. Här skapade väntan ett tomrum och en upplevelse av att vara fången i en mellanrumstillvaro där ingenting meningsfullt hände (Ehn & Löfgren 2007:74–75; Gasparini 1995:31).⁹ Breven antyder att skribenterna efter vapenvilan upplevde att de fastnat i ett mellanrum på gränsen mellan två olika tider och platser – mellan krigstid och fredstid, mellan ”fronten” och hemtrakten. De drömde om en framtid som de inte kunde nå samtidigt som de tvingades stanna på en plats där de inte ville vara (jfr Brun 2015:21, 23). Kanske hade denna upplevelse att göra med den återhållsamhet som man kan urskilja i ett brev från löjtnant Charlie Rosenberg:

Vet Du j. har inte riktigt vågat tänka mig in i det civila. [...] Civil efter fem års tjänst i denna underliga butik. [...] Märker nog nu igen att j. inte borde låta mina tankar ännu syssla så mycket med det civila. Det börjar krypa i hela kroppen av vantrivsel här. Låt mig spara det tills j. väl är hos Gulle! (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 29.10.1944, också 13.10.1944)

På samma sätt vågade inte heller översergeant Curt Enroth ”släppa sig lös” (3.9.1944) för tidigt. Det gällde att hålla band på sig för att uthärda väntan och tiden fram till hemförlovningen. Att alltför mycket och alltför tidigt låta tankarna syssla med hemkomsten och det framtida civila livet väckte rastlöshet och frustration. För en reservist och värnpliktig betyder medlemskapet i krigsmakten en dubbel tillhörighet genom att mannen både hör till den militära men också till den civila sfären. Under höstmånaderna kunde männen ännu inte lämna det militära bakom sig eftersom de fortfarande tjänstgjorde i armén. Breven antyder också att det inte nödvändigtvis var så lätt att lösgöra sig från det invanda livet i fält, även om man väntat så länge på att få bli civil. Översergeant Curt Enroth

undrade till exempel lite oroat i ett brev till hustrun om ”detta liv verkligen [kan] taga slut en gång?” (25.9.1944).

Inför hemkomsten – mellan förväntningar och farhågor

Lulli lilla, Du skall inte vara orolig för framtiden. Ljus kommer den inte att bli för Finland men den kommer att bli dräglig ändå och i de fall där den rör endast oss båda kommer den också att vara ljus ty där kommer vår kärlek att lysa upp vårt liv. [...] Sålänge vi älska varandra och få vara tillsammans är ingen olycka eller intet hinder så stort att inte vi skulle övervinna detta hinder. [...] Älskade, älskade lilla Lulli var bara lugn. Du skall få se att det ordnar sig och får j. bara komma hem så uppfyller ju freden allt vad vi önskar oss. (Löjtnant Charlie Rosenberg till Lulli 7.9.1944)

Väntan på att något ska inträffa är ofta sammankopplad med olika förväntningar (Beckman 2009:202) och också farhågor. Väntan ligger därför på gränsen mellan dröm och verklighet, mellan förhoppningar och besvikelser. Hur uppfattade brevskrivarna den förestående hemkomsten och livet efter kriget? Vad såg de fram emot? Vad var de oroliga för?

Det är uppenbart att det fanns en insikt om att återgången till ett civilt liv efter flera år av krig inte skulle vara så enkel. Dels var freden tung och det skulle krävas fortsatta uppoffringar och hårt arbete för att få landet på fötter igen. Dels såg man stora utmaningar i införlivandet av soldaterna i det civila samhället. Sociologen Alfred Schütz diskuterade i sin artikel *The Homecomer* (1945) de problem som riskerade uppstå vid hemkomsten till följd av att närstående personer länge tvingats leva på olika håll under mycket olika förhållanden. I slutet av texten betonade Schütz hur viktigt det vore att via tidningar och radio upplysa soldaterna men också deras familjer om de utmaningar som väntade vid hemkomsten.

En genomgång av tidningsmaterial i Finland visar att dagstidningar och tidskrifter under hösten 1944 innehöll flera texter där krigsslutet och soldaternas stundande hemkomst behandlades ur olika synvinklar. I flera artiklar diskuterades vikten av att snabbt erbjuda veteranerna arbete och utbildning samt bostäder för att minska risken för social oro i samhället (t.ex. *Österbottningen* 14.10.1944: "Vi leva och skola leva"; *Österbottningen* 9.11.1944: "Dagens text"; *Vasabladet* 8.11.1944: "De hemvändande"). Men tidningarna innehöll också texter som tog upp familjens och veteranens egen roll i återanpassningen till det civila. Man ville upplysa läsarna om eventuella problem som kunde uppstå och ge anvisningar om hur man bäst skulle möta utmaningarna. Artikelskribenterna ville bland annat göra läsarna uppmärksamma på att soldaterna förändrats under åren vid fronten, att det inte nödvändigtvis var densamma sonen, mannen, fadern som snart skulle stiga över tröskeln hemma. Man varnade läsarna för att frontmännens nerver kunde vara ansträngda och att de därför borde bemötas med förståelse, tålmod och omsorg. Samtidigt påpekade man att vardagen hemma under krigsåren genomgått omställningar och förändringar så att det förr så bekanta hemlivet nu kunde kännas främmande för de återvändande (t.ex. *Kaskö tidning* 14.10.1944: "De vänta kärlek"; *Svenskbygden* nr. 8/1944: "Frontmännens hemkomst"; *Österbottningen* 14.11.1944: "Undan ödets stormar").

De föreliggande breven visar att brevskrivarna var mycket medvetna om att hemkomsten inte nödvändigtvis skulle bli enkel. De förstod att det efter många år i fält fanns en risk att de skulle känna sig främmande för ett liv i det civila. Fältväbel Harry Jansson skrev till sin hustru (10.9.1944) att han inte kunde "tänka [sig] själv i civilt arbete" efter att han varit så länge borta. Till en början levde han också i ovisshet angående sin civila tjänst och var uppenbart lättad efter att han i oktober av sin chef fick beskedet att han skulle få återgå till sitt tidigare arbete (9.10.1944). Sanitetslöjtnant Claës Cedercreutz såg fram emot att få öppna en praktik då han efter ett år skulle vara färdig med sin läkarutbildning, men var samtidigt lite bekymrad över att han efter flera år vid fronten saknade erfarenheter av att behandla civila patienter (4.9.1944, 19.10.1944).

Löjtnant Charlie Rosenberg föreställde sig att det skulle kännas som "ett alldeles nytt liv" för honom att komma hem efter fem år i fält. Han var rädd att han skulle "stå lite handfallen till en början" och bad sin hustru hjälpa honom i vardagen (10.9.1944). Senare på hösten utbrast han förfärat: "Tänk nu en så'n nolla j. kommer att bli. J. kan ju ingenting" (5.11.1944). Förhållandena i landet hade på många sätt förändrats under krigsåren, vilket delvis förklarar varför Charlie Rosenberg upplevde att livet där skulle kännas nytt och främmande för honom. Många av de färdigheter, vanor och rutiner som vid fronten hört till det dagliga soldatlivet skulle inte behövas i det civila. Han hade heller inte hunnit utbilda sig för ett civilt yrke före kriget, men var nu noga med att betona att han ämnade arbeta hårt för sin familj genast då han kom hem (17.9.1944, 19.9.1944, 5.11.1944). Dessutom var det efterlängttade familjelivet och en liten baby något alldeles nytt både för honom och för hans hustru. Lulli Rosenberg antog att det till en början skulle kännas ovanligt att "leva tillsammans som andra gifta människor" och undrade oroligt om han trodde att de skulle gråla mycket (3.9.1944). Längtan efter att få leva som ett äkta par blandades i flera brev med en oro för hur de skulle lyckas i sitt äktenskap. Skulle den grå vardagen nöta på lyckan (Lulli 22.9.1944)? Skulle de tröttna på varandra (Charlie 5.11.1944)? Skulle de försumma varandra då babyn skulle kräva så mycket tid och uppmärksamhet (Lulli 6.10.1944)? Efter ett samtal med en väninna, vars man redan blivit hemförlovad, skrev Lulli om sina farhågor om att verkligheten inte skulle motsvara förväntningarna:

Charlie j. är rädd för en sak. Tror Du att vi hemskt snart blir alltför vana vid [oläsligt ord], och sedan lea på varandra. Det skulle vara gräsligt. J. kom att tänka på det därför att Jean-Harriet ringde idag. När j. talade med henne för en vecka sedan var hon så strålande glad för att hennes Arvi just kommit hem. Idag var hon nere och dyster, och j. riktigt märkte hur hon fick tvinga sej till att låta entusiastisk, och detta bara efter en vecka. Ja kanske det bara var något tillfälligt litet gräl som inte har någon betydelse. Det kan vi nog inte heller komma ifrån, och kanske det annars också skulle bli för mycket av det goda. Nej Gulle j.

Under fortsättningskriget fick soldaterna åka hem på permission ungefär fyra gånger per år. Permissionerna var efterlängtade avbrott i krigets vardag då man fick tillbringa några dagar tillsammans med sina nära och kära. Återfärden till fronten hade dock alltid funnits där som "ett irriterande spöke" (Curt Enroth till Martha 24.9.1943). Då striderna tog slut i september 1944 skulle man äntligen få åka hem för att stanna. På bilden Curt och Martha Enroth i Sibbo på sommaren 1942 (i privat ägo).

hoppas att allt dethär bara varit onödiga farhågor, som vi inte träffar på i verkligheten. Nu vill j. bara glädja mej åt att du snart, snart är här. Älskade, vad livet ändå kommer att bli annorlunda, när vi äntligen får leva det tillsammans i nöd och lust. (Lulli Rosenberg till Charlie 9.11.1944)

Oron för att lyckan inte skulle bestå, var inte obefogad. Antalet skilsmässor ökade kraftigt strax efter kriget och statistiskt sett misslyckades de äktenskap som ingåtts under kriget snabbare än de som varat längre. En förklaring till detta är att flera av de brustna äktenskapen hade ingåtts i all hast under kriget mellan personer som knappt kände varandra (Malinen 2018:113–116). Charlie och Lulli Rosenberg försökte förhålla sig realistiska inför hemkomsten och förbereda sig för eventuella motgångar och besvikelser. Även om farhågorna diskuterades, fick drömmarna, förhoppningarna och glädjen inför hemkomsten större utrymme i parets brev. Nu skulle de ta igen all den tid som gått förlorad för dem (Charlie 29.10.1944).

Översergeant Curt Enroth skrev att han efter alla år av längtan och väntan kände sig lite rädd för att komma hem. Han undrade hur han skulle ”passa in i det hela” och antog att det fanns flera saker som hustrun till en början skulle irritera sig på och att det skulle ta en tid innan dessa ovanor igen var ”bortslipade”. Han tänkte dock att allt kanske skulle ordna sig bara han kom hem och de ”tillsammans [fick] gå den ovissa framtiden tillmötes”. (22.9.1944) Curt Enroth förstod också att det skulle krävas en tid av återanpassning för att lära sig bli civil igen. Efter en långvarig vistelse i den militära miljön vid krigsfronten kan soldaten uppleva att han är oförmögen att åter leva ett normalt vardagsliv i det civila samhället och att det därför skulle det krävas vad Erving Goffman (1991:23) kallar *diskulturation*, det vill säga en ”avträning” och bortnötning av vanor, rutiner och handlingsmönster som skapats i den militära miljön vid fronten. Curt och Martha Enroth hade gift sig år 1938, men deras liv tillsammans hade avbrutits av två krig. De kände sig därför nästan som nygifta (Curt 14.1.1944), men till skillnad från artikelns två nygifta par, är det uppenbart att de förhöll sig något annorlunda till återföreningen. För dem var inte den största frågan hur deras

äktenskap skulle lyckas – hur de i verkligheten skulle passa ihop. I stället låg fokus på hur de skulle lyckas sammanjämka sina liv efter den långvariga separationen så att de kunde ”återgå till vad som varit”.

Alla exempel ovan berättar om att väntan på hemkomsten var förknippad med oro och farhågor samtidigt som den förestående hemkomsten väckte många förväntningar, drömmar och önskingar på livet efter kriget. Ett gemensamt drag i brevväxlingarna är att skribenterna allra mest bekymrade sig för sin egen framtid.¹⁰ Då framtiden tedde sig dyster för landet valde skribenterna att *vända sig inåt* och att i huvudsak rikta in sig på det egna livet och den egna framtiden:

Vad det skall bli underbart när Du äntligen är hemma. Tänk att det är sant. [...] Visst skakar folk på huvudet och anar dystra saker, men kanske de har orätt. Vi, Du och j. har i alla fall med ens fått en framtid att se emot och hoppas på. Snart förverkligas det som vi drömt om under alla dessa år. (Lulli Rosenberg till Charlie 22.9.1944)

Inför hemkomsten är det uppenbart att det allra viktigaste för de brevskrivande paren var att få återförenas och leva ett gemensamt liv. De resonerade att de oberoende av de yttre omständigheterna skulle bli lyckliga bara de fick vara tillsammans. Att i breven särskilt fästa vikt vid det egna framtida livet, bekräftade den nära relationen i en situation där närheten länge varit hotad av den långa påtvingade separationen.

Känslofylld väntan under en brytningstid

Artikeln har behandlat olika uttryck för väntan under den relativt korta period som inföll under höstmånaderna 1944 och som inledes vid eldupphör i början av september. Under denna period togs de första stegen på vägen mot fredstida förhållanden. Veckorna och månaderna under hösten 1944 kan ses som den mest intensiva

och förtätade perioden i övergången till fred – som en omvälvande brytningstid som upptog mycket av brevskrivarnas uppmärksamhet och intresse. Det skarpa avbrottet i krigets vardag gjorde att tiden fylldes med mening och blev något synligt, påtagligt och handgripligt – något som ”kändes” i kroppen. Samtidigt kan höstmånaderna ses som en flyktig tid som relativt fort övergick i en längre och mera utdragen period av återanpassning till ett fredstida samhälle.

Övergången från krig till fred kan betraktas som en ”kulturell förflyttning” mellan två olika världar, som en förflyttning mellan olika tider (krigstid och fredstid), mellan olika platser (front och hemmafront) och mellan sociala positioner (det militära och det civila). Under hösten 1944 blev skribenterna dock fångna i ett mellanrum, i ett tillstånd på tröskeln mellan krig och fred. Den övergripande bilden som breven förmedlar är hur svårt och problematiskt livet i detta mellanrum upplevdes. Den utdragna väntan under ovisshet och i avsaknad av en bestämd tidpunkt att se fram emot, gjorde att väntan att få lämna mellanrumstillvaron på många sätt blev en påfrestande erfarenhet.

Brevet var ett rum där väntan verbaliserades och tog form under den tid de brevskrivande parterna fortfarande levde på olika håll. Breven visar att väntan under hösten blev en socialt delad erfarenhet både bland soldaterna och också mellan soldaten och de närmaste hemma. ”Alla” tycktes leva i ett tillstånd av intensiv och aktiv väntan, som tog sig olika uttryck och väckte olika känslor. Först levde man i spänd och orolig väntan på fredsvillkoren. Därefter övergick väntan i en otålig och rastlös väntan på hemförlovningen, en väntan som på många sätt påverkade upplevelsen av tidens tempo. Väntan var dessutom nära sammankopplad med många förväntningar inför hemkomsten, men också med farhågor inför vad som skulle komma. Väntan under hösten 1944 var därför inte innehållslös eller händelsefattig. Den fylldes av starka och också motstridiga känslor som soldaterna och deras närmaste brevledes försökte hantera.

Brevväxlingarna upphörde då soldaterna hemförlovades på senhösten 1944 och därför berättar de ingenting om hur hemkomsten i verkligheten avlöpte och hur männen upplevde återkomsten till det civila. Att utgå från ett material som kommit till i samtiden ger därför inte tillgång till ett bokslut. Till skillnad från olika typer av biografiska skildringar, förmedlar breven inte återblickande eller tillrättalagda berättelser (jfr Marander-Eklund & Östman 2011). I stället fångar breven tankar, erfarenheter och känslor som verbaliserades i ett här och nu utan kunskap om utgången. Därför kan man genom brevmaterialet få tillgång till den ambivalens, föränderlighet och flyktighet som erfarenheterna och känslorna i hög grad präglades av under den undersökta perioden. I studier där efterkrigstiden granskats ur främst ekonomiska och politiska perspektiv, har blicken oftast svept förbi dessa personliga erfarenheter. Den föreliggande studiens kulturanalytiska perspektiv på väntan – ett vardagligt fenomen som kan tyckas trivialt och irrelevant – har bidragit till att synliggöra ”vanliga människors” erfarenheter av övergången från krig till fred och till att nyansera bilden av den brytningstid som inleddes vid stridernas slut.¹¹

Noter

1 Under senare år har man förutom officiella dokument också börjat använda andra typer av material som underlag för undersökningarna. Det har bland annat samlats in hågkomstmaterial om efterkrigstiden, och genom dessa berättelser har vår kunskap om återgången från krig till fred blivit mera nyanserad (t.ex. Marander-Eklund 2009:22–38).

2 Handskriftsavdelningen vid Åbo Akademi's bibliotek hade upprop i tidningar på 1960- och 1970-talet för att få in krigstida brev och fortfarande doneras nya samlingar till arkivet. Krigstida brev skrivna på finska har samlats in bland annat till Kansanperinteen arkisto (folkminnesarkivet) vid Tammerfors universitet. Det insamlade materialet förblev relativt länge oanvänt och först från slutet av 1990-talet har krigsbrev i större utsträckning börjat användas inom forskningen. Dels har detta att göra med att man inom historievetenskapen främst rörde sig på en makronivå och därför inte fann personliga erfarenheter av kriget intressanta eller ens relevanta. Krigsbreven uppfattades dessutom vara problematiska ur källkritisk synvinkel, eftersom de var underställda postcensur.

3 De ryska trupperna fick order om eldupphör ett dygn senare och därför trädde fullständigt eldupphör i kraft på alla frontavsnitt först den 5 september klockan

sju (Meinander 2009:270–271).

4 Krigsutbrottet i slutet av juni 1941 hade likaså utgjort en brytpunkt i människornas vardag. Man bör dock märka att den mest genomgripande brytpunkten redan hade inträffat då vinterkriget bröt ut den 30.11.1939.

5 Den franska filosofen Gabriel Marcel indelar väntan i en aktiv och en passiv eller ”trög” variant, men hans syn skiljer sig något från min syn, som vuxit fram genom analysen av brev från kriget. Den passiva väntan rymmer enligt Marcel en grundläggande tro på att det man väntar på kommer att inträffa och då är man i stånd att bida sin tid och tålmodigt och utan större oro vänta på resultatet. I aktiv väntan är osäkerhetsmomentet större och därför kräver aktiv väntan att man samtidigt hoppas (Marcel 1967:280, 282).

6 Anita Beckman (2009:16) talar om att väntan kan vara vilande och passiv men också fylld av rörelse och aktivitet. Även om väntan är passiv kan den vara förknippad med en relativt stark tro på att objektet för väntan kommer att inträffa. Brevskrivarna var i princip övertygade om att kriget måste ta slut någon gång, frågan var bara när detta skulle ske (Hagelstam, manuskript).

7 MOT Schildts Finlandssvensk ordbok: ledsamt; ha/få ledsamt (efter) vard. i fsv. = rsv. sakna, längta efter.

8 MOT Schildts Finlandssvensk ordbok: slippa (i finlandssvenskan) = kunna komma, komma, få komma, få tillfälle, få resa (fsv. Slipper du hem till julen?) Slippa i rsv.: undgå, inte behöva, inte behöva göra.

9 Väntetiden är dock aldrig fullständigt ”tom”, man äter, sover, spelar kort, skriver brev, sköter arbetsuppgifter (Brun 2015:28).

10 Historikern Joanna Bourke har gjort samma observation i fråga om amerikanska soldater, som redan under kriget främst engagerade sig i det privata livet medan landets framtid ägnades mindre uppmärksamhet (Bourke 2003:158).

11 Arbetet med artikeln har finansierats av Svenska litteratursällskapet i Finland genom ett forskarstipendium ur Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond.

Käll- och litteraturförteckning

Arkivmaterial

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Handskriftssamlingarna

Samlingen Björkman, släkten

Samlingen Blomqvist, Holger

Samlingen Cedercreutz, Claës och Rita

Samlingen Enroth, Curt och Martha

Samlingen Jansson, Axel Harry

Samlingen Rosenberg, Carl Gustav och Solveig (Lulli)

Dagstidningar och tidskrifter

Kaskö tidning 14.10.1944

Svenskbygden nr. 8/1944

Vasabladet 8.11.1944

Österbottningen 14.10.1944, 9.11.1944, 14.11.1944

Litteratur

Ahmed, Sara, 2014. *The cultural politics of emotions*. Second ed.

Edinburgh: Edinburgh University Press (2004).

Bachtin, Michail 1991. *Dostojevskijs poetik*. Övers. Lars Fyhr & Johan

Öberg. Uddevalla: Anthropolos, (1963, 1972).

Bakhtin, Mikhail 2002. *Speech genres & other late essays*. Ed. Caryl

Emerson & Michael Holquist. Transl. by Vern W. McGee. Austin:

University of Texas Press (1986).

Beckman, Anita, 2009. *Väntan. Etnografiskt kollage kring ett mellanrum*.

Göteborg: Mara förlag.

Bourke, Joanna, 2003. "Going home": The personal adjustment of British

and American servicemen after the war. *Life after death. Approaches to a cultural and social history of Europe during the 1940s and 1950s*.

Ed. Richard Bessel & Dirk Schumann. Cambridge: German Historical Institute & Cambridge University Press.

Brun, Cathrine, 2015. Active waiting and changing hopes. Toward a time

perspective on protracted displacement. *Social Analysis* Vol. 59 (1), 19–37.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, 2007. *När ingenting särskilt händer*.

Nya kulturanalyser. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö:

Glerups.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 2005. Kultur och känsla. *Sociologi i*

dag årg. 35 (1), 7–34.

Gasparini, Giovanni, 1995. On waiting. *Time & Society*, Vol. 4 (1), 29–45.

- Goffman, Erving, 1991. *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London: Penguin Books 1961.
- Griffiths, Melanie B.E., 2014. Out of time. The temporal uncertainties of refused asylum seekers and immigration detainees. *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 40 (12), 1991–2009.
- Hagelstam, Sonja, 2014. *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. (Diss.) Åbo: Åbo Akademi.
- Hagelstam, Sonja (manuskript). *Private conceptions of time and future in wartime correspondences, 1941–44*.
- Hietanen, Silvo, 1992. Aseista mottimetsään – armeijan kotiuttaminen syksyllä 1944. *Kansakunta sodassa* 3. *Kuilun yli*. Hietanen, Silvo (päätoim.). Helsinki: Valtion painatuskeskus & Opetusministeriö.
- Holmila, Antero & Mikkonen, Simo, 2015. *Suomi sodan jälkeen. Pelon, katkeruuden ja toivon vuodet 1944–1944*. Jyväskylä: Atena.
- Horst, Cindy & Grabska, Katarzyna 2015. Introduction. Flight and exile – uncertainty in the context of conflict-induced displacement, *Social Analysis* Vol. 59 (1), 1–18.
- Jeffrey, Craig, 2008. Guest editorial: Waiting. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 26, 954–958.
- Karonen, Petri, 2006. Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa. *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Karonen, Petri & Kerttu Tarjamo (toim.). Historiallinen Arkisto 124. Helsinki: SKS.
- Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria & Karonen, Petri, 2015. Ennen huomispäivää. Toisen maailmansodan päättyminen Suomessa ja Euroopassa. *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Kivimäki, Ville & Kirsi-Maria Hytönen (toim.). Tampere: Vastapaino.
- Kivimäki, Ville, 2015. Hämärä horisontti, avautuvat tulevaisuudet. Suomalaisotilaat ja syksyn 1944 tunnemaisema. *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Kivimäki, Ville & Kirsi-Maria Hytönen (toim.). Tampere: Vastapaino.
- Lennartsson, Rebecka 2010. Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm. *Etnologi, historia och metod. Kulturella perspektiv* Vol. 3 (19), 56–67.

- Malinen, Antti 2018. Marriage guidance, women and the problem(s) of returning soldiers in Finland, 1944–1946. *Scandinavian Journal of History* Vol. 43 (1), 112–140.
- Marander-Eklund, Lena, 2009. ”Kanske den bästa tiden i mitt liv”. Analys av emotioner i ett frågelistmaterial om livet i efterkrigstidens Finland. *Tidsskrift för kulturforskning* Vol. 8 (4), 22–38.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.) (2011). *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlund
- Marcel, Gabriel 1967. Desire and hope. *Readings in existential phenomenology*. Lawrence, N. & D. O'Connor (eds.). New Jersey: Englewood Cliffs.
- Meinander, Henrik, 2009. *Finland 1944. Krig, samhälle, känslolandskap*. Helsingfors: Söderströms & Atlantis.
- Pöysä, Jyrki 2015. *Lähiluvun tieto. Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen*. Kultaneito XVII. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Rotter, Rebecca, 2006. Waiting in the asylum determination process: Just an empty interlude? *Time & Society* Vol. 25(1), 80–101.
- MOT Schildts *Finlandssvensk ordbok*. Charlotta af Hällström & Mikael Reuter (red.). Forskningscentralen för de inhemska språken och Schildts Förlags Ab.
- Schütz, Alfred 1945. The homecomer. *The American Journal of Sociology*, Vol. 50 (5), 369–376.
- Svendsen, Lars Fr. H. 2003. *Långtråkighetens filosofi*. Övers. Ulla-Stina Rask. Stockholm: Natur och kultur.
- Tang, Lijun 2012. Waiting together. Seafarer-partners in cyberspace. *Time & Society* Vol. 21(2), 223–240.
- Turnbull, Sarah 2016. ‘Stuck in the middle’: Waiting and uncertainty in immigration detention. *Time & Society* Vol. 25(1), 61–79
- Vološinov, V. N. 2000. *Marxism and the philosophy of language*. Transl. by Ladislav Matejka & I. R. Titunik. Cambridge: Harvard University Press (1973, 1986).
- Waller, Willard 1944. *The veteran comes back*. New York: The Dryden Press.
- Waterworth, Jayne M 2001. *Living in the light of hope. An investigation into agency and meaning*. (Diss.) Umeå: Umeå Studies in Philosophy.

- Watson, Alex 2006. Self-deception and survival: Mental coping strategies on the western front 1914–18. *Journal of Contemporary History* Vol. 41 (2), 247–268.
- Webb, Darren, 2007. Modes of hoping. *History of the Human Sciences* Vol. 20 (3), 65–83.

Skivsamlingen som artefakt och minneslåda

Hur blir musik bortglömd? Hur blir den återfunnen, ihågkommen? Vilka rutiner och kulturella praktiker styr detta minnande och glömmande? Utgående ifrån en beskrivning av min egen skivsamling av vinyler och cd-skivor och mitt sätt att förhålla mig till skivorna samt även minnena av mina föräldrars samling av gram-mofonskivor, så kallade 78-varvare eller stenkakor, kommer jag att analysera det fält som bildas av de kulturella praktikerna och minnandets/glömmandets processer i samband med detta. Analytiskt fokus kommer att ligga på frågor om musikens lokalisering i rum och i tid. Fältet granskas både ”på ytan” och ”under ytan”. Dikotomier som genereras av ett sådant synsätt blir: synligt/osynligt, bortglömt/ihågkommet, närvaro/frånvaro.

Att närma sig det här fältet ur ett kulturanalytiskt perspektiv innebär att ställa frågor som: vad betyder det att musik blir bortglömd? Varför vill man återuppleva och försöka återuppliva den här musiken? Vad krävs för att artefakten ska komma till liv igen? Kan undersökningen också säga någonting mer generellt om glömske/minnesproblematiken? Kan man, rentav, utgående ifrån glömske-

och minnesprocesserna dra några slutsatser om frågor som gäller självet, medvetandet och det egna identitetsarbetet?

Den metod jag använder utgör en kombination av autoetnografi och kulturanalys av minnes/glömskeprocesser. Det autoetnografiska arbetssättet innebär att kunskapsobjektet utgörs av mitt eget sätt att minnas och glömma, använda, lyssna på och uppleva musiken. Jag undersöker mitt sätt att förhålla mig till min skivsamling och de olika praktiker som jag använder i det arbetet (jfr vad gäller den auto-etnografiska metoden Ehn & Löfgren 2012:95–108 om auto-etnografi, se även Ehn 2011:53–63; Stern & Stewart 2016:257–272).

Genom kulturanalysen utsätter jag mitt sätt att använda inspelad musik för en kritisk distansering granskning i gränslandet mellan det personliga, det sociala, det kulturella och det estetiska. Jag behandlar glömmande och minnande som intimt sammanbundna processer, utifrån tanken, också artikulera av filosofen Paul Ricœur, att ingendera av de två processerna kan förstås utan att också den andra tas med i analysen. Ricœur talar om minnets och glömskans gemensamma praktik och om något han kallar erinringsglömska: ”Å ena sidan konstituerar glömskan till stora delar helt enkelt avigsidan av minnet: att komma ihåg är i stor utsträckning att inte glömma. Å andra sidan är glömskans individuella manifestationer ouppslutligt sammanblandade med dess kollektiva former, så att de mest oroande upplevelserna av glömska, som besatthet, får sina ödesdigra verkningar först på de kollektiva minnens nivå” (Ricœur 2005:540–541).

Jag är född 1947, ett år innan den första vinylskivan lanserades i USA. Grammofonmusiken under mina tidiga barndomsår utgjordes till övervägande del av ”stenkakor”, 78-varvare, fram till dess att vinylskivan, både som singel, EP och LP, tog över marknaden under åren 1954–1957. Vinylskivans era räckte fram till slutet av 1980-talet. Den digitala grammofonskivan, cd:n, lanserades år 1982 och tog under decenniet mer och mer över marknaden för grammofonskivor. På 2000-talet har cd:n alltmer försvunnit, till följd av digitala strömningstjänster. Samtidigt har vinylen som skivformat återkommit i mindre skala.

Bortglömda och sparade skivor

Att förflyttningar av artefakter inom hemmet påverkar glömmandet har etnologen Orvar Löfgren tagit upp i en text där han diskuterar något han kallar *domestic overflows*. Utmärkande för välbärgade västerländska hem är enligt honom en fortgående kamp mot oreda i hemmen på grund av ett konstant tillflöde av nya saker, artefakter. Utgående ifrån geografen Doreen Masseys begrepp *throwntogetherness of everyday life* konstaterar Löfgren att affekter, aktiviteter och materialiteter arbetar tillsammans, stödjande och transformerande varandra.

In such domestic entanglements, stuff, feelings and routines are transformed into new uses or functions. Just think about the ways in which waste, junk and dirt are, in cultural terms, produced by processes such as displacement and recategorization, as in Mary Douglas's classic discussion of dirt as "matter out of place" [...].

Some collections of stuff survive by becoming invisible – domestic driftwood in plain sight on the top of the shelf or in the garage corner but no longer noticed. This state of affairs may survive for a long time. Some of these collections may be defined as "messes", turning into a constant eyesore or provoke feelings of guilt. (Löfgren 2017:1–6)

Som Orvar Löfgren skriver i sin artikel är materialitet och affekt i fall av det här slaget länkade. Det kan betyda att exempelvis gramfonoskivor som ligger bra framme i hemmet har en mycket större chans att bli "heta", det vill säga aktuella, än skivor som av någon anledning är mer svåråtkomliga. Eller omvänt har skivor som inte upplevts som "heta" förpassats ut i periferin, exempelvis i skåphyllor, husets källare eller förvaring på vinden eller i garaget. Det pågår en ständig kamp vad gäller skivorna om utrymme och om synlighet respektive osynlighet.

Antalet skivor i min skivsamling är, när jag skriver detta i augusti 2018, ungefär 3080 vinyler (LP-skivor), 2800 cd-skivor och 80 vinylsinglar. När det gäller mitt eget förhållande till grammfon-skivorna kan jag se att en del faktorer påverkat och påverkar samlandet och minnandet speciellt starkt. En sådan faktor är byten av bostad. Min skivsamplings hemvist kan beskrivas på följande sätt: från en höghusbostad på 1970-talet flyttades den till ett radhus på 1980-talet och vidare därifrån till ett egnahemshus på 1990- och 2000-talet, för att år 2017 återigen hamna i en höghusbostad.

Mitt sätt att förhålla mig till skivorna påverkades av att vi flyttade från radhus till egnahemshus i slutet av 1980-talet. Utrymmet för skivsamlandet blev då betydligt större än tidigare. En förändring åt det andra hållet inträffade när vi flyttade från egnahemshus till lägenhet. Vid flytten gjorde jag mig av med en ansenlig mängd vinyler och cd-skivor, antingen till avfallscentralen Stormossen eller till Röda Korsets loppis. Skivsamlingen minskade med uppskattningsvis en fjärdel av vinylerna och en nästan lika stor andel av cd-skivorna.

En annan faktor som spelar en roll för hur skivorna lyckas hålla sig framme både rumsligt och i mitt medvetande är kopplad den teknologi för avlyssning som står en till buds. När jag någon gång i början av 2000-talet fick en ny skivspelare för vinyler förändrades villkoren för att spela vinylsinglar drastiskt till det sämre. Visserligen kunde skivspelaren fortfarande spela också singlar, men det krävde att man öppnade upp skivspelaren för att kunna ändra hastighet på skivtallriken. I praktiken är detta något jag aldrig har gjort. Därmed har vinylsinglarna försvunnit ur mitt liv som aktivt närvarande. Sommaren 2018 köpte jag en apparat som kan reglera hastigheten på skivtallriken mellan 33 och 1/3 och 45 varv, något som kan tänkas aktivera mitt intresse för vinylsinglarna. I samband med flytten hösten 2017 till lägenhet hade vinylsinglarna förpassats längst bak i en skivhylla tillsammans med cd-skivor och till en av plastlådorna vi använde när vi flyttade. I egnahemshuset hade en ganska stor del av cd-skivorna hamnat i ett par skåp på andra våningen där de packades så tätt att det blev mycket opraktiskt

att ens försöka ta fram en skiva, för att inte tala om att ha någon överblick över skivorna. Att leta efter någon speciell skiva var ett tidskrävande och ofta frustrerande företag.

Sådana rumsliga förflyttningar och förändringar av teknologi tenderar också att förvandlas till temporala förskjutningar och marginaliseringar. Både vinylsinglarna och cd-skivorna har, mer eller mindre tillfälligt, mer eller mindre bestående, förvandlats till något kulturanalytiker beskrivit som minneslådor eller ljudsouvenirer (*sound souvenirs*)¹, dekontextualiserade från sina platser i skivhyllorna. Begreppet memory box² används som ett kulturanalytiskt verktyg i antologin *Memory Boxes, An Experimental Approach to Cultural Transfer in History*. I denna påpekas att:

Since a memory box is a container of memories, or includes material references to memory, it can be a means for cultural transfer not only between borders in a social and geographical sense but also for temporal shifts from the past to the present and from the present to the future. Cultural transfer is often viewed from the perspective of synchronic displacements, but the notion of memory box would also set this synchronic movement into the context of diachronic transfer. (Aali, Perämäki & Sarti 2014:12)

Redaktörerna för boken hänvisar till kulturforskaren Aledia Assmann som påpekat att minnesplatser inte borde studeras enbart på en tidslig, vertikal axel, som något som hör samman med gårdagen och som visar sig ha betydelse för morgondagen. Minnen har också enligt henne horisontella betydelser. Assmann betraktar minnesboxar som objekt i vilka viktiga dokument är förvarade.

Skivhyllorna åstadkommer därmed en tydligare koppling till en fysiskt förnimbar närvaro hos skivorna och kan fungera som ett ankare för minnandet, medan innehållet i plastlådorna med cd-skivor kan beskrivas som en halvt frånvarande närvaro, eller en osynliggjord frånvaro vad gäller de skivorna, dvs dekontextualiserade minneslådor som väntar på att återupplivas, rekontextualiseras.

Men också ordnandet eller bristen på ordnande påverkar starkt skivornas närvaro/frånvaro i vardagen. Före flytten hade jag vinylerna väl ordnade alfabetiskt i sina hyllor för de flesta genrer (pop, rock, jazz, klassiskt, easy listening, finskt, svenskt). Av cd-skivorna var en betydande del genremässigt uppdelade i ett par hyllor i vardagsrummet. Det betydde att åtkomligheten och överblicken överlag både vad gällde vinylor och cd-skivor var god. Det var ganska lätt att hitta en stor del av skivorna. Samtidigt betydde det att de skivor som inte var så lätta att hitta, de vinylor som var osorterade samt vinylsinglarna och de cd-skivor som fanns i skåphyllorna mer eller mindre försvann från min personliga radar. När vi flyttade till lägenhet hösten 2017 ändrades situationen vad gäller skivsamlingen dramatiskt. Vinylerna är visserligen inplacerade i skivhyllorna, men någon bestämd ordning finns (ännu) inte på samlingen. Nästan hälften av cd-skivorna förvaras nu i plastlådor i väntan på att hyllor ska kunna frigöras och lämna plats åt dem. Förutsättningen är dock att skivhyllorna inte helt får ta över inredningen i lägenheten.

Först när skivorna förpassas till Stormossens avfallscentral i Korsholm, vilket vid flytten 2017 gällde en anseelig mängd vinylor och cd-skivor, kan man säga att kampen för synlighet för deras del definitivt är över. Detsamma gäller de skivor jag sålt eller donerat till loppis. Rörligheten vad gäller skivor har också ett direkt samband med mina musikintressen, mitt intresse för olika musikgenrer. Jag betraktar mig musikaliskt vad gäller lyssnande som allätare. Jag gillar musik av de allra flesta slag, från klassiskt till modernt, rock till pop, världsmusik till jazz, finsk och svensk schlager. Men prioriteringarna växlar, intresseinriktningen förändras. Jag har märkt att mitt musikintresse på senare tid fokuserats mer på vissa genrer, klassisk musik (speciellt tidig musik, senromantisk och impressionistisk musik) och jazz, äldre populärmusik (framför allt ragtime, tidig jazz, American Popular Song, brasiliansk choro, argentinsk tango, portugisisk fado) och lätt klassiskt (salongsmusik, brittiskt lätt klassiskt, soundtracks). Det är inte svårt att läsa förändringen som ett resultat av åldrandet, kanske också delvis som ett slags återkomst till den musik som min far gillade i sin ungdom. Det handlade i hans fall om jazz som en del i ett populärt idiom under hans

Sven-Erik Klinkmanns privata skivsamling. Foto: Sven-Erik Klinkmann.

ungdomsår. Mina aktuella musikintressen kan alltså sägas påverka hur skivsamlingen i ett visst ögonblick ser ut, men variationerna i musikintresset ska inte överbetonas. Generellt sett har skivsamlingens utseende inte förändrats särskilt mycket under de senaste 30–40 åren. Jag märker också att jag efter flytten igen mer än tidigare återvänt till den musik jag lyssnade på i min ungdom och mitt tidiga vuxenliv, rock och pop från perioden mellan 1963 och 1980. Det har dock inte nödvändigtvis inneburit att jag lyssnat på de gamla

vinylerna i min samling. Jag har i stället oftast lyssnat på pop- och rockklassikerna på datorn, via youtube, eller via den nya smart-tvn i vardagsrummet.

En viktig faktor vad gäller skivsamlingen har att göra med samarbeten jag haft med författaren Ralf Andtbacka, bland annat i form av ett par radioprogramserier i den svenskspråkiga radiokanalen Vega, om bortglömd musik samt om easy listening och loungemusik. Också den ”pojkgрупп” som han och jag samt två andra likasinnade tillhör spelar en roll vad gäller musiksamlingen och viljan att söka ny och gammal musik. Raati eller Levvyraati, som gruppen kallas, samlas mer eller mindre regelbundet för träffar där vi spelar musik som de andra i gruppen inte ska känna igen och ge poäng åt. På senare tid har antal träffar minskat till en per år.

Skivorna jag minns bäst

Skivsamlingen har en grundstruktur som har att göra med de två huvudformaten, vinyl och cd, där vinylerna ges ett företräde – större hyllor, bättre placering i rummet – men också med min egen historia vad gäller skivsamlingen. Det betyder att de skivor som är äldst i samlingen, de jag skaffat – eller fått – tidigast, äger ett företräde, åtminstone mentalt. Det är de skivor jag minns bäst, paradoxalt nog bättre än många nyare skiva. Min första egna skiva, stenkakan med Bill Haleys Rock Around The Clock som jag fick på min tioårsdag 1957 är den skiva som kanske gjort störst intryck på mig. Den utgör också ingången till det som blivit min skivsamling. Ändå är jag inte längre säker på om jag har kvar skivan i min samling, eftersom jag inte sparade lådan med stenkakor i samband med flytten. Dessutom, då jag inte längre har någon grammfon för 78-varvare har stenkakor inte längre något praktiskt värde för mig vad gäller lyssnande.

Av mina vinyls minns jag allra bäst de jag köpte under senare delen av 1960-talet när jag hade börjat sommarjobba på *Vasabladet*. Jag hade fått en skivspelare och en bandspelare med öppna rullar samt

en transistorradio på vilken jag lyssnade på popprogram i Sveriges radios P 3 – Tio i topp och lite senare Lennart Wretlinds musikprogram med ny pop- och rockmusik från USA.

Jag har kvar de tidigaste vinylsinglarna jag köpt, liksom de första LP-skivorna i min samling. I fråga om LP-skivor gäller det The Beatles, men inte deras allra tidigaste skivor. Jag minns ännu tydligt när jag första gången lyssnade på en Beatles-LP, *With The Beatles* (1963), hos en klasskamrat som hade fått skivspelare tidigare än vad jag själv fick. Den skivan framstår fortfarande för mig som den viktigaste och starkaste Beatles-skivan upplevelse- och erfarenhetsmässigt, även om jag inte äger den i min skivsamling.

Några av de första LP-skivorna jag köpte torde vara Beatles *Help* från 1965, Paul Revere & The Raiders *Midnight Ride* från 1966 och *Cry Like A Baby* med Box Tops från år 1967. Jag minns att min första klassiska vinylskiva har Beethovens femte symfoni på ena sidan och Schuberts Ofullbordade på den andra. Däremot minns jag inte längre namnet på orkestern, dirigenten eller skivmärket på skivan. En av mina tidigaste vinylor är soundtracket till *West Side Story* från 1961, med Leonard Bernstein som dirigent. Av de tidiga vinylsinglarna i min samling minns jag bäst Work Song/La Bamba med Bobby Darin och Desafinado/Samba de uma nota so med Stan Getz och Charlie Byrd.

De här skivorna har en speciell plats i min samling och även i min mentala "minnesbox" vad gäller skivor och skivsamlande. Det är nog de skivor som jag skulle ha allra svårast att göra mig av med. De tidiga skivornas affektiva laddning är alltså avsevärd. Det gäller vidare exempelvis en samlingsskiva med soulgruppen Four Tops från år 1967, liksom den första jazz-LP:n jag minns att jag skaffade, Don Ellis *Tears of Joy* från år 1971. Likaså har den första skivan med min favoritgrupp på 1960-talet – som fortfarande är en favorit – The Beach Boys, *Shot Down Vol. 2* från 1964, en viktig plats i min skivsamling.³ Om skivorna med Beach Boys, inte minst *Pet Sounds* (1966) och *Friends* (1968), var de viktigaste för mig på 1960-talet fick rockgruppen Steely Dan en motsvarande position på 1970-talet. Det gällde speciellt LP-skivorna *Pretzel Logic* (1974),

Katy Lied (1975) och *The Royal Scam* (1976). Inom facket singer-songwriters hade Carole King, Joni Mitchell och Van Morrison en liknande position i min skivsamling. Speciellt Carole Kings *Tapestry* (1971), Joni Mitchells *Blue* (1971) och Van Morrisons *Moon-dance* (1970) blev viktiga skivor för mig i början på 1970-talet. Det var en musik som passade in i mitt liv som ung vuxen, med ett kanske lite mognare identitetsarbete, så som jag uppfattade det då i medlet av 1970-talet.

Min första Byrds-platta, *Turn! Turn! Turn!* från 1965, ser jag fortfarande som en ingång till ett mer ”seriöst studium” av den amerikanska rockmusiken för egen del, en musikform som under några år från ungefär just 1965 till ungefär tio år senare genomgick en explosiv utveckling som också skulle komma att få stor betydelse för hur västvärlden i övrigt uppfattade sig själv och blev uppfattad. Det gällde inte minst under de så kallade Vietnam-åren, med oppositionen mot USA:s krigföring där, som egentligen tidsmässigt (1964–1973) var en parallell till rock-explosionen. Det här intresset fortsatte sedan för min del vad gällde skivsamlingen med anskaffningen av skivor med andra band och artister, framför allt amerikanska, som blev betydelsefulla: The Band, Bob Dylan, Creedence Clearwater Revival, Crosby, Stills, Nash & Young och många fler. Under skoltiden lyssnade jag som nämnts flitigt på min transistorradio på Lennart Wretling i Sveriges P3. Han var stationerad i USA och spelade den nyaste musiken därifrån för svenska lyssnare. Jag spelade också in en del av musiken från radion på min bandspelare, en magnetofon med stora, öppna band, så kallade blandband med favoritlåtar. Blandbanden hade jag länge kvar i en låda i en skrubbe inne i vårt hus, men slängde dem i samband med flytten 2017, kanske framför allt eftersom jag inte längre har kvar min magnetofon. Den försvann i något skede och blev aldrig återfunnen efter det.

Efter att jag blivit anställd som redaktör på *Vasabladet* hösten 1970 hade jag ekonomiskt bättre möjligheter att bygga ut min skivsamling, också med nya genrer som blev viktiga. Det gäller under första hälften av 1970-talet framför allt soulmusik, men även country.

Glömske- och minnesprocesserna

Vad händer när musik blir bortglömd? En skivsamling som den jag har aktualiserar en rad glömske- och minnesprocesser, frågor som handlar om vad det personliga och det kulturella glömmandet egentligen består av, hur man kan få tag på det, vem som glömmet och varför, vilka typer av glömska det existerar och hur relationen mellan minne och glömska kan se ut.

Jag utgår ifrån tanken att glömskeprocesserna kan vara både personliga och kulturella. Litteraturvetaren Markus Huss (2016:403–406) har konstaterat att ljudet som både ett spår eller ett eko efter någonting annat, och en sensorisk, vibrerande men samtidigt övergående materialitet fångar dubbelheten i nuets relation till det förflutna. Han tillägger att det är i erfarenheten av denna dubbelhet som det historiska i fenomenologisk mening visar sig. Också det inspelade ljudet innehåller en dubbelhet, konstaterar Huss. När någonting spelas in finns här både ett ljud som sparats men också ett förflutet här och nu som vi aldrig kan befinna oss i igen. Huss hänvisar till kulturforskaren Thomas Bjørnsten som påpekat att det i ljudupptagningen finns inbyggt en form av nostalgisk ”blick på” eller lyssnande till den förflutenhet som vi aldrig kan röra mer, men som samtidigt blir närvarande, i den mån högtalarmembranet inte enbart är en symbolisk representation av den förflutna ljudet utan faktiskt får ljudet att börja svänga igen. Den här dubbelheten hos det inspelade ljudet, av både sonor frånvaro och närvaro, eller i vissa fall ytterligare dubbleringar av detta, är någonting som man kan iaktta också i filmer och soundtracken till filmer som kan vara inspelade, utspela sig och spelas upp i olika tidsplan. Uppdelningen av tiden i gårdag, nu och morgondag kommer då att kompliceras på sätt som jag kulturforskare försöker förstå.

Vad gäller det personliga glömmandet kan frågeställningarna i viss mån ställas upp på ett lite annorlunda sätt: vad är det jag glömmet?; varför glömmet jag? och; handlar det om artefakterna eller om de mentala processerna eller om båda samtidigt?

Jag kan dra mig till minnes föräldrarnas grammofon, som tillsammans med radion utgjorde en integrerad del i musikanläggningen i mitt föräldrahem, en anläggning som samtidigt också utgjorde en möbel i vardagsrummet, finrummet. Det var en skivspelare som kunde hålla upp ett antal stenkakor i en ställning och släppa ner dem en i taget, en intrikat anordning som märkligt nog så vitt jag kommer ihåg fungerade närmast oklanderligt. Skivspelaren var kopplad till radion som samtidigt fungerade som förstärkare för fonogramavspelnningen.

När jag tänker tillbaka på skivsamlingen i mitt barndomshem är det starkaste minnet något som hände när min yngre bror i barnträdgårdsåldern tillsammans med en kamrat från granngården lekte i vardagsrummet och i en obehagad stund slog sönder en betydande del av mina föräldrars 78-varvare. Det var skivor som framför allt min pappa samlat från bland annat resor han och min mamma gjorde i Sverige där skivmarknaden på 1940- och 1950-talen var betydligt större och mer utvecklad än i Finland. Några av de skivor som förblev oskadade fick jag senare ta hand om i samband med att jag med min familj flyttade till ett egnahemshus utanför Vasa. Eftersom jag inte hade någon skivspelare för ”stenkakor” kom skivorna att hamna i en låda i husets källare där de stod i många år, ända tills vi flyttade till en lägenhet i utkanten av staden. I det skedet hade skivorna, framför allt skivomslagen, blivit så illa åtgångna av fukten i källaren att de i samband med flytten förpassades till Stormossen. Att skivorna hade överlevt så pass länge handlade alltså om ett intresse att bibehålla någonting av skivsamlingen, även om den var starkt decimerad. Det handlade också om just det Orvar Löfgren (2017) påpekade i sin artikel: de kom att sparas på grund av sin osynlighet, där de låg långt inne i husets källare.

Jag har glömt de flesta av titlarna i pappas och mammas skivsamling. De existerar för mig mindre som en minneslåda, mer som en allmän stämningsbild jag har kvar av just den äldre, lättare musiken, en blandning av instrumental, svensk och finsk populärmusik. En skiva jag minns ur samlingen är salongsvalsen *Fascination*, komponerad av italienaren Fermo Dante Marchetti som ett instru-

mentalt stycke 1904. Men jag kommer inte ihåg vilken orkester som spelar den på stenkakan jag en gång hade i källaren. Kanske minns jag just den skivan för att den svarar mot en bild jag gjorde mig av mina föräldrar som ett ungt, romantiskt par i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet. Låten *Fascination* fick då fungera som ett slags bakgrunds- eller stämningsmusik för den typen av känslolågen.

Några skivor jag minns särskilt väl från tiden när jag ännu bodde hemma i början av 1970-talet var de tidiga LP-skivorna jag skaffat med en av mina favoritsångare, Van Morrison: *Moondance*, *His Band and the Street Choir*, *Tupelo Honey*, *Saint Dominic's Preview*. Det som gör att jag minns de skivorna så bra är förutom att jag gillade dem det faktum att min far hade så svårt att acceptera Van Morrisons röst, det var någonting med rösten, skarp och genomträngande, som han upplevde som oerhört irriterande. Skivorna fungerade därmed som en tydlig markör för en djupgående skillnad i två generationers sätt att lyssna på populärmusik.

Det här sättet att minnas kulturella artefakter har utforskats av författarna Georges Perec och Peter Englund, Perec i *Je me souviens* (1978), utgiven på svenska som *Jag minns* (2005), och Englund i *Jag kommer ihåg* (2016). Hos både Perec och Englund handlar det om små minnesfragment i en ocean eller en flod av glömska som de två författarna plockat upp eller fiskat upp. Det är ett minnande som hänför sig, som Perec (2005:82) säger i sin boks *post scriptum*, till en mytisk period, det vill säga barndomen och den tidiga ungdomen, vilket enligt honom också kan förklara att ett minne "objektivt" sett kan vara falskt, men subjektivt ändå kan innehålla någon form av sanning. När han exempelvis minns namnen på de berömda franska tennismusketörerna från mellankrigstiden är bara två av de fyra namnen i hans minnande korrekta.

Mycket hos Englund, liksom hos Perec, handlar om populärkulturen i dess olika former och uttryckssätt. Hos Englund finns minnen av svenska musikartister som Lasse Lönndahl, Carli Tornehave, Snoddas och Lill-Babs, en händelse som Woodstockfestivalen, låtar som *Brev från kolonien*, *Down on the Corner*, *I mina kvarter*, *Ma-*

nolito, *The Lion sleeps tonight* och *Tuff brud i lyxförpackning*. Stilistiskt är låtblandningen i Englunds minnesbilder mycket vid. Det mest utmärkande draget vad gäller hans låtminnen är förutom stilblandningen den starka anakronismen, låtarna har vad gäller deras fortsatta kulturella relevans åldrats mycket olika.

Principen Perec använt sig av när han skrivit sin bok har varit enkel, konstaterar han: ”försök återkalla ett nästan bortglömt minne, oväsentligt, banalt, vanligt, om inte för alla åtminstone för många”. Förutom namnen på bland annat en rad filmstjärnor, biografer och radioprogram minns han också sångerskan Yma Sumac, som han kallar näktergalen från Anderna, vidare sångaren Henri Salvador som spelade in de första franska rock’n’roll-skivorna under namnet Henry Cording. Han minns vidare att sånggruppen The Platters blev indragna i en narkotikaaffär och att det ryktades att sångerskan Dalida var agent för den algeriska frihets- och gerillarörelsen FLN. Perecs minnen kan te sig bisarra, men de kan förklaras med att minnena ofta är förknippade med någonting specifikt, en säregenhet som gör att minnet kommer att fungera utgående ifrån en teknik som brukar kallas ”the art of memory” (Yates 1966). Det betyder att det finns en hake som gör att minnesbilden kan fiskas upp ur det personliga minnet, någonting som gör bilden speciell och/eller har någon koppling till andra personliga minnesbilder.

Varför spelar minnen av låtar, som de Perec och Englund nämner, eller exempelvis det minne jag har av låten *All My Loving* med The Beatles, när jag första gången hörde låten spelad hemma hos en klasskamrat, en så viktig roll vad gäller vårt minnande av ljud och ljudbilder, ljudlandskap? Vad är det som gör att musik, mer än andra ljud, har den här egenskapen att kunna ihågkommas och åtminstone delvis återskapas i medvetandet? Minnet av inspelad musik är, menar neurologen Oliver Sacks i boken *Musicophilia* (2008:51–53), långt viktigare och mer exakt, mer detaljerat än minnet av vardagliga ljud och röster. Enligt Sacks handlar detta om att minnet av musik måste ligga nära ett original, att det måste komma till oss i en fullt konstruerad form. Även om vi lyssnar selektivt och med olika tolkningar och känslor spelar musikens karaktäristika

och struktur, exempelvis tempo, rytm och melodi, en viktig roll vad gäller vår förmåga att minnas den, konstaterar Sacks.

Mina tidiga vinylsinglar är, tror jag, sammankopplade med känslan av en nyvunnen frihet över att ha egna skivor att spela på min grammfon. En säregenhet i min skivsamling är samlingsskivan *All Star Festival*, med sin tillbakablickande estetik och artister som, när skivan gavs ut 1963 av FN:s flyktingkommissariat, inte längre tillhörde de hetaste på poplistorna (det gällde bland andra Bing Crosby, Ella Fitzgerald, Louis Armstrong, Patti Page, Maurice Chevalier och Nana Mouskouri). Skivan tycks ha bidragit till att trigga mitt intresse för äldre populärmusik, detta också genom att den så uppenbart inte tillhör min egen generationsmusik utan mina föräldrars. Hur skivan hamnat i min skivsamling kommer jag inte längre ihåg. På så vis fungerar *All Star Festival*-skivan, trots att den inte tillhör 78-varvarnas tid, som en påminnelse om just det jag annars lätt lyckas glömma, att mina föräldrar hade en för sin tid ganska omfattande skivsamling samt en modern ljudanläggning av god kvalitet utgående ifrån den tidens teknologi.

Identitetsbaserade berättelser?

Jag återvänder till frågan: varför blir musik bortglömd? och; varför vill man återuppleva och återuppliva den bortglömda musiken?

I mitt eget fall kan jag konstatera att jag länge rört mig över ett gränsområde vad gäller populärmusik och annan poplärkultur där olika positioner varierat. Populärmusiken, liksom annan poplärkultur, även filmen, har för mig utgjort ett område där jag kunnat utforska och lära mig mer om olika poplärkulturella fält och även kunnat investera känslomässigt i dessa fält. Jag tycks ha skapat något slags fantasiidentiteter eller identifikationer av mer eller mindre tillfälligt slag som har någonting att göra med mitt livsprojekt som helhet. Kanske handlar det om sätt att ladda upp, aktualisera och ge relevans åt det egna livsprojektet genom en blandning av sökande, skrivande och tänkande i frågor kring musik, artister,

representationer, ikoner och fantiserande. Skivsamlingen hemma samt böcker om musik och film har bidragit till att sporra detta sökande. Jag har betraktat mig som något av en allätare i fråga om musiksmak. Jag har tyckt om det mesta från pop och rock till jazz, klassiskt, världsmusik, blues, soul, country, easy listening och äldre populärmusikaliska genrer. Jag har haft en tydlig känsla av att jag som utforskare av populära musikgenrer och filmer kunnat tilldela mig själv uppgiften att söka spännande, gärna marginell, men även högst populär och "banal" musik. Det har i mitt fall betytt att jag kunnat röra mig mellan olika positioner, som "upptäcktsresande", fan, kritiker, samlare, novis, kulturforskare, författare, allt i syfte att utarbeta mer eller mindre tillfälliga kristalliseringar av för mig berörande, angelägen musik (och filmer)⁴. Här har ingått rörelser mellan skivor, skivbutiker, loppmarknader, skivantikvariat, skivtidningar, böcker, nätaffärer. Rörelsens energi har kanske kommit sig av känslan att området är så ofantligt att det egentligen överstiger den enskilda skivsamlarens förmåga till överblick.

De känslor som för min del har varit allra mest spännande att utforska på populärmusikens område har gällt nostalgi, sentimentalitet och exotism. Det har visat sig att de här känslor komplexen är mycket väl representerade i äldre populärmusik och det är de också i min skivsamling. Genrer där man särskilt tydligt kan finna de här känslorna har i mitt sökande av äldre musik genom åren gällt framför allt amerikansk ragtime, argentinsk tango, portugisisk fado, men också American Popular Song och tidig jazz. Artister som attraherat mig har varit crooners som Al Bowlly och Frank Sinatra, torch singers som Billie Holiday och Ethel Waters, ragtime-kompositörer som Scott Joplin och Artie Matthews, choro-kompositören Ernesto Nazareth, fadosångarna Amalia Rodrigues och Carlos do Carmo, tango-artisterna Carlos Gardel och Astor Piazzolla, den italienska populära sångaren Carlo Buti, jazzbanden Jelly Roll Morton's Red Hot Peppers och McKinney's Cotton Pickers. Hos samtliga har de känslomässiga avtrycken musiken gjort stått i fokus. Nostalgi, sentimentalitet och exotism men också sensualism, existentiell angst, melankoli, livsglädje och upprymdhet har bidragit till den starka resonans musiken har väckt hos mig.

Att jag inte har några personliga minnesbilder av de här artisterna medan de levde och verkade (undantagen är Sinatra och Piazzolla) har jag kunnat motverka genom att de finns inspelade på skiva. Jag har inget minne av Sinatra i föräldrarnas skivsamling, däremot nog av Glenn Miller, Rosemary Clooney och Edmundo Ros. Varför har de blivit glömda? Har de blivit glömda? Många av de här artisterna är i dag bortglömda, men artister som Frank Sinatra, Billie Holiday, Scott Joplin, Carlos Gardel, Astor Piazzolla, Amalia Rodrigues är det inte alls i lika hög utsträckning. Istället fortsätter de att leva kvar i det kulturella minnet, Sinatra nu senast som en 3D-figur i sci-fi-filmen *Blade Runner 2049*. Graden av aktualitet är självfallet också beroende av exempelvis nationella indelningar av det kulturella minnet. En tangosångare som Olavi Virta lever kvar i det kollektiva minnet hos finländarna, men knappast mycket därutöver.

Frågor om närvaro och frånvaro

Att modernitetens förändringstryck inneburit att äldre former av musik, äldre sätt att uttrycka sig musikaliskt kommit att uppfattas som föråldrade kan ses som ett resultat av bland annat de djupgående kulturella förändringar som exempelvis ny teknologi inneburit och innebär. Under mellankrigstiden, en period som redan föregåtts av betydande förändringar och omvälvningar genom tilltagande industrialisering, kommersialisering, urbanisering, ett världskrig och ekonomiska kriser, utvecklade periodens populärmusik känslokomplex som det sentimentala och det exotiska, men även det individualistiska och det romantiska⁵. Allt detta påverkade hur musiken kom att låta, vilka känslolägen den aktualiserade och hur den togs emot av publiken. Exempelvis inspelningsteknologins förändringar, speciellt skapandet av mikrofonen, innebar att sättet att sjunga förändrades radikalt, i en mer intim, känslomässigt mer sensuellt anlagd form. Den amerikanska populärmusikens uppdelningar, framför allt utgående ifrån relationen mellan musikgenre och etnicitet (genrer såsom gospel, blues, jazz, swing och rock),

spelade också en avgörande roll för populärmusikens utveckling på 1900-talet i väst.

Frågan om det identitetsmässiga, detta som i musiksammanhang brukar kallas "the soundtrack of our lives" som är en blandning av kulturellt och personligt minnande, men också personligt och kulturellt glömmande, aktualiserar oerhört komplicerade frågor om kulturella artefakters närvaro och frånvaro. Etnologen Erik Ottoson har i sitt avhandlingsarbete *Söka Sitt. Om möten mellan människor och föremål* (2008:167–168) talat om något han kallar frånvarons materialitet. I samband med det sökande och hittande i butiker och loppisar med mera han analyserat blir frånvaron av det eftersökta en strukturerande princip sammankopplad med driften att hitta någonting. Tillgång och brist blir erfärbara på ett särskilt sätt från sökandets och finnandets horisont, skriver Ottoson. De definierar varandra, konsten att hitta någonting är också konsten att urskilja det tomrum det förhåller sig till, menar han, något som får en särskild vinkling i det serendipiska, oplanerade sökandet, då bristen står klarare först i det ögonblick som det hittade materialiserar sig. Frånvaron länkar samman platser, exempelvis stadsdelar, gör dem till "rundor", "stråk" eller "Modeboulevarder", skriver han.

På ett liknande sätt blir min skivsamling, liksom minnet av mina föräldrars skivsamling, platser där både närvaro och frånvaro vad gäller skivor och musik hela tiden interagerar, stiger och sjunker, utgående ifrån ett spelfält som rymmer både den faktiska verkligheten av skivor i ett nu och minnet av skivsamlingarna. Som folkloristen Seppo Knuuttila (1998:25–31) visat kan nuet teoretiskt sett konstrueras både som ett förflutet nu, ett nu i nuet och ett nu i framtiden. Skivorna och musiken har en komplex, gäckande karaktär som binder samman olika platser, olika tider, olika stämningar. Om man i likhet med Bijsterveld och van Dijk (2009) kallar dem ljudsouvenirer (*sound souvenirs*) kan man hävda att det handlar om både medvetna och omedvetna, beslutsamma och nyckfulla mentala och fysiska rörelser som bidrar till att skapa ett slags helheter i glappet mellan gårdagen, nuet och morgondagen. Detta utrymme kan beskrivas som ingående i den levande människans tid och rum

eller tidsrum. En sådan beskrivning stämmer väl överens med Markus Huss tankar (se ovan) om ljudet som både ett spår eller ett eko efter någonting annat, och en sensorisk, vibrerande men samtidigt övergående materialitet. Rummet består både av ett tomrum och av olika fysiska och mentala material⁶.

I och med att jag fortfarande inte ordnat vinylskivorna i hyllorna enligt något system, exempelvis alfabetiskt eller genremässigt eller som en kombination av de här två strategierna, så som jag hade organiserat skivorna i vårt egna hemshus kommer skivsamlingen att fungera som en vilande resurs där nuet kan sägas ha en karaktär av väntan på att skivsamlingen kanske ska återfå sin mer strukturerade karaktär. Detta vilande och väntande drag kombineras med en tilltagande funktion som en minneslåda, ett minnesförråd, någonting som finns mer i mina minnen, både minnen av hur skivsamlingen fungerade tidigare och minnen av enstaka skivor i samlingen. Den ambivalenta karaktären av artefakter och minneslåda hos skivsamlingen innebär att den äger en potentialitet⁷. Den pekar mot det möjliga eller oförverkligade upplevelsemässigt för min del. Den oavslutade, tillfälliga karaktären hos samlingen efter flytten kan ha någonting att göra med min ålder, känslan av att det som kanske var en mening med samlingen – möjligheten att skjuta upp lyssnandet eftersom jag har skivorna till hands – inte längre har riktigt samma angelägenhetsgrad. Det känns som om det tidsmässiga utrymmet blivit mindre, både teoretiskt och praktiskt, vilket leder till ett ökat krav på prioritering av de egna aktiviteter jag anser vara viktiga. Skivorna i samlingen kommer då att konkurrera med andra aktiviteter, som skrivande, läsande, filmtittande, hushållsarbete, promenader, cyklande och så vidare.

Detta alldagliga och enkla som finns runt omkring mig i form av min skivsamling gör att jag säkerligen aldrig blir klar med den, med den musik den innehåller, de minnen den bär på, de känsloupplevelser samlingen kan generera. För att parafrasera Ludwig Wittgenstein kan man hävda att tingens för oss viktigaste aspekter är fördolda genom sin enkelhet och all daglighet: ”Vi märker inte det som, när vi en gång sett det, är det mest påfallande och starkaste” (Wittgen-

sten 1978:78). Den känslan har jag ofta när det gäller skivorna. De äger en existentiellt tungt vägande karaktär i mitt liv. De är, liksom böckerna och filmerna, mina medvandrare, samtalspartners, ständiga följeslagare, ofta tysta, vilande, frånvarande, men samtidigt materialiserade, möjliga att lyfta fram, upp till ytan, till skivspelaren, kommunicera med, få känslan av ett levtt liv bekräftad.

Post scriptum: i augusti 2018 fick jag äntligen vinylsamlingen ordnad i skivhyllorna genremässigt och alfabetiskt, med följande kategoriseringar: 1. rock och pop, 2. jazz, blues, ragtime, gospel, 3. klassiskt, 4. svenskt, finskt, nordiskt och 5. easy listening, schlager, etnisk musik.

Noter

- 1 Om begreppet *sound souvenirs*, se boken med samma namn, redigerad av Karin Bijsterveld och José van Dijck (2009). Begreppet har redaktörerna hämtat från den kanadensiske kompositören och ljudforskaren Raymond Murray Schafer.
- 2 För ett exempel på en sådan minneslåda, se min text Amélie mellan fantasi och turistisk verklighet (Klinkmann 2003).
- 3 Midsommaren 1970 såg jag och skrev jag som journalistpraktikant på *Vasabladet* med stor entusiasm om Beach Boys. Jag intervjuade även några av medlemmarna, i samband med att gruppen spelade live under midsommarnatten i Parola utanför Tavastehus. Tidningstexten kan ses som ett mått på hur central den gruppen var för mitt eget minnes- och identitetsarbete vad gäller musik.
- 4 Jämför min text *En känslornas resa. Jazzpianisten Alan Pasqua som forskningsobjekt* (Klinkmann 2007).
- 5 Om den urbana stilen inom mellankrigstidens Tin Pan Alley, se Lindberg (2003). Tin Pan Alley är en annan beteckning för det jag kallar American Popular Song.
- 6 För en fiktiv beskrivning av ett sådant minnesrum, se Bo Carpelans beskrivning av moster Viktorias blå katedral i *Urwind* (1993).
- 7 Om begreppet potentialitet, se Agamben (1999).

Käll- och litteraturförteckning

Vinylser i skivsamlingen (ett urval)

- All Star Festival* 1963. United Nations.
The Beach Boys 1964. *Shot Down Vol. 2*. Capitol.
The Beach Boys 1966. *Pet Sounds*. Capitol.
The Beach Boys 1968. *Friends*. Capitol.
Beatles 1965. *Help*. Apple Records.
Box Tops 1968. *Cry Like A Baby*. Bell Records.
The Byrds 1965. *Turn! Turn! Turn!* Columbia.
Darin, Bobby 1962. *Work Song/La Bamba* (vinylsingel). Capitol.
Ellis, Don 1971. *Tears of Joy*. Columbia.
Four Tops 1967. *Greatest Hits*. Tamla Motown.
King, Carole 1971. *Tapestry*. Ode.
Mitchell, Joni 1971. *Blue*. Reprise.
Morrison, Van 1970. *Moondance*. Warner Brothers.
Morrison, Van 1970. *His Band and the Street Choir*. Warner Brothers.
Morrison, Van 1971. *Tupelo Honey*. Warner Brothers.
Morrison, Van 1972. *Saint Dominic's Preview*. Warner Brothers.
Paul Revere & The Raiders 1966. *Midnight Ride*. Columbia.
Getz, Stan & Charlie Byrd 1962. *Desafinado/Samba de uma nota so* (vinylsingel). MGM/Verve.
Steely Dan 1974. *Pretzel Logic*. ABC/Probe.
Steely Dan 1975. *Katy Lied*. ABC.
Steely Dan 1976. *The Royal Scam*. ABC.
West Side Story soundtrack 1961. Columbia.

Litteratur

- Agamben, Giorgio 1999. *Potentialities: Collected essays in philosophy*. Stanford: Stanford University Press.
Bijsterveld, Karin & José van Dijk 2009. Introduction. *Sound souvenirs. Audio technologies, memory and cultural practices*, eds. Bijsterveld, Karin & José van Dijk. Amsterdam: Amsterdam University Press.
Carpelan, Bo 1993. *Urwind*. Helsingfors: Schildts.

- Ehn, Billy & Orvar Löfgren 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerups.
- Ehn, Billy 2011. Doing-it-yourself: autoethnography of manual work. *Ethnologia Europaea* Vol.41, no 1.
- Englund, Peter 2016. *Jag kommer ihåg*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Huss, Markus 2016. Den sjungande kometen: Begäret efter historiens ljud och (re)produktion. *Historiens hemvist. III. Minne medier och materialitet*. Red. Johan Hegardt & Trond Lundemo. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- Klinkmann, Sven-Erik 2003. *Amélie* mellan fantasi och turistisk verklighet. *Kulturella Perspektiv*, 2/2003.
- Klinkmann, Sven-Erik 2007. En känslornas resa. Jazzpianisten Alan Pasqua som forskningsobjekt. *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Hedemora & Möklinta: Gidlunds förlag.
- Knuuttila, Seppo 1998. Menneisyys identiteetin paikkana. *Missä on tässä?* Sakari Hänninen, toim. Jyväskylä: SoPhi, Jyväskylän yliopisto.
- Lindberg, Ulf 2003. Popular modernism? The 'urban' style of interwar Tin Pan Alley. *Popular Music*, Vol. 22, No. 3, 2003.
- Löfgren, Orvar, 2017. Mess: On domestic overflows. *Consumption Markets and Culture*, 20(1) 2017.
- Memory Boxes. An experimental approach to cultural transfer in history 1500–2000*, 2014. Heta Aali, Anna-Leena Perämäki, Cathleen Sarti eds. Bielefeld: transcript Verlag.
- Ottoson, Erik 2008. *Söka sitt. Om möten mellan människor och föremål*. Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Perec, Georges 2005. *Jag minns*. Stockholm: Modernista.
- Ricœur, Paul, 2005. *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Sacks, Oliver 2008. *Musicophilia*. London: Picador.
- Stern, Lesley & Kathleen Stewart 2016. Companion pieces written through a drift. *Sensitive objects. Affect and material culture*. Edited by Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1978. *Filosofiska undersökningar*. Stockholm: Bonniers.
- Yates, Frances 1966. *The art of memory*. London: Routledge.

Kropp

"Vad har tanten på armen?"

Kropp, hälsa och sjukdom i berättelser om diabetes typ 1

Det var ett barn som frågade i matbutiken i kön, hon frågade sin mamma: "Vad har tanten på armen?" och mamman blev helt jätteobekvämt märkte jag, så då tänkte jag att då är det väl bara bäst att svänga sig om och säga att det är en blodsockermätare. Och så visade jag, för jag hade pumpen i byxlinningen, så visade jag att "här ser man", och så var barnet helt jättenöjt och jag tror att mamman var ganska nöjd också. (Saga IF mgt 2017/053)

Vad "tanten", som i den här artikeln kallas Saga, har på armen är en glukosmätande sensor, som kontinuerligt mäter hennes vävnadsglukosvärde och skickar det till insulinpumpen som hon bär i byxlinningen. Saga är en av drygt 50 000 personer¹ i Finland med diabetes typ 1, och hon behandlas med insulinpump eftersom hennes egen bukspottskörtel inte producerar något insulin². Saga var 9 år gammal när hon fick sin diagnos, och är drygt 30 när hon berättar om händelsen i butiken. Mammans uteblivna respons på barnets spontana frågeställning illustrerar den vuxnes reaktion inför en situation, som av möjliga orsaker jag ska återkomma till senare, upplevs obekvämt. När Saga vänder sig om och förklarar vad hon har

på armen blir både mamman och barnet nöjda. Situationen säger någonting om synen på kropp och sjukdom, och citatet för oss in på avsikten med den här artikeln: att undersöka personliga erfarenhetsberättelser om diabetes typ 1. De personliga erfarenhetsberättelserna avslöjar berättarnas relation till kropp, hälsa och sjukdom i förhållande till den kroniska sjukdomen, det vill säga ett kulturellt meningsskapande. I den här artikeln dyker jag under ytan på en sjukdom som inte tar sig fysiska uttryck och därigenom är lätt att hålla dold, men som också i takt med tiden och den medicinteknologiska utvecklingen på området har kommit att materialiseras på kroppen genom fysiskt vårdmaterial, så som Sagas sensor i citatet ovan.

I artikeln analyseras citat från intervjuer som jag har gjort inom ramen för min pågående doktorsavhandling om sjukdomsberättelser om diabetes typ 1 i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. I dem blir såväl det synliga som det dolda, undagömda och osynliga i samband med sjukdomen centralt. För att exemplifiera har citat ur fyra av sammanlagt tjugo intervjuer³ valts ut. I artikeln, liksom i min avhandling, har intervjupersonerna fingerade namn av forskningsetiska skäl (jfr Hytönen & Salenius 2017:84–85). Av samma anledning har ortnamn och namn på sjukhus i citaten anonymiserats. Citaten är hämtade ur det muntliga intervjumaterialet, men för att förenkla läsningen har utsagorna i vissa fall förkortats och förenklats, och utfyllnadsord, upprepningar och hummanden utelämnats. För att anonymisera berättelserna har även dialektala ord som kan kopplas till vissa regioner neutraliserats, men i övrigt är berättelserna återgivna med intervjupersonernas egna ord.

Med avstamp i det osynliga

Eftersom diabetes typ 1 i sig inte tar sig några kroppsliga fysiska uttryck är sjukdomen lätt att hålla dold. Att vara öppen med sin kroniska sjukdom eller att dölja den för omgivningen kan bli ett val som görs, medvetet eller omedvetet. Genom att analysera materia-

let kulturanalytiskt är det möjligt att synliggöra sådant som inte uttalas, och problematisera det som inte sägs (jfr Drakos 2005:124–125). En strategi för att åstadkomma detta, att synliggöra underliggande tankevärldar och värderingar, är att arbeta med dikotomier (polariteter) och tematisering (Ehn & Löfgren 2001:28–29). Genom att upprätta en söklista med termer som uttrycks i polariteter bör man dock vara medveten om att tematiseringen i sig är en kulturprodukt, som inte är allmängiltig utan starkt knuten till det sammanhang den existerar i (se Ehn & Löfgren 2001:29–30).

Forskarens egna erfarenheter kan bidra till att öka medvetenheten och ge en mer ingående reflexiv diskussion kring hur tolkningar av andra människors beteende påverkas av forskarens bakgrund (Ehn & Löfgren 2012:96). År 1992 insjuknade jag i diabetes typ 1, 9 år gammal. Diagnosen har kommit att påverka mitt eget liv, och har på senare år fått mig att som folklorist intressera mig för upplevelser av sjukdom genom personliga erfarenhetsberättelser⁴ (jfr Arvidsson 1998:28–30). Min egen förståelse för hur det kan vara att leva med en kronisk sjukdom ger mig ett inifrånperspektiv som ökar min kännedom om det fält jag undersöker, men som samtidigt kan orsaka en närblindhet inför fältet och materialet. I artikeln använder jag mig därför av ett arbetssätt med drag av autoetnografi, för att bättre kunna belysa sådant som förblir osagt i intervjusituationerna. Med ett autoetnografiskt angreppssätt avser jag användandet av personliga erfarenheter och upplevelser för att undersöka kulturella upplevelser (jfr Holman Jones, Adams & Ellis 2013; Chang 2013). Genom autoetnografi kan jag greppa och använda mig av den dubbla kulturkompetens jag själv besitter, det vill säga att genom inifrånkunskap och kännedom om kontextuella sammanhang och förändringar kunna länka olika nivåer av förståelse till varandra (jfr Allen-Collinson 2013:282). Som Marianne Liliequist uttrycker det: ”Autoetnografen handlar ju om att väva ihop sina egna berättelser med det som man lärt sig som forskare, att utföra en kulturanalys på de egna erfarenheterna” (Liliequist 2012:260).

Reflexivitet och självpositionering (jfr Ehn & Klein 2007:11) är viktiga element i autoetnografi. I detta blir att förstå sig själv, och i

förlängningen sin egen kultur, centrala frågor. Enligt filosofen Peter Winch är att förstå sig själv framför allt att förstå sina egna mentala tillstånd och processer, ”sina tankar, känslor, begär, avsikter och beslut” (Winch 1995:100).

Min förförståelse för mitt forskningsområde påverkar med andra ord forskningsprocessen, direkt eller indirekt, från början till slut. Det kan verka problematiskt, men är inte unikt för kulturvetenskaperna: all slags forskning påverkas på olika sätt av yttre och inre faktorer (jfr Bourdieu 1975). Så länge man är medveten om detta och reflekterar över saken behöver det inte nödvändigtvis vara negativt. Frågeställningar kring vems röst som hörs och vem som har makten att låta röster höras och på vilket sätt är alltid, eller borde åtminstone alltid vara aktuella, inte minst inom forskarsammanhang (jfr Spivak 1988:104). När vi försöker förstå andra överför vi mening på det vi hör och förmedlar vidare, eftersom översättning och förståelse implicerar en process av begripliggörande (Lundahl 2001:127). Min position kan inte hävdas vara fördelaktigare än den skulle vara för en forskare som inte själv har samma sjukdom som studeras, men mitt utgångsläge är ett annat, och klarläggs genom en positionering och problematisering av sammanhanget.

I följande avsnitt belyses materialet genom direkta citat och analys av dessa. Jag använder mig av ett kulturanalytiskt tillvägagångssätt och utgår ifrån begreppsparen synlig och osynlig, privat och offentlig, samt begreppen tid och rum.

Omgivningens blick

Begreppsparen synlig och osynlig för oss in på det inledande citatet, där Saga förklarar för mamman och barnet i butiken att det hon har på armen är en vävnadsglukosmätande sensor. I citatet synliggörs mammans ovilja att besvara barnets fråga. Orsaken kan vara enkel: mamman kanske inte vet vad det är Saga har på armen. Hennes reaktion, att hon blev ”helt jätteobekvämt”, som Saga säger, tyder ändå på att okunskap inte är den enda förklaringen till reaktionen.

I det här sammanhanget kan man fråga sig om det skulle vara lika obekvämt för mamman om barnet hade frågat vad Saga har för mössa eller tröja på sig. Ett sätt att betrakta saken på, är att sensorn är kopplad till Sagas kropp. Vårdmaterialet blir en förlängning av kroppen, och mammans reaktion visar att det inte är accepterat att kommentera okända människors kroppar medan de hör på. Små barn kan ganska ogenerat peka på och prata om andra människors kroppar, men när vi blir äldre blir andras kroppar tabu, åtminstone i vissa sammanhang⁵.

Saga själv uttrycker ingen skam för sin sensor och bär den fullt synlig för omgivningen, vilket ligger i linje med fenomenologen Maurice Merleau-Pontys resonemang om att föremål man vänjer sig vid förkroppsligas och blir en förlängning av kroppen (Merleau-Ponty 2002). Ett annat exempel på objekt som kan förkroppsligas är den vita käppen som synskadade kan använda för att orientera sig i olika miljöer. I någon mån kan sensorn även hävdas göra personen som bär den till en cybernetisk organism bestående av såväl biologisk vävnad som syntetiska delar, i enlighet med Donna Haraways metaforiska cyborgteori (Haraway 2016). Sagas berättelse tyder på att hon förhåller sig till sin kropp som en cybernetisk organism, och att sensorn har accepterats som en förlängning av kroppen. Men alla med diabetes typ 1 har inte samma relation till sitt vårdmaterial som Saga har. Matilda fick sin diagnos vid 40-års ålder, och blev intervjuad bara något år därefter. För henne tog det tid innan hon kände sig bekväm med att använda sitt vårdmaterial offentligt:

Det tog nog länge före jag liksom tyckte att okej, nu. I slutet på året var vårt gäng från jobbet ut på [restaurang] och äta och jag tänkte ”oh no, herregud, vad ska jag äta?” och hit och dit. Nä, jag tänkte att jag gör det, och det var faktiskt första gången som jag [injicerade med spruta] inför dom och dom är ju ändå bra kolleger. Så då satt jag faktiskt under bordduken och doserade och stack in och tänkte att ”okej att nog går vi framåt sakta men säkert”. (Matilda IF mgt2017/069)

Dagens insulinsprutor förekommer i de flesta fall i formen av pennor.
Foto: Maria Holmberg.

Matildas citat pekar på en ovilja att ta sitt insulin inför omgivningens blickar, hon vill inte att sjukdomen ska vara synlig i offentliga rum. Restaurangen utgör en plats där hon föredrar att dölja sin sjukdom från de övriga bordsgästernas blickar. Detta kan förstås med utgångspunkt i Merleau-Pontys resonemang om den objektifierade kroppen under omgivningens blick. Alla som har en kropp kan bli reducerade till objekt av den som betraktar (Merleau-Ponty 2002:193). Omgivningens blickar, och i vissa fall kommentarer, kan exemplifieras med ett utspel från medieprofilen Katrin Zytomierska i podcasten "Mitt i livet"⁶. I avsnittet "Vem fan är Max" menade Zytomierska att det var lika äckligt att se när någon injicerar medicin med en spruta som att applicera en tampong inne i en restaurang. Menstruation och användande mensskydd har i ett historiskt perspektiv kopplats till skam och varit tabubelagt på många sätt (Malmberg 1991), och jämförelsen gör gällande att liknande känslor kan kopplas till insulinsprutan. Zytomierska betonade även kvinnans kroppsform, "jag blir exponerad för hela den här fläskiga magvalken", och menade att handlingen var oacceptabel i offent-

liga rum. Kombinationen av ”jättesprutan” och kvinnans ”jättetjocka mage” hävdar Zytomierska är orsaken till att hon reagerade så starkt. Efter uttalandet följde en medial debatt⁷ där bland andra sångaren och låtskrivaren Hasse Andersson, själv typ 2-diabetiker, samt reportern och programledaren Peter Jihde, typ 1-diabetiker, bemötte Zytomierskas uttalande och förespråkade att diabetes inte ska behöva döljas. Debatten belyser en av de diskurser som finns kring hur vi förväntas bete oss i offentliga utrymmen. Enligt denna diskurs är det inte acceptabelt att visa en bar ”fläskig” mage i samband med intag av medicin, speciellt inte om medicinen injiceras med en spruta.

Vårdmaterialet, i det här fallet insulinsprutan, tillskrivs ett symbolvärde som gör att personer med diabetes kan känna sig manade att dölja injektionsprocessen. Detta åskådliggörs tydligt i det tidigare citatet av Matilda. Hon känner sig inte bekväm med att visa den fysiska sprutan och processen med att injicera insulin på restaurangen, medan hon inte har några problem med att berätta för omgivningen att hon har diabetes i övrigt:

Därför är det bra när dom flesta som jag umgås med vet. Och jag har oftast liksom också [sagt] åt, inte obekanta men såna här vanliga bara: ”ursäkta nu, jag äter banan för att [jag har diabetes]”. Att jag döljer inte det alls. (Matilda IF mgt 2017/069)

Medicinerna som föremål kan ha en större betydelse än den medicinska nyttan, och sprutan laddas med andra värden än de rent medicinska (jfr Hanson 2004:531 & 537). Sprutans symbolvärden får också negativa konnotationer i intervjupersonen Ellens berättande. Ellen fick sin diagnos vid två års ålder och intervjuas när hon är drygt 30 år. Hon berättar om sina erfarenheter av missuppfattningar om insulinsprutan:

Ännu då när jag tog injektioner och var tvungen att ha insulinpenna och så med mig, då tog jag ju mycket insulin. Liksom så där om jag var på restaurang till exempel så tog jag bara upp tröjan, och sen så tog jag mitt insulin och där har man

ju fått många kommentarer. Det är mycket om droger, och då tillrättavisar jag dom och bara säger att ja, jag tror inte dom kommer i färdigfyllda pennor, ännu i alla fall [skratt]. Heroinet har inte riktigt kommit så långt. Nä, men det är mycket missuppfattningar om vad det är. (Ellen IF mgt2017/052)

Ellen har många gånger fått höra att hennes insulinspruta antas ha någonting med droger att göra. Sprutan som symbol får en starkare värdeladdning än medicin som intas i pillerform. Nålen invaderar kroppen och inkräktar på det till synes friska, även om det som överförs via sprutan är en förutsättning för fortsatt synlig hälsa. Sprutan kopplas alltså till någonting skadligt och negativt i form av droger, trots att medicinen som intas via sprutan i det här fallet de facto tvärtom har en positiv och hälsofrämjande inverkan.

Med hjälp av insulinpennor och insulinpumpar injiceras medicinen. Foto: Maria Holmberg.

Den dolda sjukdomen i tid och rum

Det sätt som intervjupersonerna berättar om diabetes typ 1 på kan hävdas påverkas av vad Oscar Pripp kallar den tredje närvarande. Relationen till den samhälleliga kontexten, diskurser om diabetes, samt faktorer som hur intervjupersonerna är vana vid att identifiera sig och bli identifierade, framträder i sättet de besvarar frågorna (jfr Pripp 1999:43). Sagas uttalande om att hon alltid har varit öppen med sin diabetes och inte har gått undan för att injicera insulin, inte ens på restaurang, låter påskina att det finns en förväntan om att hon kanske borde ha dolt sitt vårdmaterial och medicineringsprocessen:

Jag är väldigt öppen med min diabetes. Jag har inte nånting emot att dra upp blusen och visa [skratt] mina kanyler och sensorer. Så det gjorde jag här på ett sektormöte för inte så länge sen. [...] Jag har nog alltid varit öppen, jag har nog alltid mätt blodsocker precis där jag har suttit och jag har nog alltid, alla tider liksom till och med på restauranger stuckit insulin där jag har suttit. Jag har aldrig gått till toaletten och gömt mig. (Saga IF mgt 2017/053)

Sagas konstaterande att hon aldrig har gått och gömt sig visar att hon är medveten om att alla med diabetes typ 1 inte är lika öppna med sjukdomen i offentliga rum som hon är. Ordvalet ”gömt mig” pekar också på att det är ett aktivt val som har gjorts, hon har valt att visa sin sjukdom och att inte gömma sig när hon medicinerar. Saga betonar att hon har tagit sitt insulin utan att gå undan ”till och med på restauranger”, vilket antyder att det finns platser där hon anser att det är mer eller mindre accepterat att ta en spruta. Skillnaden mellan grad av öppenhet i privata och offentliga rum belyses av såväl Sagas citat, som av Matildas:

På restaurang finns det alltid en bordduk, så du är på något vis skyddad. Men det var svårt för mig i början. Jag låste in mig på jobbet till och med i en skrubbe och där stod jag och [injicerade

insulin]. Nu är redan dörren öppen och jag står med ryggen emot. (Matilda IF mgt 2017/069)

I Matildas berättande spelar också platsen en tydlig roll i hur sjukdomen behandlas. Men Matilda utvecklar, i motsats till Saga, en strategi: hon ”skyddar sig” med hjälp av en bordduk i det offentliga rummet. På arbetsplatsen har emellertid gränsen mellan synligt–osynligt med tiden blivit mer utsuddad för Matilda. Hon går undan från det omedelbara offentliga rummet till en mindre offentlig plats, men nu låser hon inte om sig utan väljer att bara stå med ryggen emot omgivningens blickar. Målet för Matilda är dock att nå till en ökad öppenhet och ett minskat döljande av sjukdomen och vården av densamma.

Orsakerna till att dölja en kronisk sjukdom kan vara många. I offentliga rum blir sjukdomen något som kan skilja personen med diabetes typ 1 från andra, vilket även Ellen har erfarit. Hon märkte tidigt att sjukdomen gjorde henne annorlunda, och att hon inte fick vara delaktig på samma sätt som övriga:

Det första diabetesminnet måste vara när jag är, ja, kanske det är närmare skolåldern faktiskt. Då kan jag nog komma ihåg att det var lite jobbigt när alla andra skulle göra vissa saker och jag var tvungen att sitta vid sidan av. [...] Men det är nog det första så där första riktiga [minnet], att jag var annorlunda liksom. (Ellen IF mgt2017/052)

Intervjupersonen Oliver insjuknade som 9-åring, och blir intervjuad i 50-årsåldern. Han döljer fortfarande sin sjukdom i offentliga sammanhang, och det är bara hans närmaste som vet att han har diabetes typ 1, förklarar han i intervjun. Oliver har direkt negativa erfarenheter som en följd av sin typ 1-diabetes:

Sen var jag ju jättemobbad i skolan. [...] Dom kastade frukter på mig, för jag fick ju frukt till mellanmål klockan två, och så fick jag lite annan mat än vad alla andra fick [...] för jag fick ju bättre mat än vad alla andra fick. Sen slutade jag gå dit efter de här

frukterna för att det var jättejobbigt det där. Jag kommer ihåg när dom, ja dom mobbade mig hundra procent. (Oliver IF mgt 2017/062)

Skolkamraternas bemötande av den som är annorlunda på grund av sjukdom leder i Olivers fall till att han inte äter de frukter han egentligen borde för att ta hand om sin diabetes enligt vårdens rekommendationer. Omgivningens kritiska bemötande bär tydligt drag av stigmatisering⁸ av diabetiker som grupp. Sheila Bock har undersökt stigmatisering av personer med diabetes typ 2⁹, och även om hon nämner att personer med diabetes typ 1 inte lika ofta bemöts med samma sorts förutfattade meningar som typ 2-diabetiker (Bock 2012:153), sammanslås de olika diabetessjukdomarna ofta, inte minst i media, under begreppet diabetes, vilket medför att stigmatiseringen kan drabba samtliga som har en diabetes-diagnos.

Såväl Ellen som Oliver berättar om barndomsminnen, händelser som har utspelat sig för flera decennier sedan. Berättandet påverkas av tidens gång, och medför att ett livshistoriskt perspektiv på det upplevda anläggs i berättandet (jfr Arvidsson 1998:23). Intervjuns nutid ställs i relation till dåtid (Arvidsson 1998:31; Koskinen-Koivisto 2017:25–26). Som yngre löste Ellen risken med att uppfattas som annorlunda genom att dölja sin sjukdom. Under årens lopp har hon ändrat sin taktik – inte för att situationen har förändrats, utan för att hon har slutat bry sig om omgivningens åsikter:

Jag har nästan, alltså vad ska vi säga i den övervägande majoriteten av min diabeteskarriär så [skratt] har jag varit ganska tillsluten om det, ganska stängd. Just för att det är så många fördomar och man vet inte hur man ska bemöta dom. Man blir liksom, folk ser på en på ett annat sätt, eller har gjort i alla fall. Nu bryr jag mig inte längre och det är det som är skillnaden. Inte för att min situation har förändrats eller nånting, men det är bara det att jag har insett att om jag ska bry mig om det också då, det blir för mycket. Det är ingen idé, jag kan inte ändra hur dom tänker i alla fall. (Ellen IF mgt 2017/052)

Spänningsfältet mellan det synliga och osynliga genomsyrar berättelsen om bemötandet personen med diabetes typ 1 får av sin omgivning. Den kropp som bär en sjukdom som inte syns utåt får liten – eller ingen – förståelse för sjukdomen. Ellen berättar om sina erfarenheter kring hur den osynligt sjuka kroppen inte får ta plats, i det här fallet på för ändamålet avsedda invalidplatser:

Folk har väldigt förutfattade meningar. På vissa bussar och tåg finns det ju speciella invalidplatser, om man då sätter sig ner där får man kanske ha högt blodsocker eller lågt blodsocker så man känner att man måste sitta ner och det finns ingen annan plats, då får man också både kommentarer och blickar. (Ellen IF mgt 2017/052)

I Finland klassificeras diabetes typ 1 utan komplikationer som en lätt funktionsnedsättning i invaliditetsklasserna 3–5¹⁰. Om man har en kropp med ”normalt” utseende (jfr Nilsson 2007:25, 31), som utåt sett passar in i rådande föreställningar om normalitet, hör den osynligt sjuka kroppen inte hemma på platser avsedda för sjuka. En sjukdom som inte syns med blotta ögat, och vars vårdmaterial inte avslöjar vad som pågår inuti kroppen, får enligt det här resonemanget inte ta den plats sjuka kroppar har tilldelats i offentligheten. I Ellens citat blir omgivningens okunskap och oförmåga att förhålla sig till den osynliga sjukdomen hämmande, eftersom ingen kan se, och därigenom eventuellt nå förståelse för att en person med en till synes frisk kropp inte mår bra. Ellen förklarar sin syn på detta:

Jag tror faktiskt att det skulle vara enklare om det skulle synas nåanstans. För att då får folk en helt annan förståelse. Sen så vet jag inte hur det är att leva med ett synligt handikapp eller en synlig sjukdom, det vet jag ju inte heller hur det är så det kan ju vara att jag har helt fel i min logik. Enligt min logik så tror jag att folk skulle kunna vara beredda i alla fall att visa lite mer vänlighet, lite mer förståelse för att man är sjuk och att man har ett problem, och att man faktiskt är ganska handikappad i sin vardag. (Ellen IF mgt 2017/052)

Ellen betonar vikten av förståelse från omgivningen. Förståelse uppnås i det här fallet genom synlighet, men eftersom sjukdomen inte syns, finns heller ingen förståelse att hämta.

Inre kaos, yttre ordning

Diabetes typ 1 är en sjukdom som kan vara svår att hantera. Trots medicin i form av insulin och vårdmaterial i form av blodsockermätare, sensorer och insulinpumpar, hålls blodsockret inte alltid innanför referensramarna. Att välja hur och när man är öppen med sin sjukdom kan ses som ett sätt att ta kontroll över den sjuka kroppen. I ett tidsperspektiv är det inte så länge sedan diabetes typ 1 var en dödlig sjukdom. År 1922 kom insulinet (Saraheimo 2015:28) som gjorde att personer med sjukdomen överlevde, men fortfarande var risken för följsjukdomar och för tidig död stor. Vården har utvecklats i snabb takt, men ännu idag löper personer med diabetes typ 1 en ökad risk att drabbas av olika allvarliga komplikationer och för tidig död (Rönnemaa 2015:468; Rawshani, Sattar & Franzén et al. 2018). Även om blodsockret inte alltid går att kontrollera kan personen med diabetes åtminstone kontrollera och bestämma vem som får ta del av sjukdomen, och i vilken situation. Att dölja den kroniska sjukdomen kan bli ett sätt att skapa en yttre ordning i det kaos som sjukdomen skapar inuti kroppen (jfr Sachs 1996:20–21). I berättelserna bidrar sjukdomen till en kroppslig oordning som intervjupersonerna försöker behärska. Genom att förhålla sig till omgivningen så att sjukdomen blir synlig på ett önskat sätt, i sådana sammanhang och situationer som väljs av intervjupersonerna själva, återfås kontrollen i någon mån. Detta förfarande är inte unikt för diabetes typ 1; liknande upplevelser av att förhålla sig till omgivningen på ett sätt så att sjukdomen inte ska synas har även uppmärksamrats hos personer med andra kroniska sjukdomar, så som kronisk astma (Hansson 2010:24).

Syftet med bidraget var att undersöka berättelser om erfarenheter av diabetes typ 1. Jag använde dikotomier, eller polariteter, som

kulturanalytisk strategi, synlig – osynlig samt privat – offentlig. De personliga erfarenhetsberättelserna avslöjar berättarnas relation till kropp, hälsa och sjukdom samt det kulturella meningsskapande som pågår i berättandet. Citaten belyser att rum, och också i någon mån tid, påverkar graden av offentlighet och synlighet i intervjupersonernas berättande om hur de förhåller sig till sin sjukdom och sitt vårdmaterial i olika sammanhang.

Matilda överlägger med sig själv om hur mycket av kroppen och sprutan hon kan exponera när hon är på restaurang, och injicerar insulin i skydd av bordduken. Saga drar upp blusen och visar sensorer och kanyler på möten på arbetsplatsen, medan Oliver ständigt håller sin sjukdom under ytan genom att inte berätta för någon utomstående att han har diabetes typ 1. Ellen har gått från att undanhålla sin sjukdom i offentliga sammanhang till att ”bara ta upp tröjan” och injicera insulin. Hur intervjupersonerna presenterar sina kroppar och sin sjukdom i olika situationer och rum förhandlas, både i relation till omgivningen och till den egna uppfattningen om vad som anses acceptabelt. Alla förhåller sig till sjukdom och behandling på olika sätt beroende på olika situationer, vilket innebär en syn på sjukdom som har influerats av såväl valmöjligheter som sociala och kulturella faktorer.

Noter

1 Enligt Institutet för hälsa och välfärd i Finland, <https://thl.fi/fi/web/kansantautit/diabetes/diabeteksen-yleisyys>, 14.3.2018.

2 Vid diabetes typ 1 förstörs betacellerna i de Langerhanska öarna i bukspottskörteln på grund av en autoimmun nedbrytningsprocess, som stegvis leder till att kroppen slutar producera insulin. En person med diabetes typ 1 är fullständigt beroende av insulin, som måste tillföras genom injektioner eller en insulinpump (Saraheimo 2015:15).

3 Arbetet med artikeln har finansierats av Svenska litteratursällskapet i Finland genom ett forskarstipendium ur Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond samt Traditionsvetenskapliga nämndens medel. Intervjuerna som ligger till grund för artikeln finns arkiverade i kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi.

4 Forskningen kring personliga erfarenhetsberättelser har utvecklats av folkloris-

ten Sandra Dolby Stahl, som definierade personal experience narrative som ”the personal narrative is a prose narrative relating a personal experience; it’s usually told in first person and its content is non-traditional (Stahl 1977:20).

5 Medan det på basis av den här situationen inte verkar vara acceptabelt att kommentera kroppar i en mataffär, är det tydligen det på nätet och i sociala medier, där kroppar och utseenden ständigt kommenteras (se Lydecker et al. 2016 & De brún et al. 2014).

6 Podcasten ”Mitt i livet” drivs av Katrin Zytomierska och Malin Gramer. Avsnittet ”Vem fan är Max” sändes första gången 2.3.2018.

7 I *Aftonbladet* 3.3.2018 och 6.3.2018, se källförteckning.

8 Att vara stigmatiserad eller besitta ett stigma, här i betydelsen att avvika på ett icke önskvärt, negativt sätt (Goffman 1971:14).

9 Vid diabetes typ 2 sker en blodsockerstegring som beror på nedsatt insulin-effekt (insulinresistens) och störd insulinutsöndring i bukspottskörteln. Typ 2-diabetes är i merparten av fallen ett led i det metabola syndromet, som karakteriseras av högt blodsocker, högt blodtryck, onormala blodfetter, ökad koagulationsbenägenhet i blodet, bukfetma samt gikt, https://www.diabetes.fi/sv/diabetesforbundet_i_finland/om_diabetes/typ_2-diabetes, 13.8.2018.

10 Enligt Social- och hälsovårdsministeriets förordning (1649/2009) om invaliditetsklassificeringen i enlighet med lagen om olycksfallsförsäkring (608/1948), inkomstskattelagen (1535/1992) och inkomstskatteförordningen (1551/1992) samt *Handbok i personbeskattnings* 2011.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Åbo, Åbo Akademi, Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

Ellen IF mgt 2017/052

Saga IF mgt 2017/053

Oliver IF mgt 2017/062

Matilda IF mgt 2017/069

Elektroniska källor

Diabetesförbundet i Finland 2018. *Typ 2-diabetes*. (online) Hämtat från https://www.diabetes.fi/sv/diabetesforbundet_i_finland/om_diabetes/typ_2-diabetes (13.8.2018)

- Institutet för hälsa och välfärd 2015. "Diabeteksen yleisyys". (online) Hämtat från <https://thl.fi/fi/web/kansantaudit/diabetes/diabeteksenyleisyys> (14.3.2018)
- Meijer, Jakob 2018. "Kvinnaböske' till attack efter Katrin Zytomierskas ord". (online) I *Aftonbladet*. Hämtat från <https://www.aftonbladet.se/nojesbladet/a/ngBXzJ> (3.3.2018)
- Pettersson, Leo & Dahlgren, Stina 2018. "Peter Jihdes bestämda svar: Kommer alltid ta min spruta publikt". (online) I *Aftonbladet*. Hämtat från <https://www.aftonbladet.se/nojesbladet/a/qn7xgL/peter-jihdes-bestamda-svar-kommer-alltid-ta-min-spruta-publikt> (6.3.2018)
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1988. "Can the Subaltern Speak?" (online) Hämtat från http://abahlali.org/files/Can_the_subaltern_speak.pdf (14.3.2018)

Litteratur

- Allen-Collinson, Jaquelyn 2013. Autoethnography as the engagement of self/other, self/culture, self/politics, selves/futures. *Handbook of autoethnography*, eds. Holman Jones, Adams & Ellis. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Arvidsson, Alf 1998. *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Bock, Sheila 2012. Contextualization, reflexivity, and the study of diabetes-related stigma. *Journal of Folklore Research* 49(2).
- Chang, Heewon 2013. Individual and collaborative autoethnography as method. *Handbook of autoethnography*, eds. Holman Jones, Adams & Ellis. Walnut Creek: Left Coast Press.
- De Brún, A., McCarthy, M., McKenzie, K. & McGloin, A. 2014. Weight, stigma and narrative resistance evident in online discussions of obesity. *Appetite* 72.
- Drakos, Georg 2005. *Berättelsen i sjukdomens värld. Att leva med hiv/aids som anhörig i Sverige och Grekland*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro 2007. *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.

- Ehn, Billy & Löfgren Orvar 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerups.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2007. *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Goffman, Erving 1971. *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hanson, Kristofer 2004. Medicinen som fetisch. Den symboliska betydelsen av astma- och allergimedicin. *Socialmedicinsk tidskrift* 6/2004.
- Haraway, Donna 2016. *A cyborg manifesto. Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Holman Jones, Stacy & Adams, Tony E & Ellis, Carolyn 2013. Introduction: Coming to know auto-ethnography as more than a method. *Handbook of autoethnography*, eds. Holman Jones, Adams & Ellis. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Hytönen, Kirsi-Maria & Salenius, Paula 2017. Yhteiskunnallisen etnologisen tutkimuksen eettisiä kysymyksiä. *Yhteiskuntaetnologia*, toim. Outi Fingerroos, Niina Koskihaara, Sanna Lillbroända-Annala, Maija Lundgren. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Liliequist, Marianne 2012. Barndomens tanter. Och några farbröder. *Tanten, vem är hon? En (t)antologi*, red. Liliequist, Marianne & Lövgren, Karin. Umeå: Boréa bokförlag.
- Lundahl, Mikaela 2001. Gayatri Chakravorty Spivak och den andres talan? *Glänta* 1–2/2001.
- Lydecker, J.A., Cotter, E.W., Palmberg, A.A., Simpson, C., Kwitowski, M., White, K., & Mazzeo, S.E. 2016. Does this Tweet make me look fat? A content analysis of weight stigma on Twitter. *Eating and Weight Disorders*, 21 (2).
- Malmberg, Denise 1991. *Skammens röda blomma? Menstruationen och den menstruerande kvinnan i svensk tradition*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Merleau-Ponty, Maurice 2002. *Phenomenology of perception*. London and New York: Routledge.
- Nilsson, Fredrik 2007. Kan man vara kry fast man är ”normal”? En diskussion om övervikt och klass. *ETN. Etnologisk skriftserie* 3.

- Pripp, Oscar 1999. Reflektion och etik. Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus. *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Rawshani. Araz & Sattar, Naved & Franzén, Stefan et.al. 2018. Excess mortality and cardiovascular disease in young adults with type 1 diabetes in relation to age at onset: a nationwide, register-based cohort study. *The Lancet*, 392 (10146).
- Rönnemaa, Tapani 2015. Diabetekseen liittyvät elinmuutokset: ehkäisy ja hoidon mahdollisuudet. *Diabetes*, toim. Pirjo Ilanne-Parikka, Tapani Rönnemaa, Marja-Terttu Saha, Timo Sane. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim.
- Sachs, Lisbeth 1996. *Sjukdom som ordning. Människan och samhället i gränslandet mellan hälsa och ohälsa*. Stockholm: Gedins.
- Saraheimo, Markku 2015. Mitä diabetes on? *Diabetes*, toim. Pirjo Ilanne-Parikka, Tapani Rönnemaa, Marja-Terttu Saha, Timo Sane. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim.
- Saraheimo, Markku 2015. Diabeteksen historiaa. *Diabetes*, toim. Pirjo Ilanne-Parikka, Tapani Rönnemaa, Marja-Terttu Saha, Timo Sane. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim.
- Stahl, Sandra 1977. The oral personal narrative in its generic context. *Fabula* 18.
- Winch, Peter 1995. Kan vi förstå oss själva? *Glänta* 1–2/1995.

"Du skämmer ut mig i mina vänners ögon"

Om en ung kvinnas sexuella
handlingsutrymme på 1980-talet

Agnes och jag sitter i mitt arbetsrum och samtalar om föräldrars reglering av ungas sexuella handlingsutrymme i ungdomstiden, som i hennes fall inföll på 1980-talet. Hon berättar bland annat om hur hennes pappa reagerade då hon aviserade att hon hade för avsikt flytta ihop med sin dåvarande pojkvän. Tanken på att hans dotter skulle vara sambo var för den relativt ålderstigna pappan otänkbart och skamligt. Agnes och jag, som känner varandra från tidigare, skrattar väldigt mycket under intervjuens gång. Skrattet kan förstås bero på många faktorer, men den främsta orsaken kommer sig av att både Agnes och jag uppfattar föräldrarnas övervakning av hennes sexualliv som skrattretande sett ur dagens perspektiv. Det som då uppfattades som tabuerat och skamligt anser vi idag snarast som komiskt. Detta skulle tyda på att värderingarna kring sexualmoral förändrats på dryga 30 år. Men det kan också handla om att det är två medelålders kvinnor som ser tillbaka på en förgången tid, ungdomstiden, med livserfarenhet och en annan tålighet än då vi var unga. Denna artikel baserar sig på intervjun med Agnes och

handlar om på vilket sätt föräldrars inställning till föräktenskaplig sex tar sig uttryck i den.

1960-talet framställs ofta som en brytpunkt i relation till sexuell frihet (t.ex. Lennerhed 1994:9). Ofta får året 1968 symbolisera denna förändring då sedlighetens minskade auktoritet gjorde att skammen kring sexualiteten avtog (t.ex. Bjereld & Demker 2018:92). Sociologen Anthony Giddens omtalar 1960-talet som en tid då en mer tillåtande atmosfär rådde; en sexuell frigörelse som samexisterade med hippie-livsstilen och som mer överensstämde med verkligt sexuellt beteende. Då predikades det sexuell frihet och p-pillret gjorde att kvinnorna kunde njuta av sex utan rädsla för graviditet (Giddens 1994:275; Giddens 2007:359). Ännu på 1950-talet innebar äktenskapet den mest accepterade ramen för köns-
umgänge. Undersökningar visar att ungdomar visserligen också då hade föräktenskapligt sex, trots att sådana förbindelser fördömdes från kyrkligt håll (Lennerhed 1994:69). I min undersökning om hemmafruar på 1950-talet visar jag att unga flickor helst skulle "hålla på sig" och att en ogift mor uppfattades som något mycket skamligt (Marander-Eklund 2014:75). Men inställningen till och normerna kring sex förändrades. Bland annat Kirsi Vainio-Korhonen och Anu Lahtinen (2015:216) skildrar hur talet om preventivmedel och sexualupplysning närmast forsade fram i Finland kring år 1965. Motsvarande utveckling skedde aningen tidigare i Sverige (Bjereld & Demker 2018). Syftet i denna artikel är att analysera hur den sexuella frigörelsen tar sig uttryck i Agnes berättelse om föräldrarnas övervakning av hennes sexuella handlingsutrymme. Centrala frågor är: har den yngre och den äldre generationen anammat den sexuella frigörelsen på samma sätt? och; hur mycket av skammen, det nedtystade och det dolda finns kvar i relationen till sex då hon tänker tillbaka och berättar om sin ungdomstid? Jag kommer att studera om och i så fall på vilket sätt, en föräldrageneration och en yngre generation upplevde denna reglering av sex på ett likartat sätt i relation till skam. Generation, makt, skam och heder är av denna orsak centrala kategorier och teoretiska begrepp i artikeln.

Artikeln har sin utgångspunkt i intervjun med Agnes, som var ung på 1980-talet, och analysen utgår från hur hon berättar om sina föräldrars reglering av hennes sexuella beteende. Jag har således bara tillgång till hennes version av minnet av både hennes och hennes föräldrars reaktioner. I framtiden önskar jag behandla detta forskningstema utförligare och skapa ett större material som underlag för analysen. I denna artikel hoppas jag kunna kartlägga vilka frågeställningar som är centrala och också att presentera äldre studier kring reglering av sexuella praktiker och förändrade inställningar till sexualmoral över tid, specifikt i Finland med en viss jämförelse med förhållandena i Sverige.

Intervjun med Agnes

Intervjun med Agnes gjorde jag sensommaren 2015. Initiativet till den kom från Agnes. Hon hade hört mig offentligt berätta om boken *Att vara hemma och fru – en studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland* (Marander-Eklund 2014). I boken presenterar jag de förhållanden som många hemmafruar levde i, men också den sexualmoral och prydhets som i viss utsträckning kännetecknade 1950-talet. Efter föreläsningstillfället kom Agnes fram till mig och påpekade att det var som om jag hade berättat om hennes liv. Jag blev lite förvånad eftersom hon är född i mitten av 1960-talet, medan de kvinnor som jag intervjuat för hemmafrustudien var födda på 1920- och 1930-talen. Agnes ansåg att jag borde ta itu med hemmafrugenerationens döttrar och studera hur de upplevt regleringen och övervakningen av sex när de var unga. Här måste jag påpeka att det är ganska vanligt att allmänheten har synpunkter på vad en kulturanalytiker borde studera. Ofta har önskemålet med personernas egna erfarenheter att göra, något som de anser är speciellt intressanta. Men sällan har en kommentar av detta slag gjort sådant intryck på mig. Det beror antagligen på att jag kände igen det hon berättade för mig. Även jag hade i min ungdom upplevt att vissa föräldrar övervakade unga, ”ordentliga” tonåriga flickors sexuella beteende, bland annat genom strikta hemkomsttider och

strikt alkoholförbud – något som i sin tur kunde leda till att man ljög om sina förehavande för sina föräldrar eller att man kände sig bevakad. De unga pojkarna övervakades antagligen också i viss utsträckning, men det har jag inte insyn i. En annan orsak till varför jag anser temat är intressant, är att det ligger under ytan på många plan. Dels handlar det om ett i viss utsträckning tabuerat samtalsämne, dels handlar det om något som lätt kan uppfattas som betydelselöst och trivialt men också som en privat familjeangelägenhet. Själv anser jag att ämnet just på grund av detta är värt att lyfta fram.

Agnes och jag kom överens om att göra en intervju. Intervjuschemat tematiserades kring frågor om barndomen, ungdomstiden och sexualitet. Frågorna handlade om hennes upplevelse av familjens uppfostringsideal, friheter och begränsningar under tonårstiden och föräldrarnas attityder kring sex samt eventuell övervakning av den. Förutom dessa frågor ställde jag spontana följdfrågor. Trots att meningen var att hålla sig på en ganska allmän nivå kring värderingar om ungas sexualliv, blev frågorna aningen närgångna. Att jag först nu år 2018 tar mig an denna frågeställning beror på att andra forskningsämnen legat före i kö, men jag har hela tiden haft intervjun med Agnes i bakhuvudet. Att ämnet är relativt närgånget föranleder också en etisk diskussion. Jag har anonymiserat intervjun så mycket det går utan att förlora analytiskt intressanta aspekter. Jag har också diskuterat artikeln med Agnes. Hon har läst den och har accepterat min analys av hennes hågkomster.

Jag gör en kulturanalytisk analys för att förstå temat. Det innebär i detta fall en analys av tillvaron där människors beteende formas av såväl kön, klass och ålder som generation, normer och maktstrukturer. Skam, heder och tabu är kulturanalytiskt intressanta begrepp och är möjliga ingångar till normer kring ett sexuellt beteende. Talet om övervakning av en ung människas relation till sexuellt handlingsutrymme tolkar jag som en kulturell praktik (jfr Ehn & Löfgren 2007:10, 121). Eftersom forskningsfrågan behandlar representanter för två olika generationers syn på sexualmoral och sexuellt agerande känns en analys av motsatspar som en möjlig analysingång (jfr Ehn & Löfgren 2001:28–29, 46–48; Ehn & Löfgren

2012:55). Eftersom jag är folklorist med intresse för berättelser och berättelseanalys kommer jag inte bara analysera vad Agnes berättar utan också hur hon gör det, det vill säga även ha ett narrativt grepp. Här kommer jag att analysera den individuella utsagans relation till omgivande samhällets normer samt i viss utsträckning berättelsens stilistiska dimensioner (Squire 2013:47). Jag kommer även att beakta att det är fråga om ett tillbakablickande material där dået återges med utgångspunkt i nuet (Bauman 1986).

Frihet och begränsningar

I intervjun berättar Agnes¹ om sin uppväxt och de ramar för frihet och de begränsningar som hennes föräldrar satte upp för henne som ung. Här framkommer att hon förväntades vara ”ordentlig”. Jag frågade vad detta ”ordentlig” innebar och det blir bekant att hon förväntades sköta skolgången i god ordning, vilket hon också gjorde. Pappan ansåg det inte önskvärt att hon skulle vara ute och ”svira”. Hon hade fått smaka på alkohol hemma som tonåring som ett sätt att lära sig förhålla sig till den. Detta gjorde att alkohol inte kändes som något speciellt spännande. Agnes förväntades alltså vara skötsam och kunna bete sig i olika situationer. Hon berättar att hon blivit lärd att föra sig i olika sammanhang, det vill säga få en viss önskvärd social kompetens som en del av vuxenblivandet. Det gick till så att pappan tog med Agnes som sin dam på olika sociala tillställningar. Sociologen Beverley Skeggs diskuterar förhållandet mellan respektabilitet, kön och klass och menar att klass är av betydelse i förståelsen av de ramar inom vilka en kvinna kan agera och vilka egenskaper som anses som önskvärda (Skeggs 1999:11–12). Agnes växte upp i en företagarfamilj med stark akademisk anknytning och representerade en övre medelklass, något som hon påpekar att hon förstod först som vuxen. Det här framkom bland annat i att familjen hade städerska trots att mamman var hemmafru, något som omgivningen tolkade som överklassmanér. Mamman blev hemma i samband med att Agnes föddes – något annat skulle ha varit otänkbart (jfr Marander-Eklund 2014:197–199). Att vara or-

dentlig kan uppfattas som ett klassrelaterat och respektabelt sätt att vara. Hon påpekar att delta i fester tillsammans med pappan var en för hennes generation icke-normal och gammaldags väg in i vuxenvärlden. På så sätt var det en fråga om ett konventionellt drag i uppfostran av henne. Att vara ordentlig innebar att hon förväntades hålla ordning inom familjen, det privata men också att kunna föra sig i offentligheten.

Hon presenterar sig som ”gamla föräldrars enda barn”. Hon var ett efterlängtat barn och fick, enligt egen utsago mycket uppmärksamhet samtidigt som hon var ganska skyddad. Agnes återkommer relativt många gånger till detta med att hennes föräldrar, speciellt hennes pappa, var gammaldags. Det framkommer i värden och normer som traderades, men också i hur hon menar att han hade ”noll koll” på ungdomars sätt att vara. Det som var en normalitet för Agnes och hennes vänner var det inte för pappan. Han omtalas som ytterst konservativ. Agnes förklarar detta genom att hon och han inte bara hade en, utan två generationer mellan sig på grund av pappans höga ålder. Etnologen Lena Gerholm diskuterar begreppet generation och menar att man bör göra skillnad på generation som erfarenhet och generation som konstruktion. Generation som erfarenhet är en realitet i form av ålderskohorter, att man lever sina liv samtidigt. Det här innebär inte ändå att livet ter sig likadant för människor i samma ålder, trots man utsatts för samma tidsanda. En viss känsla av samhörighet med generationskamrater har man ändå. Generation som konstruktion innebär en tolkning av likheten på basis av samtidigheten (Gerholm 1993:111–120). I det här fallet innebär Agnes tolkning av generation både en realitet i form av ålder – Agnes pappa kunde åldersmässigt ha varit hennes farfar – men också en tolkning av, i detta fall olikheten mellan Agnes värld och pappans värld.

Relationen till mamman var annorlunda. Hon var mera tillåtande när det gällde att delta i skoldanser, skoldisko eller andra festliga sammanhang. De hemkomsttider Agnes hade var fasta, och här var det ofta sista bussen hem som gällde. Men rubbades tiden för hemkomsten av någon orsak ledde det inte till några större åthävor.

Snarare handlade det om att mamman beordrade sin man att sätta sig i bilen och hämta hem Agnes från festen om hon blev sen. I sitt berättande idealiserar Agnes mamman och är synnerligen medveten om det. Det här beror på att mamman dog när Agnes var ung och efter det var det hennes pappa ensam som satte gränser för hennes frihet. Före det uppfattar hon inte att hon saknade frihet. Hon menar att mamman skulle ha varit mer tillåtande och mindre kontrollerande också då hon var en ung vuxen, men inser att det här kan vara en efterhandskonstruktion. Mamman hade önskat att Agnes skulle ha tagit del av barnavårdsutbildning och gått husmorskurser, samtidigt som universitetsstudier för hennes del var på förhand utstakat. Här var det således frågan om en kombination av ett äldre utbildningsideal som skulle förbereda kvinnan för hennes uppgift som maka och mor, och ett nyare ideal om att få en utbildning som ger henne en trevlig studietid och i förlängningen en försörjning (Schånberg 2004:38–42). Redan på 1970-talet var kvinnornas andel vid universiteten hälften av de studerande i Finland (Nori 2011:73). I valet av utbildning var det inte så väldigt mycket frågan om vad hon själv ville. Barnskötarutbildningen och husmorsskolan blev inte av eftersom mamman dog och utbildningarna inte fanns på hemorten. Däremot yrkade pappan på universitetsstudier för Agnes del som ett sätt att förverkliga mammans dröm. Hon berättar:

Då var det ju liksom bara då [universitetet] som gällde och studier i [studieinriktning] dels för att det var nog det enda jag kunde bra, men också det att jag skulle fullfölja min mammas dröm. Min pappa styrde mig nog väldigt starkt liksom dit, mycket starkt.

Då Agnes blev ensam med sin pappa blev det synnerligen klart för henne att hon förväntades bo hemma under studietiden. Hon uttrycker sig så här om saken:

... det var helt klart sen när min mamma dog, så var det fullständigt klart att ... det gjordes helt klart för mig att det fanns inget annat alternativ än att jag skulle stanna hemma. Jag skulle bo

hemma tills jag hade studerat färdigt. Jag skulle studera vid [universitetet] så att jag skulle kunna [bo hemma]. Att det här med att hitta på att studera någonting som man tyckte att var roligt någon annanstans eller gud förbjude flytta bort hemifrån, det var liksom helt uteslutet.

Trots att jag redigerat citaten har jag här inte strukit de upprepningar hon inledningsvis gör. Att hon tre gånger uttalar att det gjordes klart för henne att hon skulle bo hemma under studietiden menar jag är av betydelse. Hon gör det som ett sätt att förstärka det sagda och få mig som lyssnare att inse att så faktiskt var fallet. Att Agnes blev ensam med sin ålderstigna pappa innebar att hon förväntades ta hand om honom i en viss utsträckning. Hon säger:

Det handlade om honom, det handlade ju inte om mig. Nu förstår jag honom, men då var jag ju alldeles förtvivlad och inte vetat liksom hur jag ska göra för att komma bort. För att slippa det där. Att vakta inte på mig. Låt mig gå, menade jag. Du behöver inte hjälp. Jag vill inte, jag klarar inte av det här. Jag kommer ihåg den där känslan att jag inte klarar av det här.

I intervjun med Agnes framgår att föräldrarna och specifikt pappan hade stort inflytande över henne. Hon kände sig övervakad av pappan. Han var antagligen ganska bortkommen i uppfostrarrollen som kommit över honom i och med att mamman dog. Enligt Anthony Giddens var föräldrars makt över barn obegränsad i en traditionell familj med komplementär arbetsfördelning mellan män och kvinnor (Giddens 2007:376). Denna familjemodell var vanlig inom medelklassen under 1950-talet då kvinnorna var hemmafruar (Marander-Eklund 2014:121). Den familjemodell som Agnes berättar om infaller tidsmässigt aningen senare, men uppvisar drag av den traditionella familjen med klar arbetsfördelning, då mamman var hemmafru och pappan familjeförsörjare. Med makt förstås här en relationell makt som kommer av faderns auktoritetsroll. Enligt Michel Foucault är maktutövning en form av disciplinering som osynliggör makten. Disciplinen medför också kontroll av kroppar som till slut leder till självkontroll (Foucault 1987:237). Makt kan

förstås på många sätt men kan summeras som ”en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande samt uppnå avsedda konsekvenser” (Persson 1991:21). Makten uttrycks genom att pappans intressen kommer i första hand, men också performativt, i direkta påståenden då det görs klart att hon förväntas bo hemma under sin studietid.

Förutom föräldramakt eller föräldraauktoritet handlar det också om pappans heder; något som var både klass- och generationsrelaterat. Socialantropologen Unni Wikan diskuterar begreppet heder och menar att det kopplas till män och manlighet. Kvinnor däremot sammanlänkas med skam och ärbarhet. Den manliga hedern har tagit sig olika uttryck under olika tider, och handlar om mannens anseende och respekt men också om ett ansikte utåt (Wikan 2004:51–56). Trots att pappans övervakning av Agnes kanske var välmenad, som ett sätt att rädda hans heder och hennes ärbarhet, handlar det om att hennes frihet ansågs sekundärt då familjens ansikte utåt utgjorde det primära målet. I detta fall förkroppsligade Agnes detta ansikte utåt.

Agnes gjorde inte motstånd mot övervakningen trots att det gjorde henne förtvivlad. För att få bukt på detta – för att få sin frihet – gifte hon sig med sin pojkvän.

Men att, vi [...] hittade på att, då gifter vi oss då. För det kunde han [pappan] inte hindra, för att han var av den åsikten att är man gift så då bor man inte längre med sina föräldrar. Därför har vi gift oss väldigt unga. Jag var tjugotvå när vi gifte oss. Det var mitt sätt att komma bort, genom äktenskapet.

Socialantropologen Marianne Gullestad omtalar äktenskapet som ett sätt att komma bort från föräldrahemmet och på så sätt skapa sig ett eget hem, i sin studie om norska förhållanden i slutet av 1970-talet (Gullestad 1984:124; se även Danielsen 2002:37). När Agnes berättar om detta använder hon sig av uttrycket ”absurt”. Det absurda i det kan tolkas på två tidsplan. Dels ter det sig absurt att se sig tvungen att vika sig för sina föräldrars önskningsar och ingå

äktenskap istället för att åtminstone en tid bo för sig själv eller vara sammanboende. Det här var i mitten av 1980-talet då samboförhållanden redan var relativt utbredda och som under denna tid uppfattades som en normalitet bland de unga (Giddens 2007:214). En annan sak är att de ungas föräldrar kanske inte alltid tyckte om det, en fråga som relaterar till klass, heder och ärbarhet. Dels är det absurt sett ur dagens synvinkel då samboförhållanden är vanliga². Jag frågar Agnes om hur pappan hade reagerat om hon hade flyttat ihop med sin pojkvän och blivit sambo. Hon svarar med stor emfas:

A: Hur han såg på att vara sambo?

L: Ja.

A: Det är tur att du sitter. Hur var det han sade. Hmm ... vänta nu ... ”Du skämmer ut mig i mina vänners ögon.”

L: ... när du var sambo?

A: Ja, eller när jag skulle bli sambo. [...]

L: Och hur gammal var du då?

A: Tjugo, jag var ju förlovad då redan, tjugo, ja, tjugotre, nja, inte fullt tjugotre.

Enligt pappans uppfattning var sammanboende kopplat till heder och skam, speciellt då inför andras ögon i paritet med det jag skriver om heder ovan.

"Han skulle ha fått sova på soffan" – sex och skam

I intervjun återkommer Agnes flera gånger till att hon hade en skyddad barndom. Även som lite äldre levde hon ett relativt skyddat liv. Hon omtalar sig som mammas och pappas flicka. Hemmet ter sig då som en skyddad plats, medan eventuella faror finns utanför hemmet. Hennes föräldrar var oroliga för att hon skulle dras till ”fel sällskap” eller bli utnyttjad på något sätt. Förhoppningen var att hon inte skulle ”fara illa”. Dels handlar det om vad som är rätt och vad som är fel, dels vad som är kaos och vad som är ordning.

Fel sällskap, bli utnyttjad och fara illa står för kaos medan rätt sällskap (eller egentligen helst inget sällskap alls) och trygghet står för rätt och ordning. Detta hänger samman med en tanke om att en ”ordentlig” flicka skulle ”hålla på sig”. I etnologen Lissie Åströms studie av kvinnors liv under tre generationer framhäver hon att de borgerliga flickorna var under sträng kontroll som syftade till att verka för flickornas framtid genom att de på så sätt skulle kunna få ett ”gott” gifte (Åström 1986:47). Detta gällde 1930-talets Sverige. Sexualiteten skulle kontrolleras och måste förstås i relation till kyrkans krav på sedlighet och äktenskap som en förutsättning för en sexuell relation. (Frykman 1988:123; Saarimäki 2012:160)

Enligt idéhistorikern Karin Johannisson förväntades den borgerliga kvinnan vara sexuellt passiv, medan arbetarflickan framställdes som sexuellt aktiv. På så sätt gestaltas två ytterligheter, oskulden och den frigjorda flickan (Johannisson 1994; jfr Skeggs 1999:203). Tanken om att en ordentlig flicka ”håller på sig” var förhärskande, enligt Anthony Giddens, ännu vid tiden för andra världskriget och ledde till tankar om vad som ansågs vara rätt och fel. En flickas sociala anseende var relaterat till hennes förmåga att tygla sexuella närmanden (Giddens 1995:17). Ett sätt att tygla pojkarnas begär var att prestera ett icke-begär (Franck 2009:42). Tanken om en uppdelning i fina och dåliga flickor, mellan horor och madonnor, har diskuterats i många sammanhang och bygger ursprungligen på en distinktion mellan romantiska och sexuella begär (Saarikoski 2001:125; Koivunen 1995). Trots att den tid som Giddens och många andra talar om inte längre är aktuell i Agnes fall, hade denna tanke då ännu ett visst fotfäste. När Agnes blev myndig uppmuntrades hon till att ha roligt, åka iväg och dansa och över lag ta del av utbudet för de unga. Här finns både en rörelse inåt mot hemmet och ut från hemmet – då med föräldrarnas välvilliga men oroliga blick. Gränserna för kaos och ordning testades inom trygga och kärleksfulla ramar som ett led i vuxenblivandet.

På min direkta fråga om hon upplevde att hennes föräldrar övervakade hennes sexuella debut på något sätt svarar hon blankt nej. Det här innebär inte entydigt att de innehade en liberal inställning

till föräktenskapligt sex. Snarare handlar det om att sex var ett icke-samtalsämne – det låg så att säga under ytan för det som var lämpligt att tala om. Menstruationen däremot var inte ett tabuerat samtalsämne i hennes familj. Snarare var besvären i samband med det något som skulle åtgärdas och här tog pappan en aktiv ställning:

Att han var jätteoroad över att jag har varit så sjuk att jag nästan har spytt alltså och svimmat, att han tyckte att det skulle liksom ses ögonaböj till att det finns någonting som hon kan ta som gör hennes liv lättare, att sådär kan det inte vara. Att det där han har kommit hem och jag har legat som en liksom vit trasa på sängen och det har bara krampat. Att [han hade] frågat att ”vad är det, vad är det med henne” och [mamman svarade] ”hon har fått mens”.

I citatet ovan finns flera berättelseelement som tyder på berättelsens stilistiska och estetiska dimensioner (Hymes 1975:11). Ett sådant stilistiskt element är den direkta anföringen då Agnes återger det som sagts, dessutom förstärkt med hjälp av så kallat historiskt presens som ett sätt att dra lyssnaren in i händelserna (Marander-Eklund 2002:113; Eriksson 1997:142). Det här gör också att Agnes omtalar sig själv i tredje person som om händelsen var återgiven av en utomstående. Här finns komplicerande handling (ligger vit i sängen och krampar) och en upplösning som innebär att handlingen förs till sitt slut (har fått mens) (jfr Labov 1972:362). Det senare framställs snarare som en förklaring än en lösning på problemet.

I intervjun knyter jag an till frågan om övervakningen av den sexuella debuten och frågar om hon tror att det fanns förhoppningar eller något outtalat i den riktningen från hennes föräldrars sida. Hon säger att det antagligen fanns, men att det inte var aktuellt eftersom hon inte hade någon pojkvän i det skedet. Även här återknyter hon till att hon levde ett skyddat liv och att sex inte behöver komma så tidigt i livet. Hon menar i efterhand att det var positivt att få ta det i egen takt. Pojkvänner och övernattande pojkvänner var inte aktuella under tiden då hon gick i skolan. Hon såg sig själv som något av en ”udda fågel” och till och med kanske lite ensam.

Hon berättar att hon under skoltiden inte varit så intresserad av pojkar eller snarare att pojkvänner inte varit aktuella för hennes del. Hon menar att hon ”inte haft pojkarna på rad”. Det skyddade livet ledde till en mer eller mindre medveten kontroll/disciplin som i sin tur ledde till ett icke-begär.

På frågan om vilken inställning hennes föräldrar hade till pojkvänner svarar Agnes på följande sätt:

Jag släpade hem den första pojken vid, skulle det nu ha varit sjutton, arton, någonting sådant. [Det] var inte någon diskussion, men jag tror nog inte att jag ska... Det blev ju aldrig heller aktuellt med övernattande pojkar så länge när mamma levde. Så jag tror inte att det sedan skulle ha [fungerat], han skulle nog ha fått sova på soffan. Att så pass konservativa var mina föräldrar.

Jag återknyter lite senare till frågan om i vilken ålder övernattande pojkar blev aktuella. Agnes skrattar och svarar:

A: [skratt] Pojkar över natten hade jag väl inte... öh... nog har jag nog varit... tjugo säkert. Jo, nitton, tjugo, där... Ja, min nuvarande man, han är nog den första som har varit hemma hos oss över natten, jo.

L: Och det var ändå okej för din pappa sedan då?

A: Jo, så länge han sov i ett annat rum.

L: ... okej.

I citatet framkommer att Agnes är myndig när detta utspelar sig, men ändå har hon sin pappas blick på sig. Han förbehåller sig rätten att vara den som avgör huruvida dottern ska få dela sovrum med sin pojkvän. Det är hans normer och värderingar gällande sexualmoral som beaktas. På så sätt reglerade han hennes sexuella handlingsutrymme inom ramen för det historiskt-kulturella skript som då var aktuellt. Begreppet historiskt-kulturellt skript innebär en förståelse för människans sexualitet som kulturellt fenomen som inbegriper omgivningens förväntningar på individens sexualitet (Giddens 2007:364; jfr Löfgren Mårtensson 2013:79–79). Hon be-

rättar också att pappan inte tillät henne att sova över hos sin pojkvän på grund av att han ansåg det vara skamligt. Detta ledde till att hon kunde vandra hem sent på natten för att vara sin pappa till lags.

Hon fortsätter utan uppmaning från min sida att berätta om en händelse i nutid då Agnes och hennes man umgicks med ett par som är deras goda vänner. De skrattade åt detta med att flick- och pojkvänner sommartid placerades att övernatta i bastukammaren.

Vi har just suttit och skrattat oss halvt fördärvade över det här, alltså faktiskt på riktigt halvt fördärvade. För att hans [vännens] nuvarande fru, när hon första gången kom till deras sommarstuga – och då har de varit i tjugoårsåldern och sällskapat sedan de var femton – så sov hon i bastustugan. Och vadå, sade vi på den här tillställningen, det är väl helt normalt, inte sant? [båda skrattar]. Och vi skrattade oss alla liksom helt fördärvade, att det här är någonting som skulle vara väldigt märkligt i dagens läge. Nå, nog skulle jag nog ha reagerat om någon av våra [barn] skulle ha kommit hem och varit tolv och nu ska jag liksom ligga med den här pojken i den här sängen, så skulle jag nog ha tyckt att de är lite små. Men jag menar, kommer de nu dragande med den där pojken när de är sjutton så, jag menar *so what*, ... det som man kan göra på natten det kan man göra på dagen också. Så.

Denna berättelse, ”mamma bäddade åt honom/henne i bastukammaren” är ett gemensamt berättelsegods för Agnes, hennes man och deras jämngamla vänner. Som varande endast aningen äldre än Agnes har jag hört om flera fall i min omgivning som under motsvarande tid bäddades i olika rum eller till och med olika byggnader då man hälsade på sina blivande svärföräldrar sommartid. Att ett ungt sällskapande par, speciellt om man inte var förlovade, skulle ha sovit tillsammans var otänkbart. Det skulle ha varit opassande, omoraliskt och fel – en gräns som man inte gick över om man inte ville såra sina föräldrar. Agnes omtalar att hennes pappa skulle ”fått nippran” om något sådant blivit aktuellt. Det här var förväntningar som inte uttalades, utan något som de helt enkelt fick räkna ut. Att pappan på detta sätt lade sig i hennes privatliv menar

Agnes och jag samtalar om pojkvänner som fick övernatta på en soffa i bastukammaren. Foto: Jukka Kervinen.

hon var både skenheligt och förödmjukande men blir förståeligt i relation till diskussionen om skam, heder och ärbarhet.

Detta kan ha att göra med klass, att det här var ett tankemönster hos den urbana medelklassen som ansågs ha hade mer att förlora i ärbarhet än andra samhällsklasser (Skeggs 1999). Inom både svensk och finlandssvensk bondekultur har nattfrieri varit en vanlig sedvänja. Den kännetecknades av att de unga fick bekanta sig med varandra nattetid med en (viss) frihet gällande föräktenskapliga samlag. Även här förväntades bonddottern ha ett ärbart giftermål som mål (Frykman 1982:181). Hur utbredd företeelsen att flick- och pojkvänner ännu på 1980-talet inte tilläts sova tillsammans hos föräldrarna var, kan jag inte svara på i detta skede. I min undersökning om hemmafruarna på 1950-talet framkommer både en strikt återhållsam inställning till föräktenskapligt sex, men också en tanke om att det var acceptabelt så länge det inte ledde till oönskade graviditeter. Men på frågan om föräldrarna på 1950-talet skulle ha godtagit att sällskapande par skulle ha sovit tillsammans och på så sätt sanktionerat föräktenskapligt sex har jag inget svar.

Denna era kännetecknas dock av dålig tillgång till preventivmedel och osystematisk sexualupplysning, vilket kunde leda till oplanerade graviditeter som gjorde att de unga blev tvungna att gifta sig för att rädda flickans ära (Marander-Eklund 2014:124). Trots att preventivmedel fanns tillgängligt för de som var unga på 1980-talet, fanns eventuellt tanken kvar hos de ungas föräldrar, att det är bättre att skydda de unga än att vara tillåtande. Eftersom oron för utomäktenskapliga graviditeter var så stor, då när föräldrarna till de som var unga på 1980-talet själva var unga, är det eventuellt inget som de kunde frånga trots att tiderna och tidsandan förändrades. 1950-talet kännetecknades av en nymoralism med en strängt kontrollerad sexualpolitik (Anttila 1988:43). Agnes pappa representerar en generation som åtminstone i detta fall visar upp ett eko från denna nymoralism. Här finns alltså flera, samtidiga förhållningssätt.

Men det kan också vara fråga om att det man inte ser känner man inte till. Med detta menar jag att föräldrarna till de som var unga på 1980-talet med stor sannolikhet visste att deras barn som var unga vuxna var sexuellt aktiva, men att de inte ansåg att det skulle finnas tillfälle till det så länge de var i deras hem. På så sätt kan möjligheten till föräktenskapligt sex – trots att det oftast antagligen bara innebar sömn – kopplas till dikotomin smutsigt och rent. Möjligheten till föräktenskapligt sex innebar symboliskt smuts som föräldrarna önskade värja sig för vid tröskeln till sitt hem. Att sex, speciellt för en flicka, uppfattas som smutsigt kan kopplas till föreställningen om värdet i det orörda och oskuldssfulla, till jungfrumyten (Saarikoski 2001:118). En annan dikotomi är natt och dag. Det är speciellt tillfället till sex nattetid som var oönskat enligt föräldrarna, eller pappan i detta fall. Detta kan tolkas som att nattens mörker ger möjlighet att dölja det som är otillåtet eller åtminstone icke-önskvärt. Nattens mörker blir då ett symboliskt hölje. Det fanns antagligen många olika förhållningssätt till frågan och det är ju inte på något sätt alla i samma generation som var av denna ganska strikta uppfattning. I intervjun framgår att Agnes svärföräldrar som var mycket yngre än hennes pappa hade en annan, mera tillåtande syn på att de unga sov tillsammans.

I citatet ovan understryker Agnes med kraft att de i dagens läge skrattade sig fördärvade åt detta arrangemang på 1980-talet. Från ett nutidsperspektiv kan det te sig komiskt – samtidigt som far- och morföräldragenerationen kanske fortfarande anser att det är opassande. Vi skrattar åt händelsen för att den ter sig absurd, men också av igenkänning. Just så var det då. I citatet finns också ett annat lager av tid, nämligen att Agnes jämför sin ungdomstid med den tid då hennes egna barn var i motsvarande ålder. Hon relaterar här till ett tänkt scenario beträffande sitt agerande gentemot dem. Så som bland annat Ulf Palmenfelt påpekar kännetecknas levnadshistoriskt berättande av en pendelrörelse mellan eller en kontrastering av nuet och dået (Palmenfelt 2017).

Gjorde då inte Agnes motstånd mot sina föräldrar, eller specifikt sin pappa som hade en sådan aversion mot att hon sov hos sin pojkvän eller tanken på hon skulle vara sammanboende? Jodå. Agnes flyttade ihop med sin pojkvän och de bodde ihop en kort tid innan de gifte sig. Gällande pappans reaktion menade hon att ”han fick nog bara ta det”. Hon menar att hennes pappa slussade in henne i ett äktenskap som också annars skulle ha blivit av men inte så tidigt som det blev. Hon hade önskat att bo en tid för sig själv. Hon relaterar till min hemmafrustudie och menar:

Och den biten saknar jag ju helt [att bo för sig själv]. Jag har så att säga precis enligt det här hemmafrumönstret flyttat från barnkammare till barnkammare. Jag har varit dotter i en familj och sedan har jag flyttat och blivit mamma till mina egna barn. Jag har ju inte haft det här mitt eget, dörren med bara mitt namn som jag bestämmer vem som kommer in. Det att allt hänger på mig, finns det toapapper så hänger det på mig, eller finns det inte toapapper. Och det tycker jag skulle, är jätteviktigt för alla.

Forskning om ungdomars sexuella relationer

I detta avsnitt lämnar jag intervjun med Agnes. I stället kommer jag att knyta an till forskning om ungdomars handlingsutrymme gällande sex med fokus på föräldrars inverkan. Detta grepp är medvetet och görs som ett sätt att fördjupa analysen och knyta de erfarenheter som Agnes berättar om till en bredare samhällelig kontext. Människors relation till normer kring sex och framförallt när och hur sexdebuten förväntas ske och sker har sett olika ut under olika tider³. I dagens läge omtalas samhällets inställning till ungdomars sexualitet som liberal (Häggström-Nordin et al. 2009:25). Tidigare var sex ett dolt och ett tabuerat ämne som kringgärdades av förbud. Speciellt de unga flickorna skulle skyddas från sexualitetens faror och lockelser (Lewin & Helmius 1983:1). Både i Finland och i Sverige har det gjorts undersökningar kring människornas relation till sexuallivet.

Sociologen Hans Zetterberg utförde en stor undersökning om sexuallivet i Sverige år 1967. Han talade om ett återhållsamt sexualmönster och avsåg med det en tanke om att samlag medför försörjningsplikt vilket kunde innebära att för- och utomäktenskapliga förbindelser förbjöds⁴. Zetterberg omtalar en förändrad inställning till sexuallivet räknat från 1940-talets slut. Tanken om den förväntade återhållsamheten kom att träda tillbaka som en följd av en kombination av tillgängligheten av preventivmedel och en romantisk kärleksideologi, som kännetecknas av en tanke om att det är acceptabelt att ha sexuellt umgänge som ogift under förutsättning att man är kär i varandra⁵. I Zetterbergs undersökning var en majoritet av de tillfrågade av denna åsikt. En slutsats var att det moraliska förbudet mot föräktenskapligt sex i stort sett hade upphört år 1967 (Zetterberg 1969:19–20). Denna förändring omtalas också i Birgitta Sandströms studie *Den välplanerade sexualiteten* (2001). Tidigare var det kvinnan som hade ansvar för sexualiteten men på 1970-talet byttes förbuden ut mot dialog och samspel. Andra som undersökt svenskers sexuella beteende är sociologerna Bo Lewin och Gisela Helmius i studien *Ungdom och sexualitet*⁶ (1983). De visar att de unga hade möjligheter att skaffa sig tämligen omfattan-

de sexuella erfarenheter utan inblandning av de vuxna. Den sociala kontroll som de vuxna tidigare utövade hade överförts till andra unga, kompisarna. De menar att de unga lämnades ensamma med frågor kring sex (Lewin & Helmius 1986:172–173). I studien fanns inte någon direkt fråga som skulle ha handlat om vuxnas kontroll (Lewin & Helmius 1983:491). Av betydelse är också sociologen Gisela Helmius doktorsavhandling *Mogen för sex?! (1990)*. Här framhålls att de vuxnas oro för de ungas tidiga sexuella erfarenheter leder till kontrollmekanismer. Men hon vidhåller att de unga inte enbart tar intryck hemifrån utan även från skola och kamratgrupper. Kärlek uppfattas som en legitimerande faktor för en sexuell relation då när den unga upplever sig själv som tillräckligt mogen för sex (Helmius 1990:179).

Den andra stora undersökningen kring sexuellt beteende är *Sex i Sverige (1998)*. Nu visar det sig att sex ofta är ett sätt att inleda en kärleksrelation, men också att kärleksideologin fortfarande har starkt inflytande. Här framkommer också en skillnad gällande generationer; den efterkrigstida generationen (födda efter 1945) var mer tillåtande och mer experimenterande i sin relation till sexuella erfarenheter än den tidigare generationen (Lewin 1998). Forskningen är enig om att i slutet på 1960- eller senast på 1970-talet skedde en förändring i de vuxnas övervakning av de ungas sexualitet. Kontroll och moraliska förbud byts ut mot acceptans och frihet.

Hur såg då situationen ut i Finland? Den första stora sexundersökningen i Finland gjordes 1971. Resultatet av denna intervju- och enkätundersökning presenteras i *Suomalaisten sukupuolielämä [Finländarnas sexualliv] (Sievers et al. 1974)*. Forskarna delar in sexualmoralen i absolut, relativ, hedonistisk och dubbelmoral. Inom den absoluta sexualmoralen ses återhållsamhet och kyskhet som eftersträfvansvärt. I undersökningen framkom att nästan alla av de tillfrågade hade sexuella erfarenheter som ogifta, vilket tyder på att den absoluta sexualmoralen inte längre hade fotfäste. Synen på de ungas sexuella förbindelser var också positiv, speciellt då de gällde ett stadgat eller förlovat par. I undersökningen framkom också att män var mer liberala i synen på när en sexuell relation kan

inledas (Sievers et al. 1974:102–104). På 1980-talet gjordes en undersökning specifikt om de ungas mognad inför sexuella relationer. Här framkommer att kärlek uppfattas som en förutsättning för en sexuell relation. Flickorna vägleds mer än pojkarna till återhållsamhet, men forskarna såg också att denna skillnad höll på att minska (Kontula & Meriläinen 1988:123).

Nästa stora sexundersökning gjordes åren 1992–1993 och sammanställdes av Osmo Kontula och Elina Haavio-Mannila (1995); *Suomalainen seksi* [Finländskt sex]. I denna presenteras finländarnas relation till sex generationsvis. De generationer det är fråga om är den återhållsamma generationen (födda på 1910–1930-talen) som efterföljdes av förändringsgenerationen (födda på 1940-talet) och till slut förorts- och utbildningsgenerationen (födda på 1950- och 1960-talen). I den del⁷ av undersökningen som baserar sig på levnadsberättelser framkommer att den äldsta generationen bar på en tystnadens kultur gällande sex. Ett återhållsamt ideal var utbrett speciellt i de två äldre generationernas förhållningssätt. Forskarna talar om en moral som gick ut på att kvinnorna lärdes att inte ge sig hän trots männens inviter, utan i stället att hålla på sig. En kvinna berättar i sin levnadsberättelse om hur hennes mamma sagt åt henne att pojkar inte ska släppas innanför kjolarna, samtidigt som hon då som barn inte ens förstod vad de skulle ha haft där att göra. Denna moralsyn förlorade alltmer sitt grepp (Kontula & Haavio-Mannila 1995:63–181).

Sexuellt handlingsutrymme

När man ser till både de svenska och finländska studierna från denna tid är de ganska samstämmiga. Föräktenskapliga sexuella relationer var i stort sett accepterade på 1980-talet, samtidigt som det framkommer att flickornas övervakades mer än pojkarna i relation till sitt sexuella beteende. Sexualmoralen har förändrats, både i relation till den återhållsamma generationens ideal, men också i relation till idag. Betyder det då att Agnes och hennes erfarenheter

gällande sexuellt handlingsutrymme från denna tid är ett undantag? Det kan jag ännu inte svara på och här behövs en mer ingående forskningsinsats. Men jag anser att de stora sex-undersökningar som gjorts inte i tillräckligt hög grad beaktat *relationen* mellan de olika generationernas sexuella normer och sexualmoral. Jag menar att idealet om återhållsamhet levde kvar i viss utsträckning bland föräldragenerationen till de som var unga på 1960-, 1970- och 1980-talen, vilket kunde leda till att sexuella relationer doldes för dem. Flera sätt att förhålla sig till föräktenskapliga sexuella praktiker fanns således samtidigt. Hur ska vi då förstå 1960-talets sexuella frihet i relation till Agnes erfarenheter? På sikt skedde en förändring i inställning till föräktenskapligt sex, men jag ifrågasätter tanken om att normer och ideal gällande sexuell frihet förändrades väldigt plötsligt. Istället framhåller jag att de unga och de äldre i vissa sammanhang hade olika syn på saken, vilket betyder att olika normer och ideal antagligen fanns parallellt. Tidsandan är inte något entydigt och givet (Arvidsson 2008:158).

Här finns behov av en mer varierad förståelse av sexuellt handlingsutrymme och övervakning av det, men också av upplevelsen av 1960-talet i sig. 1960-talet var kanske inte en så entydig vändpunkt som det ofta talas om, utan det fanns olika, samtida förhållnings-sätt till den så kallade sexuella liberalismen (jfr Kjersén Edström 1990). Vilka var de samhälleliga effekterna av 1960-talets sexuella liberalism och vilken inverkan hade den på individnivå? Även begreppet sex, i detta fall i ett heteronormativt ramverk, bör diskuteras och problematiseras ytterligare. De stora sexundersökningarna hade väldigt mycket fokus på samlag, medan andra sexuella praktiker får mindre utrymme.

I denna artikel har jag analyserat intervjun med Agnes om ett tema som då det begav sig var tabuerat och nedtystad – under ytan. Att så inte är fallet längre antyder bland annat de många skratt som både hon och vi tillsammans åstadkommer. Tanken på att inte tillåtas sova över eller bo tillsammans med sin pojkvän kan ur dagens synvinkel för en del te sig avlägset, medan det för andra är en realitet. Agnes personliga berättelse måste ses i relation till det omgivan-

de samhällets normer och ideal. Detta gör att begrepp som skam, heder, respektabilitet, ärbarhet och makt blir aktuella men också generation, klass och kön. Dessa begrepp vävs intersektionellt in i varandra. Berättelsens stilistiska dimensioner såsom upprepning, användning av historiskt presens, direkt anföring, suckar och skratt understryker det sagda. I berättelsen finns också en pendling mellan flera olika tidsdimensioner. Det är frågan om händelserna på 1980-talet, om tiden då Agnes själv hade tonåriga barn och nutiden samt specifikt tiden då intervjun gjordes. I intervjun skapar Agnes och jag en dialog kring, i viss grad, delade erfarenheter. Intervjun kan sägas utgöra en generationsberättelse i nutid och en annan som situeras i vår ungdom på 1980-talet. I denna dialog är Agnes pappa en part som Agnes kommenterar och också direkt citerar i sin berättelse (jfr Sawin 2004).

Den kulturanalytiska förståelsen av Agnes berättelse innebär en kontrastering av motsatspar. Här framkommer passiv i relation till aktiv, natt i relation till dag, smuts i relation till det rena, kaos i relation till ordning, normalt i relation till icke-normalt, konvention i relation till förändring, och frihet i relation till begränsningar/övervakning. En annan dikotomi som hänger ihop med klass, kön och makt är de förväntningar som tidigare fanns på "ordentliga" flickor som en motsats till "dåliga" flickor, som kan relateras till motsatserna begär och icke-begär. Till syvende och sist handlar det om att man i ett empiriskt material som utgår från individuella levnadsberättelser kan se ett litet spår av, eller ett eko från ett äldre sätt att se på heder, att en flicka helst skulle "stå på sig" i relation till sex. Heder och skam blir i Agnes fall förståeliga när man beaktar relationen mellan generationerna.

Noter

- 1 Materialet är arkiverat under signum IF mgt 2015/092. Citaten är språkligt bearbetade för att underlätta läsningen.
- 2 Enligt Statistikcentralens uppgifter var dryga 20 procent av alla familjer samboförhållanden med eller utan barn år 2013. Motsvarande siffra från 1980-talet var 8 procent (*Finlands officiella statistik* 2013).
- 3 De första undersökningarna som fokuserade på sexuella erfarenheter var de så

kallade Kinsey-rapporterna som behandlar sexuellt beteende i USA på 1940-och 50-talen (Kinsey et al. 1948, 1953).

4 Den här samhällsordningen tog sig uttryck genom bland annat i giftemålsbalcken som gällde från 1700-talet till år 1920.

5 Den romantiska kärleksideologin har fortfarande en stark förankring bland ungdomar. Förutom denna finns en liberal inställning som frikopplar sex från kärlek (Häggström-Nordin 2009:53).

6 En bearbetad version av undersökningen finns publicerad i Bo Lewin & Gisela Helmius: *Ungdom, kärlek och sex. Om ungdomars sexuella liv på 80-talet* (1986). Jag hänvisar till denna version i texten.

7 Kontulas och Haavio-Mannilas FINNSEX-undersökning består av tre delar. Den första baserar sig på ett stort enkätmaterial där material från 1971 jämförs med material från 1992 för att på så sätt få fram förändringar gällande finländarnas sexuella beteende (Kontula & Haavio-Mannila 1993). Den andra behandlar sex i tidningsspalterna (Kontula & Kosonen 1994) och den tredje baserar sig på levnadsberättelser (Kontula & Haavio-Mannila 1995).

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerat arkivmaterial

Åbo, Åbo Akademi, Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, IF mgt
2015/092.

Litteratur

Anttila, Inkeri 1988. Laki ja pornografia. *Tietoiseksi. Tietoa ja näkemyksiä seksuaalipolitiikasta*, (red.) Osmo Kontula et al. Helsinki: Gaudeamus.

Arvidsson, Håkan 2008. Två möten med tidens anda. 1973. *En träff med tidsandan*, (red.) Marie Cronqvist et al. Lund: Nordic Academic press, 149–178.

Bauman, Richard 1986. *Story, performance and event. Contextual studies of oral narrative*. Cambridge: Cambridge U.P.

Bjereld, Ulf & Demker, Marie 2018. *1968. När allt började*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg.

Danielsen, Hilde 2002. *Husmorhistorier. Norske husmødre om menn, barn og arbeid*. Oslo: Spartacus.

- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerup.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2007. *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerup.
- Eriksson, Mats 1997. *Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Finlands officiella statistik (FOS): Familjer [epublikation]. Översikt 2013, 1. Av befolkningen hör 75 procent till familjer. Helsinki: Statistikcentralen [hänvisat: 20.2.2018]. Åtkomstsätt: http://www.stat.fi/til/perh/2013/02/perh_2013_02_2014-11-21_kat_001_sv.html
- Foucault, Michel 1987 [1974]. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Franck, Mia 2009. *Frigjord oskuld. Heterosexuellt mognadsimperativ i svensk ungdomsroman*. Åbo: Åbo Akademi.
- Frykman, Jonas 1982. *Horan i bondesamhället*. Lund: Liber.
- Gerholm, Lena 1993. Generation som erfarenhet och konstruktion. En etnologisk betraktelse. *Femtiotaliser*, (red.) Barbro Blehr. Stockholm: Carlsson, 110–126.
- Giddens, Anthony 1995. *Intimitetens omvandling. Sexualitet, kärlek och erotik i det moderna samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Giddens, Anthony [1994] 2007. *Sociologi*. Lund: Studentlitteratur. 4:e bearb. uppl.
- Gullestad, Mariane 1984. *Kitchen-table society*. Oslo: Universitetsförlaget.
- Helmus, Gisela 1990. *Mogen för sex?! Det sexuellt restriktiverande samhället och ungdomarnas heterosexuella glädje*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Hymes, Dell 1975. Breakthrough into performance. *Folklore, performance, and communication*, (ed.) Dan Ben-Amos & Kenneth S. Goldstein. The Hague: Mouton.
- Häggström-Nordin, Elisabeth et al. 2009. Ungdomars sexualliv. *Ungdomar, sexualitet och relationer*, (red.) Chris Magnusson & Elisabeth Häggström-Nordin. Lund: Studentlitteratur, 51–66.
- Häggström-Nordin, Elisabeth et al. 2009. Inledning. *Ungdomar, sexualitet och relationer*, (red.) Chris Magnusson & Elisabeth Häggström-Nordin. Lund: Studentlitteratur, 19–32.

- Johannisson, Karin 1994. *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedt.
- Kinsey, A C & W B Pomeroy & C E Martin 1948. *Sexual behavior in human male*. Philadelphia.
- Kinsey, A C & W B Pomeroy & C E Martin 1953. *Sexual behavior in human female*. Philadelphia.
- Kjersén Edman, Lena 1990. *I ungdomsrevoltens tid. Svensk ungdomsbok och dess mottagande åren kring 1968*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Koivunen, Helena 1995. *Madonna ja huora*. Helsinki: Otava.
- Kontula, Osmo & Meriläinen, Jouni 1988. *Nuorten kypsyminen seurusteluun ja seksuaalisuuteen*. Helsinki: Lääkintöhallitus.
- Kontula, Osmo & Haavio-Mannila, Elina 1995. *Matkalla intohimoon. Nuoruuden hurma ja kärsimys seksuaalilämäkertojen kuvaamana*. Helsinki: WSOY.
- Kontula, Osmo & Haavio-Mannila, Elina (red.) 1993. *Suomalainen seksi. Tietoa suomalaisten sukupuolielämän muutoksesta*. Helsinki: WSOY.
- Kontula, Osmo & Kosonen, Kari 1994. *Seksiä lehtien sivuilla*. Helsinki: Painatuskeskus OY.
- Labov, William 1972. *Language in the inner city. Studies in Black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Lennerhed, Lena 1994. *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm: Norstedt.
- Lewin, Bo (red.) 1998. *Sex i Sverige*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet.
- Lewin, Bo & Helmius, Gisela 1986. *Ungdom, kärlek och sex. Om ungdomars sexuella liv på 80-talet*. Stockholm: Norstedts.
- Lewin, Bo & Helmius, Gisela 1983. *Ungdom och sexualitet. En sociologisk studie av ungdomars sexuella föreställningar och erfarenheter*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Löfgren Mårtensson, Lotta 2013. *Sexualitet*. Lund: Liber.
- Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Marander-Eklund, Lena 2002. Narrative Style. How to Dramatize a Story. *Arv* 2002, 113–123.
- Nori, Hanna 2011. *Keille yliopiston portit avautuvat? Tutkimus suomalaisiin yliopistoihin ja eri tieteenaloille valikoitumisesta 2000-luvun alussa*. Turku: Turun yliopisto.

- Lewin, Bo et al. (red.) 1998. *Sex i Sverige. Om sexuallivet i Sverige 1996*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet.
- Palmenfelt, Ulf 2017. *Berättade gemenskaper. Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlsson.
- Persson, Anders 1991. *Maktutövningens interna dynamik. Samspel och motsättningar i skola och lönearbete*. Lund: Lunds universitet.
- Saarikoski, Helena 2001. *Mistä on huonot tytöt tehty?* Helsinki: Tammi.
- Saarimäki, Pasi 2012. Aviottoman raskauden ongelma 1800-luvun lopun sisäsuomalaisissa maaseutuyhteisöissä. *Lapsi matkalla maailmaan. Historiallisia ja kulttuurisia näkökulmia syntymään*, (toim.) Pasi Saarimäki et al. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Sandström, Birgitta 2001. *Den välplanerade sexualiteten. Frihet och kontroll i 1970-talets svenska sexualpolitik*. Lund: HLS förlag.
- Sawin, Patricia 2004. *Listening for a life: A dialogic ethnography of Bessie Eldreth through her songs and stories*. Logan: Utah State University Press.
- Schånberg, Ingela 2004. *De dubbla budskapen. Kvinnors bildning och utbildning i Sverige under 1800- och 1900-talen*. Lund: Studentlitteratur.
- Sievers, Kai et al. 1974. *Suomalaisten sukupuolielämä*. Helsinki: WSOY.
- Skeggs, Beverly 1997. *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.
- Squire, Corinne 2013. From experience-centered to socioculturally oriented approaches to narrative. *Doing narrative research*, (eds.) Molly Andrews et al. London: Sage, 47–71.
- Vainio-Korhonen, Kirsi & Lahtinen, Anu 2015. *Lemmen ilot ja sydämen salat. Suomalaisen rakkauden historiaa*. Helsinki: WSOY.
- Wikan, Unni 2004. *En fråga om heder*. Ordfront.
- Zetterberg, Hans 1969. *Om sexuallivet i Sverige*. Stockholm: SOU 1969:2.
- Åström, Lissie 1986. *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*. Malmö: Liber.

Längtan efter förståelse, oro för missförstånd

Intervjuaren som den nödvändiga andra

En dag ringde en äldre kvinna till mig. Hon presenterade sig, och undrade om jag kom ihåg henne. Jag kände genast igen rösten fastän det hade gått tio år sedan vi träffats. Det var Tilde, en av de kvinnor jag hade intervjuat för min doktorsavhandling, och jag hade lyssnat på den inspelade intervjun otaliga gånger när jag transkriberade och analyserade det hon berättade om sin tid som lotta. Till min bestörtning talade hon nu om för mig hur besviken hon var över hur jag hade använt hennes berättande, och hon ville under inga som helst omständigheter medverka i någon ytterligare forskning. Hennes upplevelse av min avhandlingstext tog mig på sängen, eftersom jag hade vant mig vid att få höra om hur intressant det varit att få ett personnära perspektiv på erfarenheter från kriget. Jag grunnade länge över detta – varför blev Tilde så upprörd?

Kulturvetare som gör etnografiska intervjuer tror kanske att de som intervjuas i huvudsak känner sig glada över att ha blivit tillfrågade och rent av stolta över att vara utvalda i ett forskningssammanhang. Att intervjupersoner kan vara nervösa, vet vi också, och kanske att de kan oroa sig för att inte kunna svara på frågorna eller i övrigt

bekymra sig för att de inte ska ha något särskilt att berätta. Dessa antaganden speglar föreställningar om vetenskap, och visar att vetenskap uppfattas som något viktigt, och som något som handlar om fakta och/eller det särpräglade. Dessa känslor inför intervju-situationen kan vi oftast hantera och tackla rätt väl genom att förklara att vi är glada för att just han eller hon vill berätta för oss och att vi som kulturvetare är intresserade av det personliga berättande om något som de själva har upplevt. Och vackert så. Men jag har lagt märke till att det även finns en mera djupliggande oro än så i avslutning till intervjusammanhanget. Bland de tio kvinnor som jag intervjuade för min doktorsavhandling om krigsberättande var det några som både indirekt och direkt gav uttryck för en oro för att det de berättade inte skulle förstås, eller till och med kunna missförstås. Underförstått fanns en stark längtan efter förståelse.

Med utgångspunkt i filosofen Adriana Cavareros (2000) tankar om identitetsbegär och den nödvändiga andra analyserar jag i den här artikeln intervjupersonernas oro och längtan så som dessa känslor kommer till uttryck under intervjuerna med tre av kvinnorna från mitt avhandlingsarbete. Jag vill undersöka kvinnornas oro över att inte bli förstådda, och frustrationen när detta inträffar, eller, smärtan som uppstår när andra inte ser *vem* man är, utan bara *vad* man är (jfr Kottman 2000). Enligt Cavarero kan man se *vem* någon är endast genom de handlingar som personen utför under livet, medan *vad* någon är handlar om det som en person benämns som, i det här fallet lotta, sjuksköterska eller kvinna, och som sådana bemängda med samhälleliga föreställningar som varierar över tid. Intervjupersonerna förklarar sina handlingar i relation till sådana föreställningar, till det samhälleliga talet om lottor, som delvis är dolt för oss som är yngre och alltså inte har levt i samma tid som dem.

Kulturanalys av krigsberättande

Billy Ehns och Orvar Löfgrens (1982, 2001, 2012) kulturanalys har genomsyrat mitt sätt att förhålla mig till omvärlden under de senaste tjugo åren, så jag tycker det är svårt att förklara hur jag använder kulturanalys. Kulturanalys har blivit ett filter genom vilket jag förstår omvärlden oberoende av om jag bedriver forskning eller inte, så till den grad att jag för det mesta glömmer bort existensen av detta filter. Åtminstone en del av hjärnan är på jobb hela tiden, och samlar intryck, processar och ordnar dem utgående från kulturanalysens grundläggande tanke om vardagliga företeelser som kulturella fenomen (Ehn & Löfgren 2012:12). Oberoende av vilka andra analysverktyg jag använder kvarstår denna tanke, och att man genom det skenbart enkla och triviala kan upptäcka och kritiskt granska ”dolda agendor som hindrar, begränsar och förtrycker människor” (Ehn & Löfgren 2012:155). Detta är inte en verksamhet som alltid uppskattas, eftersom ett ifrågasättande av normer och närmare granskning av rådande föreställningar också pekar på en maktdimension i samhället som en del människor – medvetet eller omedvetet – föredrar hålls intakt och oförändrad (Ehn & Löfgren 2012:125, 139).

Användningen av kulturanalys i forskningen är förstås mer fokuserad och precis än det nästan omedvetna kulturanalytiska filtret jag nämnde ovan. Enligt Ehn och Löfgren kan man med hjälp av kulturanalys se verkligheten på ett nytt sätt, och begreppen, perspektiven och frågeställningarna man använder styrs av de teorier man väljer och präglar därmed det analytiska arbetet (Ehn & Löfgren 2012:11). I min avhandling *I eld, i blod, i frost, i svält. Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig* (Strandén 2010) kombinerar jag kulturanalys med oral history. Jag använder mig av oral history (se t.ex. Portelli 2004; Thompson 1980; Thompson 2006) för att synliggöra en annan bild av kriget än den man i allmänhet brukar få ta del av, för att få fram vem som hör till och vem som inte hör till den stora berättelsen om Finland i krig. Jag visar hur kvinnor på olika sätt har uteslängts från krigsdiskursen, och i sann emancipatorisk anda ansåg jag det som kvinnors rätt

att höra till, lika mycket som män, trots att deras uppgifter varit så olika. Samtidigt visar jag på en mytologisering (jfr Eriksen 1995; Samuel & Thompson 1990) av vinter- och fortsättningskriget, och hur berättandet på en högre abstraktionsnivå befolkas av typfigurer (jfr Strandén 2011) som förkroppsligar normer och värderingar i anslutning till det fosterländska.

Mina intervjupersoner kontrasterar i sitt berättande sina upplevelser av kriget under, strax efter och i intervjuernas samtid. Tidsaspekten är central, eftersom det vid tiden för mitt fältarbete firades 60 år sedan fortsättningskriget upphörde, och många omvälvande händelser i världen och olika politiska processer och vändningar spelar en avgörande roll för vad, hur och varför intervjupersonerna berättade som de gjorde. Ehn och Löfgren talar om kontrastering som en metod inom kulturanalys, och detta handlar om ett medvetet sökande efter skillnader och motsatser. Ibland kan man också skapa kontrast genom ett historiskt grepp, till exempel genom livshistoriska intervjuer (Ehn & Löfgren 2012:158). Mycket av det som de intervjuade lottorna berättade om handlade om regelrätt sjukvårdsarbete, i synnerhet de som var stationerade vid krigssjukhus eller konvalescenthem, som inte låg i närheten av krigsfronten. Arbetet beskrevs ofta som utmattande och krävande, och de unga kvinnorna upplevde sig inte alltid som redo för de uppgifter som ålades dem. Ju hårdare striderna var desto mera arbete fick förstås sjukvårdspersonalen, och under tider av anfall måste man vid fronten arbeta mer eller mindre utan uppehåll med bara ett ögonblicks vila. Den vanliga arbetstakten var annars arbete i ett dygn och vila åtta timmar. Inte bara sjukvården var extraordinär i anslutning till kriget, också bespisningen krävde dugliga lottor både vad gäller fysisk styrka, kunnande och förmåga att laga mat av de råvaror som stod till buds under krigstida frontförhållanden. Dessa 20-åriga kvinnor räddes inte arbete, fastän det kunde kännas svårt, motbjudande och farligt. Det kunde handla om att hantera inälvsmaskar, att bistå vid akuta operationer utan formell sjukvårdsutbildning eller att finna sig i en tillvaro präglad av blod, smuts och löss – och nakna manskroppar.

Åren efter kriget, också kallad den tysta tiden, har präglat en bild av de kvinnor som varit lottor som inte varit till deras fördel och som de själva upplevt som kränkande. Det är en bild som de måste leva med i det tysta. Som ett led i vapenstillståndsavtalet i november 1944 mellan Finland och Sovjet tvingades Finland förbjuda föreningar och organisationer som ansågs ha fascistisk och antikommunistisk prägel, däribland Skyddskårerna och med dem systerorganisationen Lotta Svärd (Uola 1999). För den enskilda lottan innebar upplösningen i praktiken att hon hemförlovades om hon var ute på kommendering och att hon förbjöds använda lottadräkt och lottamärken. Under vissa tider har det till och med varit så skambelagt att en kvinna varit lotta att vissa kvinnor inte berättat ens för sina närmaste om att de varit lottor, och först efter kvinnornas död har de anhöriga hittat spår i deras kvarlåtenskap som visat att de varit lottor (Kinnunen 2006:186). Först år 1991 bröts den tysta tiden slutligen för lottornas del i och med att dåvarande försvarsminister Elisabeth Rehn berättade om att hon varit flicklotta under kriget. Lottorna avtackades under en högtidlig fest i det symboliskt viktiga Finlandiahuset, där också en av mina intervjupersoner deltog, och en tid som karakteriseras av ”ryktesåterbärning” tog vid (jfr Kinnunen 2006:219–222). Lottorna fick fosterlandet Finland tillbaka.

Cavarero och identitetsbegär

Adriana Cavarero (2000) följer Hannah Arendts filosofi, och ser människans identitet som hel och enhetlig vid ögonblicket för hennes födsel, för att därefter fragmenteras under hennes livslopp. Det som Cavarero argumenterar för i sin filosofi är att det mellan identitet och berättande finns ett begär efter att höra sig själv berättas – höra sin egen historia berättas – och på detta sätt få reda på *vem* man är till skillnad från *vad* man är, det vill säga varje människas förkroppsligade och icke-upprepbara unikheter. Det är enligt Cavarero den förlorade helheten som ger upphov till en känsla av brist som sedan i sin tur föder ett begär efter att återfå enhetligheten.

Och det man längtar efter är att en annan människa ska berätta ens historia för en. Det är handlingen som kommer först, och som står till grund för historia, som i sin tur kan hitta en berättare som kan göra en berättelse av det som utspelat sig. Historia har alltid en protagonist, men bara ibland en berättare. Protagonisten och berättaren kan, om man läser Cavarero strikt, inte vara densamma eftersom berättaren som återger resultatet av protagonistens handlingar själv inte är närvarande vid händelsen, utan ser händelsen i efterskott och har därmed alla fakta på hand. Berättaren vet hur berättelsen slutar redan när han eller hon börjar berätta, medan protagonisten inte ser helheten av sin historia, utan längtar efter att få höra den berättas. Enligt Cavarero är det som begärs förstås berättelsen som ska återge de handlingar som utförts, men framför allt *enhetligheten* i form av en historia, som berättelsen förlämnar identiteten (i den bemärkelse som Cavarero använder begreppet). Som jag läser Cavarero längtar man efter att en annan ska berätta om ens handlingar på ett igenkännligt sätt så att berättelsen skapar mening och koherens hos en själv, att ett mönster ska uppstå ur de handlingar som utförts, ett mönster som inte gick att urskilja vid tiden för handlingen (jfr Strandén-Backa 2012; Strandén-Backa 2017). Alla längtar efter sin egen identitets helhet i berättelsen som någon annan berättar, och denna enhetlighet existerar endast som föremål för begäret – begäret är det enda som finns, eftersom den begärda enhetligheten kan uppnås först när människans liv upphör.

Vad är det Cavareros tankar om berättande och identitetsbegär kan hjälpa oss att förstå om etnografiska intervjuer? När jag gjorde intervjuer för min doktorsavhandling under åren 2003 och 2004 spelade jag in på kassettband, vilket får mig att inse att det börjar bli länge sedan jag träffade mina intervjupersoner, de tio män och tio kvinnor som på olika sätt hade varit aktiva under vinterkriget och fortsättningskriget. Jag upplevde intervjuerna och intervjusituationerna som sinsemellan mycket olika, och jag problematiserar intervjuprocessen i min avhandling. Jag diskuterar min roll under intervjuerna, maktbalansen mellan mig och intervjupersonerna, känslor i rörelse under och efter intervjuerna. Jag talar i termer av sympatiskt igenkännande och empatisk förståelse av det som berätt-

tades, och diskuterar tillit som en viktig beståndsdel under intervjun (jfr Strandén-Backa 2013). Att intervjua männen var allmänt taget inte lika krävande som att intervjua kvinnorna. De flesta av männen som intervjuades hade i olika format och sammanhang brukat berätta om sina krigsupplevelser och var vana vid att någon skulle lyssna på dem. För kvinnorna var förhållandet det omvända – de kvinnor som varit verksamma som lottor gav uttryck för en oro över att inte ha något att berätta om kriget, det vill säga de verkade känna att deras handlingar och upplevelser var av fel slag (jfr Lentz & Bjerg 2007). Jag ska nu rikta intresset mot de tre kvinnliga intervjupersoner som starkast gav utlopp för sin oro före, under eller efter intervjusituationen: Lisa, Brita och Tilde – alla tre hade långa tjänstgöringsperioder som lottor bakom sig.

Bort från ett bespottat led

När Lisa (IF mgt 2004/40–41) öppnade dörren till sin gamla bondgård verkade hon uppenbart orolig för något. Det visade sig att hon utifrån vårt telefonsamtal inte hade fått klart för sig vare sig varför jag skulle komma eller vilken min roll egentligen var. Jag hade förklarat att jag höll på med min doktorsavhandling om berättande om krig, men hon hade fått för sig att jag var en annan sorts doktor, nämligen läkare. Hon oroade sig både för att bli intervjuad och för mig som person, något jag vid tillfället tyckte var samtidigt rörande och lite skrattretande. Jag steg in i huset, visade att jag hade med egna yllesockor, som var rejält stoppade under foten – och som genom ett trollslag släppte hennes nervositet och oro, för som hon sade så kan man inte behöva vara nervös inför någon som har stoppade sockor på fötterna. Jag upplevde att vi fick en mycket god kontakt efter detta och vi konstaterade båda att vi hade en hel del känslomässiga likheter som förde oss nära varandra under intervjun. Lisa hade varit provianteringslotta, och hade varit placerad på många orter under sin tid som lotta under såväl vinterkriget som fortsättningskriget. Som exempel på det extraordinära i sitt arbete

gav hon sin tjänstgöring vid Hangöfronten där omkring 500 karlar skulle ha mat varje dag, och såsen serverades ur tiolitersämbar.

Men Lisa berättade också om hur hon upplevt tiden efter kriget. Bland annat berättade hon om hur hon hade reagerat när hon hade sett den andra filmatiseringen av *Okänd soldat*. Som medlem i sparbanksstyrelsen hade hon blivit bjuden på bio när filmen visades, men på grund av framställningen av lottan i filmen hade hon blivit så upprörd att hon knappt hade kunnat sova på hela natten efteråt. Hon berättade att hon hade kontaktat lokaltidningen, och visade mig artikeln som skrevs utgående från hennes upplevelse. Lottan i Väinö Linnas tappning förkroppsligar en bild av lottorna som lättfotade och karltokiga, som kanske till och med sökte sig till fronten för att få män på kroken, och som sedan möts av förakt och fientlighet av männen (Linna 1954; Latva-Äijö 2004:12; Kinnunen 2006:104–105, 131). Redan i min första intervju med en lotta fick jag höra om att de hade dåligt rykte i sexuellt hänseende (IF mgt 2003/55–57). För mig var detta alldeles obekant, och jag förvånades storligen över det jag fick höra. I flera av de följande intervjuerna togs ämnet upp. Tilde hade också hört många rykten om lottornas lättsinne vid fronten innan hon fick sin kommendering dit, och hon sade: ”Jag visste i vilket bespottat led jag ställde mig” (IF mgt 2004/42–43).

De intervjuade lottorna var alla – förstås – bekanta med denna kollektiva minnestradition och försökte värja sig från bilden genom att i berättandet lägga särskild fokus på moral och dygd. De ville ge sin version av hur de hade haft det under och också efter kriget. Dels ville kvinnorna skriva in sig i den stora berättelsen om kriget, dels ville de ge en rättvis bild av sig själva och övriga kvinnor i krigets tjänst. Lisa hade visserligen varit lotta under kriget, men den samhälleliga berättelse hon hört om lottor stämde inte överens med hennes berättelse, hennes värderingar och hennes livshistoria – hon hade ju inte ens gift sig och bildat familj. Filmen *Okänd soldat* upplevdes som ett slag i ansiktet av Lisa. Hon begärde en annan berättelse om sin livshistoria, för den som har berättats erbjuds ingen mening, ingen helhet till hennes identitet. Om jag tol-

kar detta i enlighet med Cavarero så stämmer inte *vad* hon gjorts till – en lättfotad kvinna – överens med *vem* hon är, det vill säga det som hennes handlingar under hennes livslopp uttrycker. Därför kontaktade hon också tidningsreportern och ville berätta *sin* berättelse – den nödvändiga andra behövs för berättelsen som kan erbjuda en upprättelse.

Att veta sin plats

Brita (IF mgt 2003/71–74) tyckte det var roligt att få besök i sin lägenhet och att någon ville lyssna på vad hon hade att berätta om sina upplevelser under kriget. Hon hade varit verksam som sanitetslotta under hela fortsättningskriget, och i huvudsak varit stationerad på ett krigssjukhus i Jakobstad, långt borta från krigsfronten. Hon berättade om vad lottornas arbete bestod av, och tillhandahöll information om hur deras arbetsdagar kunde se ut. Under intervjun kände jag på mig att det var något som hon höll tillbaka, jag visste inte vad det var och inte heller varför hon inte berättade om det. Lite längre fram under intervjun frågade jag hur stämningen hade varit mellan lottorna och sjuksköterskorna, och då började jag närma mig det som Brita inte ville berätta om. Sjuksköterskorna hade det gått bra att arbeta tillsammans med, tyckte Brita, men översköterskan ”var ju lite så där”. Brita berättade lite, samtidigt som hon flera gånger framhöll att hon inte ville att det skulle komma fram hur hon hade upplevt översköterskan. Hon berättade för *mig*, men krävde att jag stängde av bandspelaren. Eftersom jag inte uppfattade hennes berättande som sårande eller stötande, utan snarare klargörande och modigt, sade jag att jag gärna ville spela in om hon kunde tänka sig att berätta igen. Det godtog hon, och berättade och berättade och berättade om den ena händelsen efter den andra där hon upplevt att översköterskan behandlat henne illa. Samtidigt märktes det på henne att hon oroade sig för hur det som hon berättade skulle uppfattas. Brita upplevde översköterskan som så småsint att hon, liksom många före henne, begärde förflyttning. Hon återvände dock snart igen då de ringde från sjukhuset och

ville ha henne tillbaka då sjukttågen oavbrutet rullade in i staden efter storanfallet på Karelska näset sommaren 1944. Och inte nog med det. Brita stannade på krigssjukhuset ända tills den sista militärpatienten var hemskickad och allting var undanstädat, det vill säga flera månader efter att vapenstilleståndsavtalet undertecknats, Lotta Svärd-organisationen förbjudits och hennes lottamärken och beteckningar hade fråntagits henne. Hon begärde inte förflyttning fler gånger, utan hon tyckte att hennes plats var där, alla olägenheter till trots, och sade: ”Jag måste sätta mig över såna där futtigheter, för jag tyckte det var värdefullare det jag gjorde”. Brita lyfter flera gånger fram vikten av att inte fästa sig vid översköterskans översitteri, och i stället fokusera på det arbete hon gjorde – för patienterna och fosterlandet.

Brita berättade om hur lottorna kunde uppleva sin vardag, men upplevelserna var av en sådan karaktär att hon kände att hon inte riktigt borde berätta om dem. Genom hennes vilja att *undvika* att berätta märktes en önskan om att upprätthålla bilden av gemenskap och samhörighet mellan kvinnorna i sjukvården under kriget. Hon serverade en konkurrerande, och inte så smickrande bild, av att vara i krigets tjänst. Bilden passade helt enkelt inte in i vår föreställning av hur det var under kriget, eller av hur vi vill tro att det var. I dag har många yngre säkert svårt att förstå den stränga hierarki som rådde på sjukhusen under krigsåren – och också senare – och i ett samhälle där man förespråkar jämlikhet och jämställdhet ter det sig närmast obegripligt. Brita hade inga svårigheter att omfatta den hierarkiska ordningen, för den var en naturlig del av rådande tidsanda, men ett beteende som översköterskan hade gentemot de som var lägre i rang kunde hon inte förstå. Och det hela kunde sluta här, med hennes berättande om översköterskan, som en säkerhetsventil som efter många år fått öppnas. Men Britas historia slutade inte lyckligt med avseende på upprättelse efter kriget – hon nekades officiell veteranstatus i form av statens frontmannatecken med motiveringen att hennes placeringsort låg för nära hennes hem. Om man läser Britas berättande med hjälp av Cavareros tankar om identitetsbegär, så finner Britas historia ingen berättare i det offentliga Finland som besitter rätten att bestämma vilka handlingar som

räknas och vilka som inte gör det i en krigskontext. Avslaget på hennes anhållan, som hon gjorde på uppmaning av de andra medlemmarna i veteranföreningen, gör henne till *vad* hon är – ”bara en lotta” – samtidigt som det definierar var ”det riktiga kriget” utkämpades. Bitterheten är påtaglig. Brita fick inte höra sin berättelse berättas genom frontmannatecknet, den figurala och påtagliga enhetlighet som kännetecknar tillhörighet i kriget. Hon känns inte igen som en fosterlandets försvarare, utan hennes handlingar och lidande tillintetgörs. Om *vem* man är definieras utgående från de handlingar man utför under livet, får ett avslag på en anhållan om frontmannatecknet en tragisk dimension eftersom *vem* man är förlorar i värde.

Genom ett förstoringsglas

Tilde (IF mgt 2004/42–43) var den av mina intervjupersoner som starkast gav uttryck för en oro över hur någon verkligen skulle kunna förstå det hon hade att berätta. Tilde hade varit ute vid fronten som sanitetslotta, skadat sitt knä svårt i en halkolycka och sänts hem på sjukpermission strax före storanfallet på Karelska näset i juni 1944 och med detta var krigstjänsten avslutad för henne. Hennes liv fick en annan vändning på grund av skadan eftersom den hindrade henne från att bli sjuksköterska, vilket hade varit hennes dröm. Hon berättade för mig före intervjun att hon var tveksam inför tanken att bli intervjuad, men eftersom en annan av intervjupersonerna hade hänvisat mig till henne lovade hon berätta. Men hon delgav mig sin starka oro för att bli missförstådd eftersom hon hade blivit intervjuad tidigare och upplevde sig helt och hållet vantolkad, och hon ångrade att hon hade ställt upp. Hon tänkte sig att det kanske skulle vara annorlunda med mig eftersom jag var kvinna. I situationen där och då, kände jag mig också ganska osäker på hur jag skulle hantera det hela, men beslöt mig för att göra det bästa av situationen, så jag intervjuade henne på samma sätt som de andra. Hon berättade för mig om sina mödor vid fronten, om hur hon skadade sig, om en traumatiserad tillvaro efter kriget

då hon exempelvis en gång hade svårigheter att hantera åsynen av röda pelargoner planterade på kyrkogårdens krigargravar eftersom blommorna tycktes bli till soldaternas rinnande blod. Det var mycket personliga saker som hon berättade, och jag kände tacksamhet gentemot henne för att hon hade velat dela med sig av sina svåra minnen och sålunda bidra till en ökad förståelse av hur tiden efter kriget kunde te sig. Jag upplevde själv att jag hanterade hennes berättande med stor varsamhet och respekt.

Men tio år efter intervjun fick jag det där telefonsamtalet av Tilde, som i årtal hade försökt läsa min avhandling (som jag skickade till alla intervjupersoner). Tilde led av en svår synskada, och var vid tiden för telefonsamtalet nästan blind. Hon hade först fått läshjälp av en annan av de intervjuade lottorna, som brukade läsa högt för synskadade, men när denna dött hade hon försökt läsa själv med hjälp av ett förstoringsglas. Och hon var så upprörd, för hon hade hittat avsnitt om sig själv insprängda mellan, som hon tyckte, allt möjligt annat, och det var fullkomligt obegripligt alltsammans. Hon var så besviken, och hennes oro före intervjun hade enligt henne visat sig vara välbefogad. Jag hade bifogat ett brev med avhandlingen där det stod att jag skulle bearbeta den för utgivning, men hon ville under inga omständigheter medverka i något sådant. Jag förklarade så gott det gick att jag i mitt avhandlingsarbete uttryckligen bemödat mig om intervjusituationerna och att förstå vad de berättade för mig och att det kanske kan kännas lite ovant att läsa en avhandling där man med hjälp av kulturanalys söker efter underliggande normer och värderingar. Det fanns inte så mycket jag kunde säga eller göra för henne, men två år senare ringde hon på nytt, och meddelade att hon ändrat sig, att hon nog ändå vill vara med i en fortsatt utgivning. Jag återkommer lite längre fram till min tolkning av Tildes reaktioner.

Intervjuaren som den nödvändiga andra

Den kollektiva berättelsen om lottorna har under långa tider inte varit samstämmig med händelser i lottornas egen livshistoria, och har därmed upplevts som felaktig, till och med som lögnaktig, kuvande och kvävande (jfr Olsson 2005). Den tystade effektivt många lottors berättande om sina erfarenheter från kriget. Just genom att rikta fokus på det osynliggjorda, på tomrum och tystnader, skevheter och sprickor finns möjlighet till en djupare förståelse av samhällsliga strömningar som rör sig under ytan. Efter hand som tiderna förändrades och det politiska klimatet i landet blev mera tillåtande (jfr Sulamaa 2007:289; Kinnunen 2006:225) erbjöds också lottorna utrymme i krigsdiskursen på ett sätt som bättre stämde överens med de bilder de själva har. Nu är det bilden av ”den dugliga lottan” som formar förståelsen av kvinnor i krigets tjänst. Lisas och Britas berättande hänför sig till två beståndsdelar av denna bild: att vara en ärlig lotta och en tålmodig lotta. Lisa gör uppror mot föreställningskomplexet om lottorna som lättfotade, och Brita uthärdar översköterskans behandling i visshet om värdet av hennes arbete. Lisa verkar uppleva att hon har fått upprättelse, medan Brita ger utlopp för bitterhet för det uteblivna frontmannatecknet. Båda verkar ändå tycka att det är nog med att veta att deras berättande bevaras, att någon har lyssnat på dem i avsikt att föra innehållet vidare till en större krets av människor. Det verkar som att de upplever att deras historia har hittat sin berättare och att jag kommer att åstadkomma en rättvis berättelse av deras handlingar.

Människans handlande är skört, skriver Cavarero, eftersom det ”konsumerar sig självt i det ögonblick som det framträder”, och det är bara poeten och historikern som genom sina handlingar kan rädda det från glömska. Enligt henne är poetens och historikerns uppgifter likartade eftersom båda utgår från mänskliga handlingar, skriver om dem och ger dem en form som består över tid (Cavarero 2000:25). Ehn och Löfgren framhåller fördelarna med de etnografiska observationsmetoderna och de analytiska begreppen som möjliggör att med ord bevara det som är ordlöst till sin karaktär och som annars spårlöst försvinner. De exemplifierar med sådant

som bara anas, som exempelvis stämningar som påverkar en utan att man vet varför (Ehn & Löfgren 2012:77). Jag som intervjuande folklorist, som använder mig av de handlande personernas eget berättande – som Cavarero (2000:25) menar enbart kan vara ”användbara källor”, blir deras nödvändiga andra, berättaren av deras historia. Och sett som en sådan känner jag hur ansvaret tynger eftersom jag då samtidigt ska balansera mellan mina intervjupersoners identitetsbegär och vetenskapens krav på kritisk förhållning – och dessutom mitt eget identitetsbegär som ska ge mig en förklaring till mina val och handlingar. Ett ideal blir då att hantera intervjupersoners livshistoria på ett sådant sätt att den resulterande berättelsen skänker dem en djupare förståelse av deras agerande vid tiden för handlingarna, att de dessutom accepterar den framställning av dem och den tolkning jag gör utifrån de analytiska verktyg jag har till mitt förfogande. Som Ehn och Lövgren konstaterar vet vi aldrig med säkerhet vad som rör sig inom andra människor, och de menar att fantasi och inlevelseförmåga därför blir oundgängliga forskningsredskap, vid sidan av förmågan att observera och lyssna noggrant och att gestalta sitt material åskådligt (Ehn & Löfgren 2012:108). Utöver detta menar jag att insikten om detta ställer ytterligare krav på forskaren vad gäller fingertoppskänsla, mellanmänsklig förståelse, förmåga till självkritik och självinsikt, språklig framställning, samt vetenskaplig skicklighet i hanteringen av analysmetoder och teorier.

Varför oroade sig Tilde så mycket att hon ringde upp mig många år efter att jag disputerat? Om man tolkar hennes oro med hjälp av Cavarero kan man se att oron uttrycker hennes längtan efter att bli berättad, och berättad på ett sätt som ger henne en känsla av enhet, enhetlighet och mening. Hon längtar efter att det hon gjort under kriget ska bli begripligt för henne (och i förlängningen andra) genom de ord jag använder. Men allt hon ser i boken är fragment av hennes historia – min bok ger inte henne den helhet som hon begär. Hon känner inte igen sig själv i det som hon lyckas läsa med hjälp av förstoringsglaset, ett hjälpredskap som förvränger, förstör, förminskar och suddar ut. Smärtan att inte känna igen sig är för henne lika svår som den som knäskadan vållade henne

när jag inte lyckas berätta hennes berättelse på det sätt som hon längtar efter. Det verkar som att hon förväntade sig en biografisk berättelse, en enhetlig och sammanhängande återgivning av hennes historia. Istället *använder* jag hennes historia, tillsammans med de andra intervjupersonernas, för att förklara ett större sammanhang med hjälp av kulturvetenskapliga analysmetoder och teorier.

På ett plan misslyckades jag fatalt med mitt uppdrag som intervjuforskare. Tilde ringde till mig eftersom hon inte kände igen sig i min text, vilket var ett hårt slag för mig eftersom jag upplevde att jag så ytterligt bemödat mig om de etiska aspekterna i forskningen allt från intervjusituationen till färdig avhandlingstext. Jag strävade efter det som Ehn och Löfgren talar om som ”igenkännandets linje” när en utförd kulturanalys producerar ”aha-upplevelser” hos dem som studerats genom att lyfta fram sådant som sällan brukar uppmärksammas (Ehn & Löfgren 2012:135–136), genom att bryta sönder och sätta ihop igen och sålunda erbjuda ny och fördjupad förståelse av materialet. Jag upplevde själv oro, upprördhet och frustration för jag ville ju så väl. Ett ideal för alla som gör kulturanalys, åtminstone kulturanalys baserad på personliga intervjuer, borde vara att sträva efter att de personer som medverkat under ens fältarbete ska känna igen sig och – åtminstone på något plan – till och med själva få en djupare förståelse av sig själva, sitt berättande, sina handlingar och sina tankebanor. Detta ideal stämmer bra överens med vad Cavarero genomgående argumenterar för som ett grundläggande allmänmänskligt karaktärsdrag, nämligen en längtan efter att bli förstådd och att ens egna handlingar ska bli begripbara för en själv genom en annans berättande.

Före forskningsintervjuer upprättas ett kontrakt mellan intervjuare och intervjuperson i form av ett intervjuavtal som behövs för arkiveringen. Men samtidigt upprättas också ett implicit kontrakt mellan intervjuare och intervjuperson. Detta kontrakt är lurigt eftersom det som det berör inte alltid är likställda med avseende på förståelse av vad en etnografisk intervju eller kulturanalytisk

forskning innebär. Liksom andra kontrakt är innehållet i det förhandlingsbart, och forskarens förståelse av kontraktet behöver inte nödvändigtvis vara densamma som intervjupersonens. För mig som forskare innebär kontraktet att jag får låna andras berättelser så länge jag hanterar dem på ett sätt som stämmer överens med vetenskaplig praxis. För intervjupersonen kan kontraktet i stället kanske betyda att jag som forskare är skyldig att förmedla en sanning så som han eller hon uppfattar den. Jag har själv många gånger tänkt att Tilde gav sitt samtycke till att intervjun skulle användas i forskningssyfte, men vad jag först senare har tänkt på är att hon egentligen omöjligt kunde veta vad hon – som inte är kulturanalytiskt skolad – gav sitt samtycke till.

Hur kan man vara säker på att man hanterar den intervjuades berättande på ett sådant sätt att såväl intervjuperson som forskare och forskargemenskapen är nöjda? Det kan man inte. Läsarnas reaktioner kan variera stort på en text, och i synnerhet när läsaren är en del av forskningsmaterialet är det svårt att förutse hur det hela tas emot och uppfattas. Att läsa om sig själv – även om man anonymiserats och omtalas vid ett fingerat namn som man till och med själv valt – kan te sig förunderligt och främmande, likt att höra sin egen röst på band. Vi som intervjuar rör om i människors tillvaro, hur väl vi än vill dem, och stör något slags ordning som människor bygger upp under en ständigt pågående iscensättning av livet. Vi tränger oss på redan bara genom att vi påminner dem om det som varit och ber dem återvända i tankevärlden till en tid som flytt, och vi gör så utan att på förhand veta vad dessa minnesutflykter kommer att väcka för tankar och känslor hos intervjupersonerna. Besvikelse, missförstånd och frustration kan uppstå trots alla forskningsetiska formaliteter, personliga intentioner och briljanta teoretiska resonemang. Jag slås av hur många faktorer det är som är inblandade när man bedriver kulturanalytisk forskning och att det inte går att förutse och parera dem alla, och det är inte heller det som är meningen. Tomrum och tystnader, skevheter och sprickor omnämndes ovan som möjliga ingångar till en djupare förståelse av fenomen och större samhällsfrågor. Det samma gäller också, tror jag, för det

oförutsedda och svårhanterliga i den unika mellanmänskliga relationen som uppstår under och i anslutning till en intervju.

”Hanteras varsamt” står det på förpackningar med fragilt innehåll, och sköra historier som Tildes borde också föras med samma uppmaning. Jag vet inte varför hon ringde mig en andra gång – men jag misstänker att med hennes stigande ålder infann sig en längtan efter att låta sig berättas, även om berättelsen inte är precis just så som hon tänkt sig. Döden närmar sig en hundraårig kvinna, och med den också en önskan om att ens historia ska leva vidare genom berättelser som kan förmedlas till kommande generationer. Men nu vet jag att Tildes oro slutligt har lagt sig: hennes dödsanns fanns nyligen i lokaltidningen, och såväl födelseåret 1916 som Lotta Svärds emblem under korset ingjuter aktning hos mig.

Käll- och litteraturförteckning

Intervjuer

Åbo, Åbo Akademi, Cultura, folkloristiska samlingarna

IF mgt 2003/55–57

IF mgt 2003/71–74

IF mgt 2004/40–41

IF mgt 2004/42–43

Litteratur

Cavarero, Adriana 2000. *Relating narratives. Storytelling and selfhood*. London & New York: Routledge.

Ehn, Billy & Orvar Löfgren 1982. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm: Liber.

Ehn, Billy & Orvar Löfgren 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.

Ehn, Billy & Orvar Löfgren 2012. *Kulturanalytiska verktyg*. Malmö: Gleerups.

Eriksen, Anne 1995. *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.

- Latva-Äijö, Annika 2004. *Lotta Svärdin synty. Järjestö, armeija, naiseus 1918–1928*. [Diss.] Helsinki: Otava.
- Lenz, Claudia & Helle Bjerg 2007. "To be honest I don't think she has much to say". Gender and authority in memories of the Second World War in Denmark and Norway. *Suomen Antropologi* 4/2007.
- Kinnunen, Tiina 2006. *Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen*. Helsinki: Otava.
- Kottman, Paul A. 2000. Translator's introduction. *Relating narratives. Storytelling and selfhood*. Adriana Cavarero. London & New York: Routledge.
- Olsson, Pia 2005. *Myytti ja kokemus. Lotta Svärd sodassa*. Helsinki: Otava.
- Portelli, Alessandro 2004. Oral History as Genre. *Narrative and Genre. Contexts and Types of Communication*. Red. Mary Chamberlain & Paul Thompson. New Brunswick and London: Transaction.
- Samuel, Raphael & Paul Thompson 1990. Introduction. *The Myths we live by*. Red. Rapahel Samuel & Paul Thompson. London & New York: Routledge.
- Strandén, Sofie 2010. "I eld, i blod, i frost, i svält". *Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig*. [Diss.] Åbo: Åbo Akademi.
- Strandén, Sofie 2011. Typfigurer i det mytologiserande berättandet om kriget i Finland. *Elore* 1/2011.
- Strandén-Backa, Sofie 2012. Känslan av ett jag. Adriana Cavarero och identitetsbegär. *Elore* 2/2012.
- Strandén-Backa 2013. Dealing with emotions. *Therapeutic uses of storytelling. An interdisciplinary approach to narration as therapy*. Red. Camilla Asplund Ingemark. Lund: Nordic Academic Press.
- Strandén-Backa, Sofie 2017. Slaget om ortnamnen. Professionalisering, identitetsbegär och hantering av minoritetskap. *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Red. Sven-Erik Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- Sulamaa, Kaarle 2007. *Veteraania ei jätetä. Suomen Sotaveteraaniliitto 1957–2007*. Helsinki: Suomen Sotaveteraaniliitto/Edita.
- Thompson, Paul 1980. *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*. Stockholm: Gidlunds.

Thomson, Alistair 2006. Four paradigm transformations in oral history.

The Oral History Review. Vol 34/1.

Uola, Mikko 1999. "Suomi sitoutuu hajottamaan ..." *Järjestöjen lakkautaminen vuoden 1944 välirauhasopimuksen 21. artiklan perusteella*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

"It's alive!"

Om upptäckten av ett fettberg i Londons kloaker

En liten julskinka blev det i Blankas familj den här julen med, trots insikten att den knappast går åt som sådan utan får frysas ner efter helgens firande för att nästa år förgylla maträtter som makaronilåda och kanske ärtsoppa. Men skinka tycks nu höra julen till. När skinkan är tillagad finns dock det avrunna skinkfettet kvar och manar till handling. Det ligger nära till hands att spola ner det flytande fettet i diskhon eller toaletten, men sedan 2016 har Finlands Kemiindustriförening organiserat kampanjen "Skinktricket" som fokuserar på återvinning och cirkulär ekonomi. Julens skinkfett kan föras till en av 150 samlingspunkter och omvandlas sedan till biobränsle. Intäkterna från biobränslet doneras till en förening för välgörenhet och målet julen 2017 var att 100 000 hushåll skulle delta (Löv-Aldén 2017; Neste 2017). I någon vecka stod kartongen med skinkfett på diskbänken och väntade på sitt öde. Skulle grisen få nytt liv och ny kraft som biodiesel för stadsbussen som familjen färdas med under vinterhalvåret?

Om matfettet från matlagning, både i privata hushåll och restauranger, inte slängs i soporna eller återvinns utan sköljs ner i avlop-

pet kan det skapa proppar tillsammans med nedspolade produkter. Propparna stoppar sedan upp flödet i avloppssystemen genom att korka igen ledningarna. Lokaliseras problemet i tid kan fettklumpen spolas bort med tryckspruta, men dröjer upptäckten krävs större insatser och ibland lyfts dessa så kallade fettberg upp i media som något av nyhetsvärde.

I den här artikeln analyserar vi medierapportering om ett gigantiskt fettberg, upptäckt i Londons kloaker hösten 2017, genom att

Fettberget från Whitechapel blev en global men svärfångad kändis där det lurade under Londons gator. Denna glimt av fettberget är en av de mest reproducerade i medier världen över. Foto: Thames Water.

se händelsen som ett affektivt möte med ett samtida miljöproblem. Det har föreslagits att vi idag lever i en ny geologisk tidsålder: antropocen. Denna nya epok kännetecknas av att människans verksamhet på genomgripande sätt påverkar jordens klimat och ekosystem (Sörlin 2017). Även om människor globalt påverkar miljön sker denna påverkan lokalt på specifika platser. Genom att följa fallet med Londonfettberget ser vi en möjlighet att belysa hur vår

samtid känner av och handskas med oavsiktliga konsekvenser av mänsklig aktivitet.

Upptäckten av fettberget

Den engelska ursprungsbenämningen *fatberg*, ett teleskopord bildat av *fat* och *iceberg*, var ursprungligen en skämtsam benämning bland kloakarbetare i London i början av 2000-talet. Termen fick 2015 sin plats i *Oxford English Dictionary* och används numera som officiell benämning på fenomenet (Adams 2018). Den nära kopplingen till isberg leder tankarna till klimatförändringar, där smältande isberg både är ett faktum och en mycket stark symbol för människans påverkan på klimatet.

Det specifika fettberg som bildar grunden för denna studie upptäcktes i kloakerna under Londonstadsdelen Whitechapel i september 2017. Fettklumpen figurerade i media världen över på grund av sin spektakulära storlek, som slog alla tidigare rekord. Den sades väga 150 ton och vara 250 meter lång och arbetet med att forsla bort den tog flera veckor. Artiklarna som cirkulerade går alla tillbaka på uttalanden från Thames Water, ett vattenbolag som säger sig vara Storbritanniens största leverantör av vatten och avloppstjänster (Thames Water). Det var Thames Water som hittade fettberget under en rutininspektion, och det var de som var ansvariga för att avlägsna blockeringen. I reportagen intervjuas både tjänstemän och kloakarbetare, och deras citat fortplantas på olika språk i medierapportering världen runt – ett lokalt och vardagligt problem blir av globalt intresse.

Vi utgår från den väletablerade idén om att media inte bara återger verkligheten utan också skapar den (Wadenström 2004). Fettberget skapades i människors medvetande genom nyhetsartiklar, fotografier, filmer, grafisk framställning och rubriker, men också genom läsarkommentarer. I denna artikel analyserar vi topologiskt, genom att lyfta fram rörelse och förflyttningar, de olika språkliga och materiella sätt att ordna och tolka som upptäckten gav upphov till (jfr

Law & Mol 2002:8). Vad var det egentligen som upptäcktes i Londons kloaker? Hur framträder det upptäckta? Vi vill rikta analytiskt fokus på hur ”vi” och fettberget sätts i rörelse affektivt och genom jämförelser. Kropp och stad dras in och mobiliseras i dessa rörelser genom äckel och ”fett” i dess många skepnader.

Vår artikel följer nyhetsrapportering från upptäckten av fettberget i september 2017, via kampen mot ”monstret”, till musealiseringen

Fettbergsmonstrets mediasuccé gynnade även vattenbolaget Thames Water som fick genomslag för sin kampanj ”Bin it – don’t block it”, som vill upplysa människor om vad som inte bör spolas ner i avloppet. Foto: Thames Water.

av några bråkdelar av avfallsresterna i mars 2018. I artiklarna på webben får nyhetskonsumenterna ”lära känna” fettberget genom olika relationella praktiker, som att namnge fenomenet, att mäta och väga det, genom sätta det i relation till andra mer välbekanta fenomen, att uppleva det med sinnena, att skapa metaforer för att beskriva det och slutligen att klassificera det genom analys av dess

sammansättning för att ta reda på vad det egentligen består av och vad det kan orsaka.

Det medierade fettberget ramas in som en upptäckt genom formuleringar som: "‘Monster’ fatberg found" (Monster 2017) eller "A grotesque and gargantuan fatberg has been discovered under the streets of London" (Morley 2017). I svenska medier beskrivs händelseförloppet också som något överraskande: "I avloppssystemet under östra London har man upptäckt ett rekordstort fettberg som mäter hundratals meter och väger över hundra ton" (Gigantiskt 2017). Möjligheterna att göra en plötslig upptäckt i dagens utforskade värld är inte stora, men här finns den: "Fatberg ‘as heavy as 11 double-decker buses’ found in London sewer" (Wires 2017). Fettberget påminner oss också om en närvaro under ytan. Det som har spolats ner i toaletten för att glömmas bort, kommer tillbaka. Ingenting verkligt stort eller katastrofalt har hänt ännu. Inga stora översvämningar har skapat kaos, inga sanitära katastrofer har skett och inga gator har kantats med floder av avföring, men i rapporteringen finns ett underliggande "tänk om..."

Detta upptäckande av det groteska klingar många gånger som en parodi på de "traditionella" upptäckterna. Vad innebär det att som upptäcktsresande pionjär finna ett hittills aldrig skådat berg av gammalt matfett och blöjor? För Thames Water och andra liknande bolag, för politikerna som ska ansvara för stadens infrastruktur, och för de enskilda londonborna som är beroende av ett fungerande avlopp, är fettproppen ett i allra högsta grad allvarligt och hotande problem. Men hur lyfter man upp ett fettberg utan att det blir komiskt? Eller kan det komiska vara en utmärkt strategi för att skapa uppmärksamhet och mobilisera intresse kring problemet? Genom denna upptäckandets händelse skapas ett specifikt affektivt tillstånd av överraskning och brådska. Detta styr kursen för händelsen vidare i en särskild riktning. Att tala om en upptäckt sätter saker i rörelse och frågor behöver besvaras, lite som vid en brottsplats. Mediematerialet både ställer, och försöker besvara, frågor som: vad är detta; vad har orsakat det och; vem är ansvarig för det?

Kathleen Stewart har diskuterat ”vardaglig affekt” (ordinary affect) som offentliga känslor i omfattande cirkulering. Av intresse här är vart vardagliga affekter för oss, genom de intensiteter de bygger upp, samt de sätt att veta och relatera som de möjliggör och som kanske redan ingår i dem (Stewart 2012:3). Fettbergsartiklar och -bilder som en cirkulering av vardaglig affekt, till exempel på Facebook, är att möta något på samma gång konstigt och banalt. Vi känner igen tonen och framställningssätten, även om fettberget är en nyhet. Många gånger är det som taget ur *Guinness rekordbok*. Fettberget blir en hyperbol, någonting bortom denna värld och därför kanske inte så intressant i det långa loppet. Det är som annan sensationsmedia, något att förfäras över en stund. Vi kunde placera fettberget som nyhetshändelse och genre i ett mainstream-sammanhang, som för de allra flesta inte medför någon ytterligare involvering. Intensiteten ligger framförallt i konstighet och äckel. Inte desto mindre skapas ett ”vi” – vi som äcklas eller fascineras. Kanske är det ett ”we of mainstream banality” (Stewart 2012:27). Våra tankar gick också till *Discovery Channel*, tv-kanalen med dramatiska berättelser om hjältar, slag, erövringar och allt som är monsterstort och kraftfullt. Andra gånger var det filmen *Ghostbusters* (1984) som tycktes utspela sig inför våra ögon, när hjältarna i den här historien som klokarbetare gett sig ut för att bekämpa något som, likt spöken, inte borde ha återvänt.

Fettberget i London liknar andra miljöproblem och andra upptäckter i antropocen, som plastöarna i världshaven och andra skräpansamlingar. Gemensamt för dessa, utöver storleken, är att de är resultatet av mänsklig aktivitet. Sådana företeelser har också kallats antropocena objekt, vilka utmärks av sin hybridkaraktär (Pórrson 2018). De är svåra att kategorisera vare sig som natur eller kultur. Avfall utgör en väsentlig del av människans påverkan i antropocen bland annat genom uppkomsten av dylika nya och svårbestämbara objekt (Hird 2012).

Den välkända staden och det främmande

Genom olika jämförelser inlemmas fettberget i någonting väsentligt londonskt. För att försöka skapa en förståelse för fettbergets osannolika proportioner används i media ett flertal mycket specifika, och för London välkända, landmärken som storleksjämförelse. Vi får veta att fettberget är ”längre än Tower bridge” (t.ex. Adams 2017), ibland till och med hur mycket längre (sex meter) (O’Shea 2017). Det är också längre än två Wembley-fotbollsarenor och väger lika mycket som elva av de berömda röda våningsbussarna som återanvänds som jämförelsematerial i artikel efter artikel. Dessa lokala exempel gör fettberget hanterligt och begripligt samtidigt som det förs närmare läsaren. Jämförelser med bussar och broar lyfter upp detta infrastrukturella problem till en plats mitt ibland oss, men samma jämförelser bidrar också till formandet av något ytterst bisarrt, ett fettberg som i tidningsillustrationer tar över och ockuperar en av Londons mest berömda broar. Andra gånger exotiseras fenomenet och placeras någonstans ”långt borta från oss” rent geografiskt, genom liknelser med traditionellt stora djur som blåvalar eller elefanter (t.ex. Monster 2017; Taylor 2017).

Det uppstår en sorts tävlingsretorik där fettberget blir något positivt genom att vara det största av dem alla, det mest spektakulära som någonsin skådats: ”Biggest ever’ fatberg weighing whopping 130 tonnes” (Moore-Bridger 2017). Att London har ett fettberg av denna storlek markerar också att staden är en metropol – här finns tillräckligt många människor och tillräckliga strukturer för att skapa ett rekordstort miljöproblem. Med civilisationen, urbaniseringen och globaliseringen kommer också baksidor, och en anrik miljonstad som London kan till och med skryta med de värsta följderna. Fettberget attraherar och väcker känslor av nyfikenhet och beundran. Det är spännande, underligt – en ny upptäckt, någonting extraordinärt: ”It’s grand, magnificent, fascinating and disgusting” (Sparkes 2018). Kanske likt staden själv.

Retoriken känns igen från beskrivningen av andra miljöproblem under antropocen. De framställs som upptäckter, som något konstigt, med superlativ, med siffror och jämförelser med fotbollsplaner

och länder för att illustrera skala, och som rekord (gång på gång). Enligt Lauren Berlant (2011:10) lever vi i en tid av "crisis-ordinariness". Begreppet sätter fokus på hur traumatiska händelser, som tvingar människor att anpassa sig till en pågående förändring, kan förstås genom att se hur affektiv verkan formas och blir medierad, och hur kriser som process bäddas in i det ordinära.

Ännu mer specifikt lokalt förankrande blir benämningen "the Whitechapel fatberg", vanlig framförallt i det engelska materialet, som också skiljer det från "the Kingston fatberg" – fettberget från 2013 som innehade det tidigare brittiska storleksrekordet. Stadsdelen Whitechapel präglas av multikulturalism och arbetarklassinvånare. Den har en lång historia av immigranter, vilka, framförallt genom kommentarssektionerna, blir en del av fettberget, när det etniska ursprunget blir ett sätt att (bort)förklara matfettet som spolats ner. Genom främlingsfientliga inlägg placeras fettberget bortom skribenterna själva. Det är inte de själva som är orsaken till den störande proppen i avloppet, det är någon annan, någon främmande. Detta motiv är ännu tydligare i äldre artiklar om ett motsvarande fettproblem under stadsdelen Chinatown. Fettberget skrivs bort från de egna vanorna och rutinerna.

Fettberget blir en del av London, men på en plats som vanliga människor inte har tillträde till. Berget finns under gatorna, "lurking under our feet" (Kirby 2018), där allmänheten inte kan se eller känna det. Man hittar det i en historisk miljö – det 150 år gamla avloppssystemet, som upprepade gånger hänvisas till i artiklarna: "The solid mass of congealed fat, wet wipes, nappies, oil and condoms formed in the Victorian-era tunnel" (Monster 2017). Det är som om vi har funnit vägen till en annan tidsålder, en plats där tiden har stått still. Associationerna går till den populära genren steampunk, en undergenre av science fiction eller science fantasy, som karakteriseras av lån från 1800-talets teknologi och estetik. Eller kanske till en plats som inte har hängt med i svängarna och hunnit ikapp den (post)moderna livsstilen – 1800-talets kloaktunnlar klarar inte av att handskas med 2000-talets vardagshandlingar. Genom de olika jämförelserna med det Londonspecifika

lyfts fettberget upp ur kloakerna, upp ovanför ytan (både bildligt och bokstavligt) och sätts i rörelse.

Avfall, attraktion och repeller

De olika jämförelserna som hjälper oss att ”lära känna” fettberget överlappar och växer in i varandra. Fettberget sätter sig själv och oss i rörelse i affektivt laddade möten (jfr Stewart 2007:15). Ett sätt att bli bekant med och förstå fettberget är genom att uppleva det med sina sinnen. Våra sinnesförnimmelser är kulturellt bundna (jfr Stattin 1996) och för att kunna uppleva det nya måste vi sätta det i relation till det bekanta – vad känns det här som, vad luktar det som?

Mötet med fettberget är fyllt av stank, avsky och äckel, när använda hygienprodukter inte längre är bortom vårt ansvar (out of sight out of mind) utan kommer tillbaka för att hemsöka oss (jfr Hawkins 2002). Den typ av avfall som göms i kloakerna är också vad Lynn Åkesson kallar orent, till skillnad från rent, där det rena avfallet kan bestå av bortkastade saker som kan återanvändas och få ny betydelse och ny estetik i en annan kontext. Det orena avfallet, det som ruttnar, stinker eller rent av är farligt, framkallar äckel och får absolut inte beröras (Åkesson 2006). Lukten från fettberget beskrivs som ”rotting meat mixed with the odour of a smelly toilet”. Ordet ”disgusting” upprepas ständigt i medierapporteringen och anger med vilken attityd vi ska förhålla oss till fettberget, som ett slags affektivt grundackord. Det vore ett normbrott att inte visa äckel. Att benämna något som äckligt är performativt – det genererar det objekt som benämns och dess effekter (Ahmed 2004:93). Det äckliga, eller abjekta, som Julia Kristeva kallar det, representerar på samma gång reaktionerna på, och hotet om, att gränser mellan subjekt och objekt, själv och andra, ska bryta samman. Enligt Kristeva (1982:4) är det abjekta inte ett specifikt innehåll, utan har att göra med det som stör identiteter och ordningar och inte respekterar regler och gränser. Äckel är också ambivalent genom att både innebära attrak-

tion och repellering, vilket har att göra med att äckel är beroende av kontakt. På det viset skapas rörelse i och kring det som betraktas som äckligt (Ahmed 2004:85). Kristeva (1982:17) menar att vi dras till det abjekta, men inte på grund av begär, utan för att vi söker katarsis, rening.

När fettberget lyfts upp i ljuset genom bilder, filmer och skriftliga skildringar finns också vårt högst personliga avfall plötsligt framlagt för allmän beskådan. Enligt Gay Hawkins (2002) är till och med misstanken om avföring som uppträder på offentlig plats inte bara något som stör ordningen och påkallar uppmärksamhet till vårt mest privata, utan det hotar också vår tilltro till infrastrukturen. Vi är övertygade om att systemen för bortförandet av avfall effektivt ska skydda oss från kunskapen om var skiten slutligen tar vägen och hålla den dold för oss.

Det är intressant att notera att när innehållet i kloakerna och substanserna i fettberget beskrivs, är det mest självklara, nämligen den mänskliga avföringen, oftast frånvarande. Rapporterna saknar helt ord som "feces/faeces" eller "shit", men i läsarkommentarer förekommer både "shit" och "poo". I den svenska rapporteringen förekommer ordet skit, men hänvisar då till mycket annat än mänsklig avföring: "Där nere i underjorden har den feta sörjan blandats med kondomer, bomullspinnar[sic], nappar, trasor, strumpbyxor och all annan skit som folk mot bättre vetande spolar ner i avloppen" (Kampen 2017).

Avföringen möter vi istället genom ombud i ord som badrum eller toalett, och i beskrivningen av ickenedbrytbara produkter som hjälper till med att förena fett till en klump. Återkommande är använda blöjor, intimservetter, våtservetter och engångstvättlappar för barn, alla underförstått möjligen nedsölade med avföring. Överhuvudtaget tycks våtservetter vara ett stort problem i Storbritannien eftersom många sorter marknadsförs som "flushable" eller "biodegradable". De går att spola ner, men orsakar stockningar eftersom de inte bryts ner tillräckligt snabbt i avloppen, till skillnad från toalettpapper. Våtservetter av olika slag, både intimservetter och sådana som används i rengöring av annat än mänskliga kroppar, är

en växande global marknad och konkurrensen mellan olika producenter påstås vara extremt hög (Technavio 2017). Anspelningar på alla sorters engångsservetter som spolas ner för också tankarna till en viss dekadens eller överflödig lyx: "vast mass of cooking gloop stuck together with cast-offs of people too fancy to use regular toilet paper" (O'Sullivan 2017). Detta är ett problem skapat av människor som inte nöjer sig med strävt toalettpapper eller orkar tvätta och återanvända tvättlappar i tyg för sina småbarn.

Den skit som inte nämns vid namn finns också inbäddad i beskrivningar av lukten, eller stanken från fettberg och kloaker. Redan uttrycket "lukta kloak" kan ses som en omskrivning för närvaron av avföring. Eller när fettbergets beskrivs i termerna: "It smelt like a blocked toilet" (Craw 2018). Andra luktbeskrivande ord i texterna är putrid (rutten), rancid (härsken), pungent (skarp) och revolting (upprörande). Under ytan finns det vi inte talar om – kloakerna, men under ytan på det som döljs under ytan finns det allra mest förbjudna, det vi allra minst vill tala om eller ens medge att det existerar – i fettberget döljer sig vår egen avföring.

Ytterligare två produkter återkommer för att beskriva fettbergets komposition. Tillsammans med fettet, som alltid finns med i en eller annan form, våtservetterna eller blöjorna (ibland både och) förekommer också kondomer och tamponger. Ibland tillsammans, ibland var för sig. Dessa två produkter för, liksom den outtalade avföringen, fettberget närmare oss genom sina kopplingar till det privata och intima. Menstruation är fortfarande någonting som man sällan talar om, och som upplevs som alltför privat och hemligt för att markera utåt (t.ex. Johnston-Robledo & Stubbs 2013). Kondomerna signalerar sexuell aktivitet och intima handlingar som inte är för utomstående. Kloakarbetarna vid Anglian Water kallade fenomenet för "johnnyberg", innan begreppet fatberg hade blivit den etablerade benämningen (Adams 2018). De slogs av den riktiga förekomsten av just kondomer (johnnie/y på brittisk slang). Inte ens våra sexuella vanor eller våra kön lämnas ifred när fettberget dras upp till ytan.

Avfall är en komplex kategori menar Åkesson (2008) och vad som definieras som avfall är beroende av kontext och praktik. Fettet som proppen i kloakerna består av är inte avfall i sig utan blir det i kontexten. När fettberget ska klassificeras i artiklar och andra beskrivningar är det oftast i form av en lista med ingredienser. Mol och Law (2002) menar att en lista är ett öppet klassifikationssystem som ändras efter behov – det finns inga tydliga avgränsningar för vad som hör till. Listan har inget slut och kan varieras i det oändliga, likt ett monsters gap som sväljer allt. Fettberget blir en levande klump som inte går att slutgiltigt definiera, istället lägger man till eller drar ifrån listan på beståndsdelar beroende på vilket budskap man vill få fram och vilken stämning man vill uppnå. Allvar, ironi eller ren underhållning skapas genom bland annat dessa processer. En enda sak finns med på alla listor, och det är fett i någon form, men som vi visar nedan kan även fettet beskrivas på olika sätt och leda våra associationer i olika riktningar. Föremål som kondomer eller använda blöjor framhäver i sin tur olika praktiker och problem. Ett fettberg kan likaväl bestå av fett och våtservetter som "grease and oil poured down sink drains, attract[ing] debris ranging in size from candy wrappers to planks of wood" (Debczak 2018). Fettet som hålls ner i avloppet stelnar och drar med sig alla de ting som medvetet eller av misstag spolas ner i underjorden för att försvinna. I form av ett fettberg blir de istället framhävda och upplyfta i ljuset till granskning.

Beståndsdelarna i fettberget utmanar oss också genom sitt ursprung, här möts två av människans mest basala funktioner – att inta föda och göra sig av med avfall. Matrester och matfett, från måltider och matlagning, samlas och förenas med avföring och mänskliga restprodukter. Det påminner om Mary Douglas (1966) klassiska tankar om att kaos hotar när saker blir hemlösa eller befinner sig på fel plats. Vad som är rätt plats är kulturellt betingat och varierar med tid, rum och sociala tillhörigheter. Köket och badrummet, som symboliskt på många sätt ligger längst bort från varandra av hemmets rum, förenas i avloppsrören. På ett plan är vi medvetna om att gråvattnet från köket och svartvattnet från badrummet flyter samman någonstans i huset, men denna obehagliga händelse lig-

ger utanför vårt ansvarsområde och vår kontroll. Man kunde också säga att jämförelserna som görs i upptäckandet och beskrivandet av fettberget skapar relationer. Dessa relationer för samman flöden av materialitet och affekt och ger mening till fettberget.

Fettbergets förmåga att stöta bort och vara motbjudande kan inte bestridas. Men samtidigt som fenomenet repellerar binder det också ihop, på samma sätt som kloakerna enligt Åkesson (2005) binder ihop människor med varandra, genom att kroppsliga avsöndringar och skulor samlas i en gemensam färd mot reningsverket. Avlopp är bokstavligen en sammankoppling mellan det privata och det offentliga. Liksom vatten och elektricitet knyter de samman människor med staten utan en känsla av direkt inblandning (Hawkins 2002).

Det monstruösa fettberget

En av de allra vanligaste jämförelserna i vårt material är att framställa fettberget som ett monster eller en best, som behöver gripas an och hanteras för att ordningen ska återställas. Vi lever i en värld av monster – de finns överallt runt oss, i populärkulturen, på lek-sakshyllan och i nyheterna skrev Jeffrey Jerome Cohen (1996a) i slutet av förra seklet och mycket tyder på att det är så än idag. Monstren ”bebor perifera platser i alla kulturella traditioner” [vår översättning] skriver David White (1991:1), och i mediematerialet lurar monstret utom vår åsyn under våra fötter.

An underground demon is plaguing London. Silently and stealthily, it grows terrifyingly in size and slithers through the sewers below our feet like a globby basilisk, waiting until the day it can rise above ground and take over the city. (Hurst 2017)

En annan populär monstruös benämning på fettformationen är ”blob”, vilket för tankarna till något oformligt och otydligt i konturerna. *The Blob* är också en science fiction-film från 1958 om en utomjordisk amöbaliknande varelse som kraschar på jorden med

en meteorit. Filmens blobb slukar och löser upp människor samtidigt som den växer sig större och blir alltmer aggressiv. I nyinspelningen av filmen från 1988 tar den utomjordiska blobben dessutom sin tillflykt i kloakerna. Att kloakerna befolkas av olika okända och monstruösa varelser är ett motiv bekant från moderna folksägner (Brunvand 1981:90–98; Klintberg 1988:49–56), men föreställningen finns belagd så långt tillbaka som antiken (Asplund Ingemark & Ingemark 2004:116–119).

Monster kännetecknas av sin enorma och formlösa massa och förmåga att sluka sina fiender och allt som kommer i deras väg. När fettberget framställs som ett monster balanserar skildringen hela tiden på kanten till det komiska. Bild: Affinity for Business.

Monster i folklöre (och populärkultur) har åtminstone två saker gemensamt menar David D. Gilmore (2009). Det ena är den enorma storleken och den andra är deras förmåga att svälja sina fiender eller människor i allmänhet. Likt dessa traditionella monster hotar fettblobben att expandera och svälja platserna och människorna ovan jord. Detta fettbergsmonster sväljer allt som människor slänger ner i avloppet, men i samma process som det äter vårt bortkastade

skräp växer det i massa och blir större och mer skrämmande hela tiden. Med storleken växer också äcklet, ju fler använda våtservetter, kondomer, blöjor och avföring det slukar.

Monster trotsar också all klassifikation. Ett monster är varken människa eller djur, utan fyller utrymmet dem emellan. Monstret är en störande hybridisering med förmåga att motstå kategorisering genom sin osammanhängande kropp (Cohen 1996b). Men vårt sinne behöver monster, hävdar Gilmore (2009:1) – de förkroppsligar allt som är farligt och hemskt i människors föreställningar. Men fettberget är på samma gång både bekant och främmande, eller möjligen underligt bekant, den typ av kusliga företeelse som på engelska kallas ”uncanny”. Vi ser oss själva i monstret lika mycket som vi ser ”det andra”. Gränsen mellan människa och monster är aldrig fixerad – det finns i slutändan ingen klar uppdelning mellan civilisationen och bestialiteten, menar Gilmore (2009:191), och Shildrick (1996) går så långt som att säga att monstren inte så mycket hotar att gå över gränsen mellan det mänskliga och det monstruösa, som att rentav upplösa den.

Kloakhjältar

När monstret har upptäckts och förklarats vara ett monster, ”[i]t’s a total monster” (Taylor 2017), måste det sedan bekämpas, på samma sätt som monstren i folkloren måste förintas för att balansen ska återställas i världen. I de klassiska monsterberättelserna dyker monstret mystiskt upp ur skuggorna i en lugn intet ont anande värld, där människor till att börja med vägrar tro på dess existens, bortförklarar det eller rent av ignorerar det. Småningom börjar förödelsen, och medvetenheten om hotet vaknar, med påföljden att omgivningen slutligen reagerar, förenar sig och samlar sina krafter under en gemensam hjälte som konfronterar besten (Gilmore 2009:13). I *Aftonbladet* talas om ”Kampen mot fettproppen” (Kampen 2017). Det är kloakarbetarna som upptäcker att monstret finns där i kloakerna, och det är de som informerar oss om dess farlighet:

"It's very lucky we caught this one," säger en talesman för Thames Water (Taylor 2017).

Hjältarna i berättelsen om fettmonstret är "the flushers" (spolarna), som kloakarbetarna kallas i London. Genom att modigt stiga ner i underjorden för att dräpa monstret får de vår uppmärksamhet och tacksamhet.

The heroic flushers worked in teams for 30-minute shifts before they had to come up for rest and send another platoon down into the gloom. Generators pumped fresh air so they didn't inhale the fatberg's poisonous stench. (Harding 2018)

Likt hjälten i monsterberättelser runt om i världen ger de sig ut för att i det här fallet rädda hela samhället och rensa fältet från monster för att skydda mänskligheten (jfr Campbell 1968:15, 337–38). "[T]hey are our worst enemy" säger kloakarbetarna om fettbergen i intervjuer (Johnston 2017).

Fettberget (monstret) sprider kaos i staden, inte bara genom att täppa till kloakerna, utan också för att kloakernas innehåll kan tvingas ta nya rutter, upp ur jorden och ut i dagsljuset. Det händer också att man måste stänga av vägar och parkeringsplatser (Osborne 2017). Monstret (fettberget) ska besegras av hjälten (kloakarbetaren) för att normaltillstånd ska råda igen – inga avlopp översvämmas, avföringen stannar under jorden och kommer inte upp till ytan och gör oss medvetna om vår egen äcklighet. Men likt monstren i folkloren är fettberget inte försvunnet för evigt. Kampen mot monster är en evig cykel av drabbning, seger (förhoppningsvis) och drabbning igen när monstret återuppstår (jfr Gilmore 2009:13).

Trots att kloakarbetarna framställs som hårt arbetande hjältar, "working non-stop to break up the fatberg" (Hurst 2017), balanseerar de i rapporteringen hela tiden på gränsen till att bli löjliga anti-hjältar. Klädda i skyddsoveraller slåss de med spadar och skyfflar mot ett av människor skapat berg av gammal matolja och använda blöjor, inte olikt spökbekämparna som slåss mot ektoplasman i Ghostbusters-filmerna (1984; 1989; 2016): "the story of how sewer

Arbetet i kloakerna är tungt och hälsovådligt, men skildringarna lyfter upp både hjältemodiga insatser och det dråpliga i att slåss mot fettblobbar i underjorden. Foto: Thames Water.

workers tackled a massive blob of waste – using jet hoses, pickaxes, spades and shovels” (Adam 2018). Också kloakarbetarna själva gör ironiska populärkulturella referenser, bland annat till samma filmer. Thames Water delar en bild på överalltklädda kloakarbetare med texten ”Who you gonna call? Our #fatberg busters”¹, och en som var med om arbetet skriver om sin upplevelse att: ”Nailing this fatberg was like battling a giant Harry Potter movie creature beneath the streets of London” (Whitechapel 2017).

Besegrandet av fettberget består i att oskadliggöra det och förminska det. Detta görs genom att hacka sönder det i småbitar och lyfta upp det ur avloppen och ut i dagsljuset: ”The final battle against the beast: breaking it down” (Fatberg lurks 2017). Fettberget är

inte längre mjukt, som det ursprungliga matfettet, utan en saponifieringsprocess involverande kalk från kloakernas väggar har, på samma sätt som man framställer tvål ur fett, skapat en cementliknande massa som måste bearbetas för hand och med maskiner. Det går inte att spola bort det eller suga upp det.

När monstret är avväpnat och oskadliggjort kan det få en ny chans att göra gott i världen genom att återvinnas som biodiesel. Det finns flera anläggningar som tar tillvara både städernas fettberg och fettavfall från restauranger och skapar ny energi. Storbritanniens största bussbolag introducerade år 2007 de första biodieseldrivna bussarna i landet och gav resenärerna rabatt på resor mot att de lämnade in sin använda matolja (Coates 2017). Det fränstötande avfallet transformeras till någonting värdefullt och viktigt: "It may be a monster, but the Whitechapel fatberg deserves a second chance. [We are going] to transform what was once an evil, gut-wrenching, rancid blob into pure green fuel" (Mann 2017).

Än en gång träder de röda Londonbussarna fram när det rapporteras precis hur långt detta fettberg räcker i form av återvunnet bränsle: "Converted into roughly 10,000 liters of biodiesel [...] the fatberg would help to create enough energy to power 350 of London's iconic double decker Routemaster buses for one day" (Frangoul 2017). Bussen som ett kollektivt och därför miljövänligt transportmedel, som för människor till och från arbetet, blir beviset för att transformeringen från avfall till nytta blir total. Istället för att smyga omkring under våra fötter och sprida kaos botgör fettmonstret sitt tidigare destruktiva liv genom att driva bussar uppe på Londons gator.

Fett, kropp, moral

I de grafiska och skriftliga framställningarna möts vi av något som dryper av fett, men det mjuka matfett som fettberget huvudsakligen består av har stelnat och koagulerat till något oaptitligt, långt ifrån det kulinariska. Fett är "a phenomenon that conjures images of re-

pulsion, disgust, and anxiety for some, but associations of comfort, delight, and beauty for others", säger Don Kulick och Anne Meneley (2005). Mark Graham föreslår att västvärldens människor har "lipoliteracy" (bildat av literacy), som handlar om hur vi läser fett och fetma. Fett, eller avsaknaden av fett, förmedlar ett kulturellt budskap där vi får veta något bra eller dåligt om mat, kroppar och människor (Graham 2005). Fett är också förknippat med sjukdom, hjärtattack och igentäppta artärer – vanliga dödsorsaker i det samtida västerländska samhället. Inbakade i dessa hot finns också fettets moraliska dimensioner, där ätandet av fett kan vara en ibland tillåten njutning eller en alltid förbjuden last. I en värld besatt av fett och fetma, signalerar det feta, enligt Kulick och Meneley (2005), inte bara människors hälsa utan också deras moraliska karaktär.

I berättelsen om fettberget skapar metaforerna som framställer staden som en kropp och avloppssystemet som blodådror en intrikat relation där det under ytan lurar faror med förödande konsekvenser. Ansamlingar av fett inte bara stör flödet tillfälligt utan kan i slutändan leda till totalt kaos, eller död: "Like an artery stuffed with plaque can lead to a heart attack, the tons and tons of fat clogging up London's sewers were slowly choking the city" (Schultz 2013).

Ansaret för detta tillstånd, om det så är de igentäppta artärerna hos en människa, eller stadens stockade avloppstunnlar, ligger hos ingen annan än dig själv. Fetma är, enligt Fredrik Nilsson (2007), kanske den tydligaste kulturella signalen att du som individ inte har tagit ansvar för din kropp och hälsa. De överviktiga betraktas som antitesen till det normala och moraliska. På samma sätt är det individen som bär skulden till förloppet i avloppet, genom sina matvanor och sin livsstil. I dessa igentäppta artärer där flödet har stannats upp och avbrutits finns det ett trängande behov av att få bort stockningen för att sätta igång det naturliga flödet igen. Denna metafor pekar också på en långsam, men oundviklig, död. Ingenting händer plötsligt, ingenting avbryter vardagen, men förändringen kryper på oss långsamt och när vi märker vad som händer är det kanske försent. Hotet kommer dels plötsligt nerifrån

underjorden som en överraskning, dels långsamt smygande inifrån när en fettpropp sakta byggs upp.

Fettberget är inte enbart något som har växt fram eller uppstått i kloakerna, det är också skapat av människor som ett resultat av mänskliga handlingar. Men det är skapat utan bestämt syfte och utanför all kontroll. Denna dubbelhet tycks rubba ordningar. Ett fettberg som utvecklas av egen kraft i kloakerna skulle vara en hittills okänd livsform, men som skapelse är det en *vanskapelse*. Återigen kan man göra kopplingar till det ”uncanny” – fettberget är omöjligt att klassificera. Det är varken djur eller människa, varken från växtriket eller djurriket, varken levande eller dött och ibland ifrågasätts också dess jordiska tillhörighet.

[I]t has become one of those uncanny objects where it is not immediately apparent whether it is animal, vegetable or mineral. Somewhere between compost and coral and bin juice. (Adams 2018)

Paradoxalt nog är fett något som både djur och människor har gemensamt. När bitar av fettberget undersöktes genom masspektrometri visade sig sammansättningen vara två tredjedelar fett och 20 procent aska och grus. Fettet i sin tur bestod till hälften av den organiska fettsyran palmitinsyra – ett av de vanligaste mättade fetterna i växter och människor, som finns i bland annat palmolja, mejeriprodukter och kött. Fettet som berget består av borde också rimligtvis delvis härstamma från människor – när vi tvättar oss försvinner också det yttligaste fettlagret, och även avföring innehåller fett. Vi är en del av fettberget. Men fettet har här transformerats till något som mer liknar ett mineral, något icke levande.

Typen av fett som denna avloppspropp är uppbyggd av ger också resonans i vårt möte med fettberget. En av orsakerna till att det uppstår starka känslor av äckel och avsky handlar förmodligen om den starka kopplingen till mat som görs genom terminologi och jämförelser. I de engelska artiklarna varierar fettbenämningarna och många gånger ryms både fett och olja med i listan på ingredienser.

Ännu mer matanknutet blir det när fettets preciseras som cooking oil, cooking fat eller cooking grease. Till och med ister (lard) får sin plats, i ordlekar som "Lard have mercy!" (Telegraph Reporters 2017). När delar av fettberget lyfts upp ur kloakerna beskrivs de som "an object that spent its entire life marinating in sewer juices" (Hester 2018) och kopplingen till matberedning går inte att undvika. Vid ett annat tillfälle beskrivs konsistensen som "parmesan blandat med månsten" (Debczak 2018).

I nyhetsrapportering, och framförallt i läsarkommentarer, när föreställningen om att detta fett ingår i något slags kretslopp där det börjar som mat och går via kloakerna tillbaka till våra tallrikar igen. *Expressen* puffar för en artikel om det brittiska fettberget genom att bland annat framhålla: "Så hamnar fettets *tillbaka* i din mat" [emfas i original] (Kampen 2017). Det fett som hänсыftas är framförallt sådant som används inom snabbmatsindustrin, vilken också lyfts fram som en av orsakerna till just detta fettberg: "The vast majority of London restaurants and takeaways are responsible for feeding the fatberg" (Johnston 2017), där (frityr)fettet ibland återanvänds så många gånger att det blir otjänligt som föda, eller i värsta fall återanvänds ur fettavskiljare eller avloppssystem. Denna återanvändning finns dokumenterad i Kina men på läsarkommentarer låter det som om folk föreställer sig att det händer också i Whitechapel.

Den dåliga maten och det dåliga matfettet syns också i beskrivningar som "evil, gut-wrenching, rancid blob" (Mann 2017) – det är häsket fett, inte tjänligt som människoföda, det rör sig om. Eller så ligger fokus på vårt frossande när till exempel julmaten förs fram som en orsak till fenomenet: "Christmas dinner fatbergs raise flood risk, say water companies" och "prevent post-Christmas buildup of congealed fat in sewers" (Press Association 2016). Vår komplicerade och intrikata relation till fett (jfr Willson 2005), blir synligt i det metaforiska jämförandet. Ätande är något som ska göras på rätt sätt, enligt kulturella regler och normer, och då gäller det att konsumera rätt sorts fett och undvika överkonsumtion av mat och brist på självkontroll (jfr Meneley 2005; Gross 2005). Det blir en

svår balansgång där idealet i konsumtionssamhället är att mat ska vara en njutning, men gränsen till frosseri är hårfin (jfr Sandberg 2004:181–184).

Musealisering, konservering och kalkylerade risker

I oktober 2017 avlägsnades två bitar av fettberget för att tillföras de museala samlingarna hos Museum of London. En bit fettberg sägs ha stått på museets önskelista redan länge och utställningen där delar av fettberget ställs fram ska visa hur detta är en väsentlig del av Londons historia (Adam 2018). Fettberget ska också främja reflektioner över livet vi lever här och nu hos besökarna.

”Monstret i Whitechapel” – det 250 meter långa fettberget i Londons kloaksystem som fick global uppmärksamhet förra året – spolas inte bort helt och hållet. Till helgen öppnar en *flott* utställning på stadsmuseet Museum of London, rapporterar The Observer. (TT 2018) [vår emfas]

Först funderade museets konservatorer på att frysa ner eller frys-torka bitarna, på samma sätt som andra arkeologiska fynd av organiskt material som hittas i våta miljöer, eller kanske konservera det i formaldehyd likt Damien Hirsts konserverade kor i konstverket ”Mother and Child (Divided)”. Den slutliga lösningen, bland annat på grund av att man var rädd att fettberget skulle kontaminera utrustningen, blev dock att lufttorka bitarna under flera veckor. Fokus låg på att bevara fettberget så likt det ursprungliga som möjligt, utan att utsätta vare sig museibesökare eller andra föremål för möjliga risker:

We didn’t know how the fatberg samples would respond – whether they would crumble or fall to bits. It was a bit of a calculated risk. We didn’t have a map for where we were going with this. We just slowly air-dried it out over two-and-a-half months,

and found that it retained its shape, it retained its integrity.
(Adams 2018)

Dessa någorlunda torra bitar – det enda som finns kvar av det ursprungliga fettberget, ställdes i februari 2018 ut som en del av utställningen "Fatberg" som ingår i temat "City Now City Future"². Nu beskrivs fettberget många gånger inte längre som något härstammande från människorna, något skapat av mänskligt avfall, utan snarare som något främmande, något utomjordiskt. Det levande monstret har dött och blivit en klump som snarare verkar ha sitt ursprung på månen eller i yttre rymden: "Look like clumps of moonscape or a small asteroid" (Adam 2018).

Fettberget är dött – leve fettberget! Foto: Museum of London.

Det har också förlorat sin förmåga till rörelse och enligt rapporteringen ”lugnat ner sig”. Det tidigare så hotande fettberget saknar nu aktivitet, rörelse och känsla av liv. Samtidigt påpekas det i andra återgivningar att det fortfarande händer saker med fettberget i utställningen – där kläcks flugor och fettbergsklimpen ”svettas” när ytterligare fukt dunstar. På Twitter kommenterar en museibesökare vid sin bild av kondens på insidan av montern: ”Working at @MuseumofLondon today so I swung by the #fatberg and look! IT’S BREATHING”. Det komiska eller vardagliga ligger aldrig långt borta. I den ena av klumparna sticker det ur den gråa oaptitliga massan fram en liten bit av något färggrant lila och orange. Fettberget består inte bara av fett och hygienprodukter utan här syns ett godispapper! Godispappret väcker både journalisternas och besökarnas nyfikenhet och det blir en sport att ta reda på vilken typ av godis som fettberget har ätit. En besökare twittrar: ”#Fatberg was a hit with the kids. Especially trying to work out what chocolate bar wrapper was entombed. #doubledecker @MuseumofLondon”. Godispappret ger än en gång skjuts åt fettbergets starka busskoppeling, när de flesta verkar vara överens om att det kommer från den klassiska chokladstången ”Double Decker” som har tillverkats och sålts sedan 1976.

På museets hemsidor tar berättelsen om fettberget en ny vändning. Det rekordstora fettberget har reducerats till bara två små stenar, men det har samtidigt blivit mer farligt, mer hotande. Fettberget röntgas och placeras i en låda så att ingen av misstag berör det eller känner alla dess lukter. Till skillnad från traditionella museivitri- ner som ska skydda föremålen från publikens oförsiktighet menar man att det här är publiken som ska skyddas från detta farliga föremål (Hester 2018). Det avgränsas kraftigt och det mesta av åk- ligheten har försvunnit, men trots detta tillåts publiken inte känna dess odör, eller museiarbetarna att röra det utan skyddsutrustning (Sparkes 2018).

Fettberget som monster fungerar olika beroende på kontext och situation, vilka relationer det blir del av och vilka ordningar det hotar. I kloakerna utlöses det monstrosa ur den groteska storle-

ken, men också ur absurditeten i matfett som koagulerar till en cementliknande massa, likt en bergart, även om delar av fettberget faktiskt hör hemma i avloppet. När fettberget blir ett museiföremål och ställs ut på Museum of London förändras det monstruösa genom de nya praktiker som museet utför, där lukt och kontakt – en väsentlig del av det äckliga (se Ahmed 2004) – blir en risk som måste kontrolleras på samma gång som farlighet accentueras.

Det metamorfa fettberget

När slaget i kloakerna är över återstår av fettberget en asteroidliknande entitet på Museum of London. Fettberget är inte längre jättelikt, utan ”mindre än en limpa”, som *New Yorkers* reporter uttrycker det (Knight 2018). Det har återgått till något som storleksmässigt igen mer hör hemma bland människor och inomhus. Samtidigt är det ett objekt med en viss förtätning och styrka, men inte längre i lukt. En del utställningsbesökare uttrycker lätt besvikelse: ”You can’t smell it, which a lot of people are disappointed about, actually. People were almost willing it to be a bit more disgusting than it is” (Hester 2018).

Museets syfte med utställningen är att mana till reflektioner kring hur vi lever idag. Men vad ser vi här och vad blir vi medvetna om? Det utställda fettberget, liksom hela fenomenet, är mångtydigt. Frågan är inte bara vad fettberget blir utan också vad vi blir. Vilka relationer är vi villiga att ingå med det? Den ofta upprepade jämförelsen med bussar, kan få oss att undra vart fettberget för oss. Är fettberget ett kulturarv? Ett konstverk? En absurd underhållning? En attraktion i upplevelseindustrin? Ett farligt problemavfall? En varning – och i så fall för vad? Det musealiserade fettberget framstår som en blandning av sådana dimensioner.

The Guardians reporter konstaterar i en exposé över fettberget att: ”It is hard not to think of it as a tangible symbol of the way we live now, the ultimate product of our disposable, out of sight, out of mind culture” (Adams 2018). Fettberget lyckas, som vi försökt visa

i det här bidraget, alstra en mängd metaforer som sammanför och sätter i rörelse kropp och stad, attraktion och repulsion, det vardagliga och det sensationella. Som symbol för vårt sätt att leva är fettberget amorft och metamorft: det skiftar form beroende på vad det kommer i kontakt med och ställs i relation till.

Fettberget kan tas upp som ett moraliskt imperativ och skräck-exempel, inte bara i förhållande till att spola ner sådant som inte borde spolas ner, utan i förhållande till att sköta om sin kropp och hälsa. De här två moraliska dimensionerna, miljöansvar och kroppsansvar, sammanförs i fettberget. Det blir tydligt inte minst i hur fenomenet fortplantas i populärkulturen. I januari 2018 kunde man på en gata i London mötas av ett fettberg gjort av ”äka ister”, ”the height of a London bus”. Bakom verket låg ett företag inom hälsobranschen som hoppades kunna chocka åskådare till eftertanke och få dem att begrunda julhelgens ”överätande” och de påföljande farorna med fetma, diabetes och högt blodtryck (ITV report 2018).

Sätten som fenomenet fettberg framträder på, påminner också om Mortons (2016:7–9) ”mörka ekologi”, en begynnande ekologisk medvetenhet som han menar drabbar ”civiliserade” folk just nu. Den kännetecknas av kuslighet (”uncanny”), eller ”das Unheimliche”, ett begrepp han lånat från Freud. Det har att göra med insikten om att vi själva är skyldiga till de katastrofala upptäckter som nu görs, att vi är både förövare och offer, och att konfronteras med denna situation upplevs som en kuslig vändning. Denna medvetenhet framkallar en mångfald känslor, tankar och stämningar – osäkerhet, tvekan, skräck, skam, fulhet, ironi, komedi och möjligen en förlösande glädje, menar Morton (2016).

Det metaforiska fettmonstret ifrågasätter och problematiserar rådande tankesätt och förebådar kris genom sin förmåga att undvika kategorisering (jfr Cohen 1996b:6). Enligt Gilmore (2009:189) kan monstret få oss att vakna upp genom att uppmana oss att konfrontera djup skräck. Det hjälper oss att tänka och bidrar till att vår föreställningsförmåga och fantasi utvecklas när vi handskas med livets utmaningar. Monster är dock inte alltid förskräckande och

terroriserande. Genom epitetet monster kan fettklumpen också förlöjligas och göras mindre skrämmande, alla vet att det inte finns några riktiga monster. Speciellt på engelska (men även svenska) kan ordet monster även fungera som adjektiv för att beteckna inte bara något hemskt och farligt, utan också något mycket stort och i överförd bemärkelse enastående fantastiskt (OED). Kulturteoretiskt har monster även använts som ett sätt att sätta fokus på det heterogena och komplexa av forskare som John Law (1991) och Donna Haraway (1992).

När museibesökare twittrar om sina möten med fettbergsresterna är det varierande känslor som träder fram. Här finns stoltheten över London och det London representerar, även om det är på ett dråpligt och många gånger ironiskt sätt: "I've never felt more like a Londoner than being a multigenerational queue of people waiting to get a look at the hideous #fatberg". Att fettberget finns på stadsmuseet gör att det lyfts upp ännu mera som en del av staden och dess historia. En besökare skriver om "unique artefacts from modern London history like the fatberg" och en annan jämför en 40 000 år gammal staty från British Museum med fettberget: "You can't beat London for heritage and culture". Också det viktorianska London som framhävs genom kloakernas infrastruktur får sin del av berömmelsen genom att det nya monstret jämförs med Jack Uppskäraren, seriemördaren som satte Whitechapel på kartan i slutet av 1800-talet: "Forget #jacktheripper this is the monster currently stalking Whitechapel #fatberg #london #creepy #scary #yuck".

Allvar är kanske inte det mest framträdande i dessa twittrar, men den eftertänksamhet som museet hoppas framkalla syns i personliga reflektioner "it made me think more about #waste", även om den vanligaste reaktionen verkar vara förakt för "de andra", de som faktiskt är såna som orsakar fettberg: "An actual display of how disgusting ,wreckless & wasteful some people are #Fatberg". Äckel är enligt Sara Ahmed (2004) "klibbigt" – det klibbar sig fast vid det som det kommer i kontakt med. Det kan leda till olika sätt att distansera sig och samtidigt påföra det på andra, som i uttalandet ovan. När de

som är skyldiga till något som anses äckligt har identifieras, blir de också äckliga.

Att se den avhuggna, torkade, inkapslade och slutligen asteroidliknande klumpen, kan också frammana tankar som mer har att göra med faror och mindre med äckel. Det kan få en att till slut undra vad kampen handlade om, på de platser där fett extraherats och de platser som får ta emot det feta överflödet och kämpa sig fria från detsamma. De medieberättelser vi tagit del av kan få det att verka som om fett har sitt ursprung i människors hem, vilket är fallet så länge fett enbart betraktas som avfall – en notoriskt metamorf kategori. Fettet knyts starkt till kropp, hälsa och ätande samt dåliga vanor i fetthantering och bristande miljöansvar, vilket producerar fettberg. De platser och sammanhang där fett verkligen produceras och extraheras är frånvarande. Vi lever i ett överflöd av fett, som vi tar för givet och ägnar mycket möda åt att bekämpa. Samtidigt avverkas Indonesiens regnskogar för att bereda plats för allt större produktion av palmolja (Rundgren 2016) – den typ av fett som berget till största delen bestod av.

När fettberget tas tillvara för att driva de röda Londonbussarna räknar man med att biodieseln gör ett mindre klimatavtryck än motsvarande mängd fossilt bränsle. Skinkfettet i den finska insamlingen som nämndes inledningsvis resulterade i biobränsle som skulle räcka 14 varv runt jorden (Kinkkutemppu). Men det är svårt att räkna ut vad framställningen av biobränsle egentligen kräver i energitillgång, eftersom man omöjligt kan veta hur mycket energi som gick åt i den ursprungliga processen, innan fett blev avfall eller hamnade i avloppet. Fett uppstår inte i kök, även om våra praktiker av att avskilja fett från annat kan få det att verka så. Fett, liksom vatten, ingår i allt organiskt liv som en nödvändighet. Det torkade, musealiserade fettberget kan också bli en kuslig påminnelse om hur en värld utan fett kunde se ut: som en asteroid. Så kunde en historia om upptäckter och våldsamma möten på liv och död vändas, skifta, växla och kanske bli till något annat – men vad kan vi inte veta.

Noter

- 1 ”Who you gonna call? Ghostbusters!” är en del av ledmotivet i den första Ghostbusters-filmen (1984).
- 2 Den här typen av föremål och utställningar är i sig ingenting ovanligt eller nytt. Idag förutsätts museer ofta lyfta upp samtida fenomen och engagera publiken interaktivt (se ex. Witcomb 2003).

Käll- och litteraturföretckning

Film

The Blob 1958. Irwing Yeaworth, Paramount Pictures.
The Blob 1988. Chuck Russel, TriStar Pictures.
Ghostbusters 1984. Ivan Reitman, Columbia Pictures.
Ghostbusters II 1989. Ivan Reitman, Columbia Pictures.
Ghostbusters 2016. Paul Feig, Columbia Pictures.

Dagstidningar och övrig massmedia

Adam, Karla 2018. A nasty ‘fatberg,’ a lump of grease, wet wipes and condoms, is now being displayed at the Museum of London.
The Washington Post 9.2.2018. www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2018/02/09/gross-but-strangely-compelling-chunks-of-londons-fatberg-go-on-display/?noredirect=on&utm_term=.5165c464579b [26.3.2018]

Adams, Tim 2018. London’s fatberg on show: ‘We thought of pickling it.’
The Guardian 4.2.2018. www.theguardian.com/culture/2018/feb/04/fatberg-museum-london-display-pickling-age-waste [23.3.2018]

Coates, Ashley 2017. The fat-powered buses that are coming to a street near you. *Independent* 16.8.2017. www.independent.co.uk/news/long-reads/fat-powered-buses-are-coming-to-a-street-near-you-a7882171.html [27.3.2018]

Craw, Victoria 2018. ‘Monster’ fatberg found under London goes on display in museum. *news.com.au* 9.2.2018. www.news.com.au/technology/science/human-body/monster-fatberg-found-under-london-goes-on-display-in-museum/news-story/5efa28d97b7ff2ade6c3065a77304733 [13.8.2018]

- Debczak, Michele 2018. How a London museum is preserving a chunk of the 143-ton Whitechapel fatberg. *Mentalfloss* 8.2.2018. mentalfloss.com/article/530490/how-london-museum-preserving-chunk-143-ton-whitechapel-fatberg [13.8.2018]
- Fatberg lurks 2017. 'Fatberg' lurks in London sewers. *Paintsquare* 15.9.2017. www.paintsquare.com/news/?fuseaction=view&id=17337 [13.8.2018]
- Frangoul, Anmar 2017. A 'monster' 250 meter long fatberg is going to be turned into thousands of liters of biodiesel. *CNBC* 19.9.2017. www.cnbc.com/2017/09/19/a-monster-250-meter-long-fatberg-is-going-to-be-turned-into-thousands-of-litres-of-biodiesel.html [13.8.2018]
- Gigantiskt 2017. Gigantiskt fettberg blockerar Londons avlopp. *TV4 Nyheter* 12.9.2017. www.tv4.se/nyheter/klipp/gigantiskt-fettberg-blockerar-londons-avlopp-3934268 [13.8.2018]
- Harding, Nick 2018. Seeping sulphur and hatching flies: the filthy secrets lurking inside the 130-ton Whitechapel fatberg. *The Telegraph* 6.2.2018. www.telegraph.co.uk/men/the-filter/seeping-sulphur-hatching-flies-filthy-secrets-lurking-inside/ [27.3.2018]
- Hester, Jessica Leigh 2018. How a museum cares for a giant chunk of dried-out fat. A conservator shares the nitty-gritty details about taking a fatberg from the sewer to an exhibition. *Atlas Obscura* February 16, 2018. www.atlasobscura.com/articles/london-fatberg-museum-exhibition-conservation [20.3.2018]
- Hurst, Phoebe 2017. London restaurants have created a 'monster fatberg' under the city. *Munchies* 11.10.2017. munchies.vice.com/en_uk/article/evp35z/london-restaurants-have-created-a-monster-fatberg-under-the-city [27.3.2018]
- ITV report. *Giant 'fatberg' the height of a bus and made of real lard appears in central London*. 16.1.2018. www.itv.com/news/london/2018-01-16/giant-fatberg-the-height-of-an-bus-and-made-of-real-lard-appears-in-central-london/ [27.3.2018]
- Johnston, Chris 2017. Fatbergs: 90% of London restaurants are contributing to problem. *The Guardian* 11.10.2017. www.theguardian.com/environment/2017/oct/11/fatbergs-london-restaurants-oil-food-grease-traps [26.3.2018]
- Kampen 2017. Kampen mot fettproppen. *Aftonbladet*. www.aftonbladet.se/nyheter/a/gXE61/kampen-mot-fettproppen/promo [13.8.2018]

- Kinkkutemppu. www.kinkkutemppu.fi/ [23.3.2018]
- Kirby, Dean 2018. The Whitechapel Monster 'celebrity' fatberg goes on show at the Museum of London. *iNews* 9.2.2018. inews.co.uk/news/environment/whitechapel-monster-celebrity-fatberg-goes-show-museum-london/ [13.8.2018]
- Knight, Sam 2018. A fatberg's journey from the sewer to the Museum of London. *The New Yorker* 9.2.2018. www.newyorker.com/culture/culture-desk/londons-favorite-new-fatberg [15.8.2018]
- Löv-Aldén, Mikaela 2017. Kör tre kilometer på din julsinka och hjälp en behövande familj. *Svenska Yle* 24.12.2017. svenska.yle.fi/artikel/2017/12/24/kor-tre-kilometer-pa-din-julsinka-och-hjalp-en-behovande-familj [23.3.2018]
- Mann, Sebastian 2017. 'Biggest ever' fatberg to be made into 10,000 litres of fuel. *Evening Standard* 18.9.2018 /www.standard.co.uk/news/london/biggest-ever-fatberg-to-be-made-into-10000-litres-of-fuel-a3637511.html [27.3.2018]
- Monster 2017. 'Monster' fatberg found blocking east London sewer. *BBC News* 12.9.2017. www.bbc.com/news/uk-england-london-41238272 [27.3.2018]
- Moore-Bridger, Benedict 2017. 'Biggest ever' fatberg weighing whopping 130 tonnes found in east London sewer. *Evening Standard* 12.9.2017. www.standard.co.uk/news/london/biggest-ever-fatberg-weighing-whopping-130-tonnes-found-in-east-london-sewer-a3632476.html [13.8.2018]
- Morley, Nicole 2017. Biggest ever fatberg 250 metres long weighing 130 tonnes discovered under London. *Metro* 12.9.2017. metro.co.uk/2017/09/12/biggest-ever-fatberg-250-metres-long-weighing-130-tonnes-discovered-under-london-6921215/ [13.8.2018]
- Neste 2017. Skinktricket gav 10 000 liter förnybar diesel. *Neste*. Pressmeddelande 2.2.2017. www.neste.com/se/sv/skinktricket-gav-10-000-liter-f%C3%B6rnybar-diesel-0 [23.3.2017]
- Osborne, Samuel 2017. 'Monster fatberg' weighing more than 10 double deckers found clogging east London sewer. *Independent* 12.9.2017 www.independent.co.uk/news/uk/home-news/fatberg-east-london-sewer-10-double-decker-buses-kingston-monster-fat-whitechapel-thames-water-a7943036.html [27.3.2017]

- O'Shea, Gary 2017. LARD HELP US Gigantic fatberg that is longer than Tower Bridge and weighs the same as 11 buses is blocking London sewers — and contains nappies, condoms and wet wipes. *The Sun* 13.9.2017. <https://www.thesun.co.uk/news/4450275/fatberg-tower-bridge-london-pictures/> [13.8.2018]
- O'Sullivan, Feargus 2017. London's sewers are clogged with massive globs of fat. Here's why it's hard to get rid of them. *CityLab* 14.9.2017. www.citylab.com/environment/2017/09/why-theres-no-easy-solution-to-fatbergs/539817/ [13.8.2018]
- Press Association 2016. Christmas dinner fatbergs raise flood risk, say water companies. *The Guardian* 12.12.2016. [15.8.2018]
- Schultz, Colin 2013. A 16-ton ball of lard was just found in a London sewer. *Smithsonian* 6.8.2013. www.smithsonianmag.com/smart-news/a-16-ton-ball-of-lard-was-just-found-in-a-london-sewer-24052831/#LS2k45jSxQWQHDFx.99 [17.8.2018]
- Sparkes, Vyki 2018. Fatberg! Exhibiting the 'Monster of Whitechapel'. *Museum of London* 6.2.2018. www.museumoflondon.org.uk/discover/exhibiting-fatberg-monster-whitechapel [27.3.2018]
- Taylor, Matthew 2017. 'Total monster': fatberg blocks London sewage system. *The Guardian* 12.9.2017. www.theguardian.com/environment/2017/sep/12/total-monster-concrete-fatberg-blocks-london-sewage-system [26.3.2018]
- Technavio 2017. *Top 3 trends impacting the global wet tissue and wipe market*. 3.10.2017. www.businesswire.com/news/home/20171003006178/en/Top-3-Trends-Impacting-Global-Wet-Tissue [26.3.2018]
- Telegraph Reporters 2017. Lard have mercy! Titanic 'fatberg' the length of two Wembley pitches found lurking in London sewer. *The Telegraph* 12.9.2017. www.telegraph.co.uk/news/2017/09/12/lard-have-mercy-titanic-fatberg-length-two-wembley-pitches-found/ [13.8.2018]
- Thames Water. Our business. *Thames Water*. corporate.thameswater.co.uk/About-us/Our-business [26.3.2018]
- TT 2018. Fettmonster möter världen på museum. *Sydsvenskan* 5.2.2018. www.sydsvenskan.se/2018-02-05/fettmonster-moter-varlden-pa-museum [27.3.2018]
- Whitechapel 2017. Whitechapel Road: Thames Water wins battle but fatberg war continues. Thames Water Media release 3.11.2017.

corporate.thameswater.co.uk/Media/News-releases/Whitechapel-Road-Thames-Water-wins-battle-but-fatberg-war-continues
[27.3.2018]

Wires 2017. Fatberg 'as heavy as 11 double-decker buses' found in London sewer. *ABC News* 14.9.2017. www.abc.net.au/news/2017-09-13/a-total-monster-fatberg-clogging-london-sewer/8933254
[13.8.2018]

Litteratur

- Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Asplund Ingemark, Camilla & Ingemark, Dominic 2004. *Sagor och svartkonst under antiken*. Lund: Historiska media.
- Berlant, Lauren 2011. *Cruel optimism*. Durham: Duke UP.
- Brunvand, Jan Harold 1981. *The vanishing hitchhiker: American urban legends and their meanings*. New York: Norton.
- Campbell, Joseph 1968 [1948]. *The hero with a thousand faces*. Princeton, N.J.: Princeton UP.
- Cohen, Jeffrey Jerome 1996a. Preface: In a time of monsters. *Monster theory: reading culture*. Ed. Cohen, J. J. Minneapolis: University of Minnesota Press. vii–xiii.
- Cohen, Jeffrey Jerome 1996b. Monster culture (seven theses). *Monster theory: reading culture*. Ed. Cohen, J. J. Minneapolis: University of Minnesota Press. 3–25.
- Douglas, Mary 2006. *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & K Paul.
- Gilmore, David D. 2009. *Monsters: Evil beings, mythical beasts, and all manner of imaginary terrors*. University of Pennsylvania Press.
- Graham, Mark 2005. *Chaos. Fat: the anthropology of an obsession*. Ed. Kulick, D. & Meneley, A. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin. 169–184.
- Gross, Joan 2005. *Phat. Fat: the anthropology of an obsession*. Ed. Kulick, D. & Meneley, A. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin. 63–76.
- Haraway, Donna 1992. The promises of monsters: a regenerative politics for inappropriate/d others. *Cultural studies*. 295–338.

- Hawkins, Gay 2002. Down the drain: Shit and the politics of disturbance. *Culture and waste: the creation and destruction of value*. Ed. Hawkins, G. & Muecke, S. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield. 51–63.
- Hird, Myra J. 2012. Knowing waste: Towards an inhuman epistemology. *Social Epistemology* 26 (3–4): 453–469.
- Johnston-Robledo, Ingrid & Stubbs, Margret L. 2013. Positioning periods: Menstruation in social context: An introduction to a special issue. *Sex Roles. A Journal of Research* 68:9–18.
- Klintberg, Bengt af 1988 [1986]. *Råttan i pizzan: folksägnen i vår tid*. Stockholm: Norstedt.
- Kristeva, Julia 1982. *Powers of horror: An essay on abjection*. New York: Columbia UP.
- Kulick, Don & Meneley 2005. Introduction. *Fat: the anthropology of an obsession*. Ed. Kulick, D. & Meneley, A. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin.
- Law, John 1991. Introduction: monsters, machines and sociotechnical relations. *A sociology of monsters: essays on power, technology and domination*. Ed. Law, J. London: Routledge.
- Meneley, Anne 2005. Oil. *Fat: the anthropology of an obsession*. Ed. Kulick, D. & Meneley, A. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin. 29–44.
- Mol, Annemarie & Law, John 2002. Complexities: An introduction. *Complexities: social studies of knowledge practices*. Ed. Mol, A. & Law, J. Durham: Duke UP. 1–22.
- Morton, Timothy 2016. *Dark ecology. For a logic of future coexistence*. New York: Columbia UP.
- Nilsson, Fredrik 2007. Kan man vara kry fast man är ”normal”? – en diskussion om övervikt och klass. *ETN:KRY*. Red. Hansson, K., Ideland, M., & Nilsson, F. (ETN: etnologisk skriftserie; Vol. 3). Lunds universitet. Etnologiska institutionen. 23–36.
- OED. Monster. *Oxford English Dictionary*. www.oed.com/view/Entry/121738?rskey=xyJ04b&rinneesult=1&isAdvanced=false#eid
- Rundgren, Gunnar 2016. *Den stora ätstörningen – maten, makten, miljön*. Ordfront.
- Sandberg, Helena 2004. *Medier & fetma: en analys av vikt*. Department of Sociology, Lund University. lup.lub.lu.se/search/ws/files/4422421/632926.pdf

- Shildrick, Margrit 1996. "Posthumanism and the monstrous body". *Body & Society* vol. 2.
- Stattin, Jochum 1996. Hobbyentusiaster och folkhemsbyggare. Om samlandets och hobbybyggandets kreativitet och estetik. *Tycke och smak: sju etnologer om estetik*. Red. Valeri, R., Berglin, E. & Nordström, I. Stockholm: Carlsson. 75–100.
- Stewart, Kathleen 2007. *Ordinary affects*. Durham, NC: Duke UP.
- Sörlin, Sverker 2017. *Antropocen – En essä om människans tidsålder*. Stockholm: Weyler.
- Bórsson, Bergsveinn 2018. When matter becomes a monster: Examining anthropocenic objects in museums. *Museological Review* 22. 44–53.
- Wadenström, Ralf 2004. Medierna och verkligheten. *Finsk tidskrift* 8.
- White, David 1991. *The myth of the dog-man*. Chicago: University of Chicago.
- Willson, Margaret 2005. Indulgence. *Fat: the anthropology of an obsession*. Ed. Kulick, D. & Meneley, A. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin. 153–168.
- Witcomb, Andrea 2003. *Re-imagining the museum: beyond the mausoleum*. London: Routledge.
- Åkesson, Lynn 2006. Wasting. *Off the edge: experiments in cultural analysis*. Ed. Löfgren, O. & Wilk, R. Copenhagen: Museum Tusculanum Press. 39–46.
- Åkesson, Lynn 2008. Det värdelösa värdet och sopornas ordning. *Hållbara värden*. Red. Cronqvist, M. & Berg, A. Göteborg, Stockholm: Makadam. 137–154.

Författarpresentation

Fredrik Nilsson är etnolog och t.f. professor i nordisk etnologi, Åbo Akademi, samt professor i etnologi vid Lunds universitet. Nilssons vetenskapliga gärning är huvudsakligen fokuserad på transnationella flöden, rörelser och vardagspraktiker. Senast var han medförfattare till en studie av spritsmuggling i Östersjöområdet under 1920-talet.

Johanna Björkholm är doktor i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hennes främsta forskningsintresse är immateriellt kulturarv, men också folkmusik och historieböcker hör till de områden hon har arbetat med. Till vardags jobbar hon inom den regionala kulturorganisationen KulturÖsterbotten.

Tora Wall är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hon har tidigare varit verksam som folklorist på Nordiska museet och är speciellt intresserad av folktro, sägner och sagor samt nutida föreställningsvärld.

Sanna Lillbroända-Annala är docent i urbanetnologi vid Åbo Akademi. Hon jobbar för närvarande inom bokprojektet Vardagens rum som finansieras av Svenska litteratursällskapet i Finland rf. Lillbroända-Annala har forskat kring historiska trähusmiljöer i Finland, stadsplanering och närdemokrati, kulturarvsfrågor och hemlösa djur och välgörenhet.

Andreas Backa, fil.lic., är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi och hans kommande avhandling studerar odling för husbehov förr och nu med fokus på kropp, affekt och plats.

Sonja Hagelstam är doktor i etnologi vid Åbo Akademi. För tillfället arbetar hon som vikarierande universitetslärare och också med

sitt eget projekt "Välkomna hem! Soldaternas hemkomst och övergången från krig till fred i tidningar och privata brev under hösten 1944". Tidigare medverkade hon i det av Finlands Akademi finansierade projektet "Wartime Visions of the Future. Public Discourses and Private Conceptions in Finland, 1941–1944" vid Jyväskylä universitet.

Sven-Erik Klinkmann, fil.dr, docent i folkloristik, särskilt populärkultur, vid Åbo Akademi. Ledare för forskningsprojektet "Bitar av samma pussel? Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland", som resulterade i antologin *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland* (2017). Red. Sven-Erik Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger. Gav 2011 ut den essäistiska boken *I fänrikarnas, martallarnas och dixietigrarnas land. En resa genom det svenska i Finland*. Forskningsintressen: populär imagination, populära ikoner, stereotyper, finlandssvenskhet.

Maria Holmberg är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hon arbetar med en avhandling om personliga erfarenhetsberättelser om diabetes typ 1, där hon undersöker enskilda individers upplevelser av livet med den kroniska sjukdomen genom berättelserna.

Lena Marander-Eklund är folklorist och biträdande professor i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. Hennes forskning har fokuserat på narrativa studier: på kvinnors upplevelser av barnafödande, att vara hemmafru på 1950-talet och på berättelser om väder. Hon har dessutom intresserat sig för emotioner och folkliga föreställningar kring förkylning.

Sofie Strandén-Backa är doktor i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi. För tillfället arbetar hon med projektet "Varggränser. Affektiva möten mellan människa och det vilda" om det nutida talet om vargen. Hon har senast medverkat i projektet "Vardagens rum" om 1900-talets kulturhistoria med texter bland annat om brödbakning, klädtvättning och dödsvarsel.

Blanka Henriksson och Ann-Helen Sund är båda verksamma vid Åbo Akademi och har sina respektive bakgrunder i folkloristik och etnologi. De förenas i sitt intresse för kulturanalys. När de inte brottas med äckliga saker forskar Blanka om erfarenheter av migration från Finland till Sverige och Ann-Helen skriver på en doktorsavhandling om hantverkets och det egentillverkades betydelser i samtiden.

